
SOUDOBÉ DĚJINY

XXIII / 3

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Eva Broklová, Milan Drápala, Stanislav Kokoška, Jiří Křestan, Françoise Mayerová,
Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Jiří Křestan, Praha
Robert Kvaček, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Milan Otáhal, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Vít Smetana, Praha
Petr Šafařík, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Markéta Devátá (1968)

rusistka a historička, vědecká tajemnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Zabývá se ideologizací společenských věd v Československu po roce 1945, dějinami vysokých škol ve dvacátém století, historií ruských a ukrajinských vědeckých institucí v meziválečném Československu a místy paměti spjatými s komunistickou minulostí v současné České republice. Vydala mimo jiné publikaci *Marxismus jako projekt nové společnosti: Dvě studie ke společenským vědám (1945–1969)* (Praha 2014) a spolu s Doubravkou Olšákovou, Vítězslavem Sommerem a Peterem Dinušem práci *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Praha 2010).

Milan Ducháček (1978)

historik, vyučuje v Lauderových školách při Židovské obci v Praze a externě se podílí na výzkumných projektech Etnologického ústavu AV ČR, Ústavu pro českou literaturu AV ČR a Historického ústavu AV ČR, v. v. i. Zároveň je redaktorem časopisu *Marginalia historica*. Věnuje se dějinám a teorii historiografie, etnografie a příbuzných sociálněvědních oborů a moderním dějinám ve středoevropském kulturním horizontu. Publikoval mimo jiné biografii *Václav Chaloupecký: Hledání československých dějin* (Praha 2014).

Lucie Dušková (1985)

vystudovala na univerzitě v Montpellier, nyní doktorandka v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, zároveň hostuje na stáži v Historickém ústavu Slovenské akademie věd v Bratislavě. Ve svém výzkumu se orientuje především na populární kulturu, masová média a praxi každodenního života v socialistické diktatuře a na dějiny Prahy a Bratislavy ve dvacátém století.

Adéla Gjuričová (1971)

vědecká pracovnice Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, zabývá se především proměnami ideologického diskurzu české pravice po roce 1989 a jako vedoucí pracovní skupiny výzkumem československého parlamentarismu v období postkomunistické transformace. Spoluautorka čtvrtého svazku učebnice *České země v evropských dějinách*, zahrnujícího období od roku 1918 do roku 2004 (spolu s Jaroslavem Cuhrou, Jiřím Ellingerem a Vitem Smetanou, Praha – Litomyšl 2006) a kolektivní monografie *Rozdělení minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (spolu s Michalem Kopečkem, Petrem Roubalem, Jiřím Sukem a Tomášem Zahradníčkem, Praha 2011).

Peter Hallama (1982)

rakouský historik, postdoktorand na Vysoké škole sociálněvědních studií (*École des hautes études en sciences sociales* – EHESS) v Paříži. Jeho hlavním výzkumným polem jsou soudobé dějiny středovýchodní Evropy, zejména Československa, Rakouska a Německé demokratické republiky, dějiny paměťových kultur a genderové dějiny komunismu. Ve svém aktuálním projektu se věnuje historii otcovství ve středovýchodní Evropě. Publikoval monografie *Zwischen Volksfront und Blockbildung: Die Wiener Tschechen und die KSČ 1948–1952* (Innsbruck 2009) a *Nationale Helden und jüdische Opfer: Tschechische Repräsentationen der Holocaust* (Göttingen 2015). Společně se Stephanem Stachem editoval sborník studií *Gegengeschichte: Zweiter Weltkrieg und Holocaust im ostmitteleuropäischen Dissens* (Lipsko 2015).

Daniela Kolenovská (1976)

vyučuje na Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze a zároveň v rámci postdoktorského projektu působí jako vědecká pracovnice v Centru pro studium studené války a jejích dopadů při Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Specializuje se na vývoj ruské historiografie, ruské, a zejména sovětské dějiny a zahraniční politiku, československo-sovětské a československo-čínské vztahy a na postavení Československa v mezinárodním komunistickém hnutí. Ve spolupráci s Michalem Reimanem, Bohuslavem Literou a Karlem Svobodou publikovala monografii *Zrod velmoci: Dějiny Sovětského svazu 1917–1945* (Praha 2013).

Pavel Kreisinger (1987)

odborný asistent v sekci dějin dvacátého století na katedře historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého v Olomouci, zároveň působí v Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze. Zabývá se prvním a druhým československým odbojem, činností gestapa v Protektorátu Čechy a Morava a česko-australskými vztahy ve dvacátém století. Je autorem biografie *Brigádní generál Josef Bartík: Zpravodajský důstojník a účastník prvního i druhého československého odboje* (Praha 2011).

Hana Kubátová (1980)

slovenská historička, odborná asistentka Institutu politologických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Soustředí se na sociální dějiny holokaustu, antisemitismus a moderní dějiny Slovenska. Vedle řady studií publikovala monografii *Nepokradeš: Náklady a postoje slovenské společnosti k židovské otázce, 1938–1945* (Praha 2013) a spolu s Kateřinou Královou je editorkou sborníku *Návraty: Poválečná rekonstrukce židovských komunit v zemích středovýchodní, jihovýchodní a východní Evropy* (Praha 2016).

Jan Láníček (1981)

odborný asistent na Škole humanitních věd a jazyků (*School of Humanities & Languages*) Univerzity Nového jižního Walesu v Sydney. Zabývá se moderními evropskými dějinami, zejména dějinami holokaustu a židovskými dějinami. Publikoval monografie *Czechs, Slovaks, and the Jews, 1938–48: Beyond Idealisation*

and Condemnation (Basingstoke 2013), jejíž české vydání se chystá, a *Arnošt Frischer and the Jewish Politics of Early 20th-Century Europe* (Londýn 2016).

Marián Lóži (1987)

je zaměstnán v oddělení výzkumu pro roky 1945 až 1989 v Ústavu pro studium totalitních režimů v Praze, zároveň je doktorandem v Ústavu hospodářských a sociálních dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy. Zabývá se především dějinami Komunistické strany Československa v padesátých letech dvacátého století.

Jan Pelikán (1959)

působí jako docent na Katedře jihoslovanských a balkanistických studií Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze. Specializuje se na moderní dějiny Balkánu, především jihoslovanského prostoru. Vydal mimo jiné monografie *Jihoslovanská krize: Kořeny a souvislosti* (Praha 1996), *Jugoslávie a východní blok 1953–1958* (Praha 2001), *Jugoslávie a Pražské jaro* (Praha 2008) a *Novými cestami: Kosovo v letech 1958–1969* (Praha 2014), kromě toho je spoluautorem *Dějin jihoslovanských zemí* (Praha 1998) a *Dějin Srbska* (Praha 2005).

Jiří Pernes (1948)

vědecký pracovník a vedoucí brněnské pobočky Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Kromě historie habsburského rodu se zabývá především dějinami komunistického hnutí a systému v Československu a problematikou poúnorového exilu, často s důrazem na biografický rozměr. Autor řady prací z českých a středoevropských dějin (zejména) v 19. a 20. století, například *Habsburkové bez trůnu* (Praha 1995), *Pod moravskou orlicí aneb Dějiny moravanství* (Praha 1996), *Až na dno zrad: Emanuel Moravec* (Praha 1997), *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili* (Praha 2003 a 2010), *František Josef I.: Nikdy nekorunovaný český král* (Praha 2005 a 2011), *Komunistky s fanatismem v srdci* (Praha 2006), *O trůn a lásku: Život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este* (Praha 2007 a 2014), *Krize komunistického systému v Československu v 50. letech 20. století* (Brno 2008) nebo *Kapitoly z dějin Vysokého učení technického v Brně 1899–2009: Cesta moravské techniky 20. stoletím* (Brno 2009). Jeho poslední knižní publikací je edice depeší ze sovětského, britského a rakouského velvyslanectví v Praze *Zprávy z Prahy 1953* (Praha 2016).

Petr Roubal (1975)

výzkumný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Orientuje se na zkoumání moderních politických rituálů a legitimizačních strategií komunistického režimu, na dějiny socialistické tělovýchovy a Sokola, dějiny československého parlamentarismu a politické pravice po roce 1989. Publikoval monografii *Československé spartakiády* (Praha 2016), studii *Starý pes, nové kousky: Kooptace do Federálního shromáždění a vytváření polistopadové politické kultury* (Praha 2013) a podílel se na kolektivní monografii *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (spolu s Adélou Gjuričovou, Michalem Kopečkem, Jiřím Sukem a Tomášem Zahradníčkem, Praha 2011).

Milan Sovilj (1981)

srbský historik, do roku 2010 působil ve vědeckých institucích v Bělehradě, nyní je výzkumným pracovníkem Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., a Historického ústavu Filozofické fakulty Univerzity Hradec Králové. Zabývá se dějinami Jugoslávie a československo-jugoslávských vztahů ve dvacátém století. Publikoval monografie *Na provazi za nedostizním: Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949* (Bělehrad 2012) a *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie* (Praha 2016).

Stephan Stach (1982)

německý historik, postdoktorand v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Těžištěm jeho odborného zájmu je historie středovýchodní Evropy ve dvacátém století se zaměřením na Polsko, především dějiny národnostní politiky, disentu, paměti a výzkumu holokaustu. Společně s Christhardtem Henschelem připravil tematické číslo časopisu *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* věnované národnostní politice v meziválečném Polsku (roč. 62, č. 2, 2013), s Peterem Hallamou editoval sborník studií *Gegengeschichte: Zweiter Weltkrieg und Holocaust im ostmitteleuropäischen Dissens* (Lipsko 2015) a společně s Yvonne Kleinmannovou a Tracie L. Wilsonovou uspořádal sborník *Religion in the Mirror of Law: Eastern European Perspectives from the Early Modern Period to 1939* (Frankfurt n/M. 2016).

Vít Strobach (1981)

je zaměstnán jako historik v Národním technickém muzeu v Praze a zabývá se především sociálními dějinami průmyslových měst ve dvacátém století, historií firemních měst (Zlín), vývojem dělnické třídy a strategiemi její disciplinace. Publikoval mimo jiné monografii *Židé: národ, rasa, třída: Sociální hnutí a „židovská otázka“ v českých zemích 1861–1921* (Praha 2015).

Marek Šmíd (1979)

působí jako odborný asistent v Historickém ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. Věnuje se českým církevním dějinám v evropském kontextu ve dvacátém století. Je mimo jiné autorem monografie *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno 2011).

Tomáš Zahradníček (1971)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., a Ústavu českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, je spoluzakladatelem a ředitelem internetového Muzea České Sibiře. Věnuje se českým a středoevropským politickým a kulturním dějinám ve dvacátém století, mezinárodním vztahům v tomto regionu a dějinám politického myšlení. Knižně vydal studie *Jak vyhrát cizí válku: Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918* (Praha 2000) a *Polské poučení z pražského jara: Tři studie z politického myšlení (1968–1981)* (Praha 2011), je spoluautorem kolektivní monografie *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (spolu s Adélou Gjuričovou, Michalem Kopečkem, Petrem Roubalem a Jiřím Sukem, Praha 2011).

Obsah

Středoevropské reflexe holokaustu

Studie a eseje

Jan Láníček	Československé vysílání BBC a Židé během druhé světové války	293
Hana Kubátová	Teraz alebo nikdy <i>Povojnové protižidovské násilie a většinová společnost na Slovensku</i>	321
Stephan Stach	Jak si disidenti připomínali holokaust <i>Nezávislé připomínání „noci pogromů“ v NDR a povstání ve varšavském ghettu v PLR</i>	347
Peter Hallama	„Vergangenheitsbewältigung“ po česku <i>Holokaust v českém samizdatu</i>	371

Diskuse

Vít Strobach	Dějiny obětí <i>K historiografii a politice identity českých židů</i>	391
Peter Hallama	K dějinám obětí Víta Strobacha	422
Milan Ducháček	Aniž jest co nového pod sluncem... Co a pro koho vlastně píšeme? <i>In margine recenze Antonie Doležalové</i>	427

Recenze

Markéta Devátá	Konec mýtu o provokacích StB v Babicích	435
Marián Lóži	Proměny diktatury v proměnách pohraničí	441

Jiří Pernes	Po stopách stalinismu v Brně	445
Adéla Gjuričová	Politika jako sled (ne)zasloužených porážek	450
Tomáš Zahradníček	Americký svědek konce československé federace	454
Petr Roubal	Ztráty a zisky „nesvaté aliance“ Zemana s Klausem ...	460
Pavel Kreisinger	Tři odboje generála Kudláčka	464
Jan Pelikán	Bloudění ve spleti etnických vztahů na Balkáně	470
Lucie Dušková	Až na dno společnosti	478
Marek Šmíd	Až příliš zaujaté vyvracení „černé legendy“	483

Kronika

Daniela Kolenovská	Čínsko-sovětské vztahy v globální studené válce <i>Zpráva o 24. berlínském kolokviu</i> <i>o soudobých dějinách</i>	487
Milan Sovilj	Současná česká a slovenská balkanistika <i>VII. mezinárodní balkanistické sympozium /</i> <i>7th International Symposium on Balkan Studies</i>	491

<i>Anotace</i>	494
----------------------	-----

<i>Abstracts</i>	502
------------------------	-----

Československé vysílání BBC a Židé během druhé světové války*

Jan Láníček

Válečné vysílání BBC (*British Broadcasting Corporation*) z Británie do okupované Evropy by nemělo být vnímáno jen jako běžné rozhlasové projevy komentující válečné události. Ve skutečnosti představovaly rozhlasové vlny pro obě strany konfliktu jednu z „dalších“ válečných zbraní – taktickou propagandistickou zbraň na podporu vlastní ideologie a politiky. Holokaust byl nedílnou součástí tohoto konfliktu, protože vyhlazení evropského Židovstva představovalo jeden z hlavních cílů politického i vojenského vedení války ze strany nacistů.¹ To však neznamená, že Spojenci připisovali perzekuci Židů stejnou důležitost jako nacisté. Vysílání BBC

* Původní verze této studie vyšla pod názvem „The Czechoslovak Section of the BBC and the Jews during Second World War“ v časopise *Yad Vashem Studies*, roč. 38, č. 2 (2010), s. 123–153. Rád bych poděkoval za podporu svému školiteli v doktorandském studiu profesorovi Tonymu Kushnerovi, který mi poskytl cenné připomínky k anglické verzi článku. Rád bych též vyjádřil vděk Mezinárodnímu institutu pro výzkum holokaustu Yad Vashem za to, že mě v roce 2009 pozval na svůj mezinárodní letní workshop „Holokaust a jeho následky (1933–1947): Tisk, filmové zpravodajství a rozhlasové vysílání v reálném čase“ (*The Holocaust and Its Aftermath (1933–1947): The Press, Newsreels, and Radio Broadcasts in Real Time*), kde jsem měl možnost prezentovat první verzi tohoto příspěvku. Dále též velmi oceňuji komentáře anonymních hodnotitelů tohoto článku. Rovněž bych chtěl poděkovat Vítu Smetanovi za pečlivý překlad do češtiny. Za jakékoli chyby či nepřesnosti nicméně zůstávám odpovědný já sám.

1 Viz HERF, Jeffrey: *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2006; WEINBERG, Gerhard: *Germany, Hitler and World War II: Essays in Modern German and World History*. Cambridge, Cambridge University Press 1995, s. 217–244.

o těchto masakrech je naopak třeba vnímat ve spojitosti s propagandistickými cíli Spojenců. Vedle Britů samých jakožto spojenecké velmoci sídlili na britské půdě také představitelé dalších národů. Tyto vlády okupovaných zemí pokračovaly ve svém boji proti nacistům a jejich kolaborantům z pozice exilu.² Britská vláda jim umožnila, aby se v rámci svého boje obracely prostřednictvím BBC ke svým národům. Jedním z nevyhnutelně nastolených témat byla perzekuce civilního obyvatelstva ze strany Němců a také pronásledování Židů. Jakou roli však hrálo vyhlazování Židů mezi dalšími tématy v promluvách a zpravodajství vysílaných na BBC? A jakým tónem a způsobem hovořili o Židech exiloví představitelé?

Tento příspěvek se soustředí na válečné projevy věnované perzekuci Židů, jež odvysílali českoslovenští politici v londýnském exilu. Současně je však třeba se zabývat i dalšími otázkami. Exilové vysílání BBC je třeba zkoumat ve světle rozličných komplexních faktorů, které měly vliv na rozhodovací procesy v prostředí exilové politiky. Analyzován je též samotný obsah vysílání. Patrný je základní rozdíl mezi promluvami s čistě humanitárními motivy a projevy, jež měly v podtextu širší politické otázky. Rozbor se věnuje komplexní situaci, které politici čelili během svého exilu v Británii, a vysvětluje, proč pořady věnované holokaustu měly právě takovou podobu, v jaké byly odvysílány.³

Co vše ovlivňovalo exilové vysílání

Vysílání BBC představovalo pro londýnský exil hlavní nástroj komunikace s širokými vrstvami obyvatelstva ve vlasti – s lidmi, kteří poslechem zahraničního rozhlasu velmi často riskovali život nejen svůj, ale i rodinných příslušníků. Toto vysílání přicházelo od politických představitelů zbavených vlastní země i pravidelného kontaktu s jejími obyvateli, které se právě exiloví politici snažili reprezentovat. Z teoretického hlediska představovalo vysílání do okupované země směsici vzájemně soupeřících vlivů. Záměrem exilové vlády bylo ovlivňovat domácí obyvatelstvo. Zároveň byly vysílané pořady inspirovány zprávami přicházejícími z domova. Tyto zprávy měly za cíl vykreslit nálady a požadavky obyvatelstva, anebo spíše odbojových předáků, jejichž úkolem bylo informovat exilové představitele. Jednoduše řečeno, ve své snaze formovat veřejné mínění doma zohledňovala vláda obsah vzkazů, jež jí posílalo československé podzemní hnutí.

2 Mezi exilové vlády patřily belgická, československá, francouzská (Národní výbor), jugoslávská, lucemburská, nizozemská, norská, polská a řecká vláda.

3 Klíčový pramen pro tento článek představují přepisy relací československého vysílání BBC od léta 1940 až do konce války. Přepisy z prvních válečných měsíců s největší pravděpodobností chybějí. Avšak náznaky, které máme k dispozici, ukazují, že dříve než na sklonku roku 1940 se vysílání v nikterak zásadní míře nezabývalo židovskými záležitostmi (jak potvrzuje *Daily News Bulletin* či archivní prameny židovských politiků v exilu). Nemáme ani zvukové záznamy promluv zabývajících se židovskými záležitostmi; bohužel nás to připravuje o jednu dimenzi, která je významná pro zhodnocení vysílání, a sice o tón promluvy.

Nicméně obsah vysílaných pořadů byl většinou zveřejňován také v Londýně.⁴ Prožidovští aktivisté či žurnalisté na Západě často publikovali programy, jež se zabývaly židovskými záležitostmi. Rovněž českoslovenští exiloví představitelé příležitostně tiskli své proslovy ve vlastních oficiálních publikacích.⁵ Nelze ani vyloučit, že některé z těchto proslovů byly ve skutečnosti zamýšleny nejen k informování lidí doma, ale také k posilování image exilových představitelů na Západě. Menší spojenci chtěli, aby byli vnímáni jako stoupenci demokratických tradic a ideálů. Šlo o součást války mezi silami světla, jak chtěli být viděni Spojenci, a temnými silami nacistů. A v neposlední řadě tvořilo Oddělení pro evropské vysílání součást BBC, jež byla agenturou britské vlády a v první řadě sledovala politické cíle britského establishmentu. Svou roli sehrávala také britská cenzura či nepsané zákony BBC. A tak musela československá vláda důsledně a pečlivě promýšlet každou relaci. Musela vyhovět britským požadavkům, a zároveň udržovat linii své politiky vůči lidem doma. Vliv situace v okupované vlasti a vliv britské vlády si zasluhují důkladnější analýzu.

Situace v protektorátu, jak byla prezentována exilovým představitelům

Antisemitismus byl integrální součástí nacistické a kolaborantské propagandistické mašinerie v celé okupované Evropě. Nacistická a prorežimní kolaborantská propaganda se pokoušela spojovat exilové vlády s údajným celosvětovým židovským vlivem. Toto téma bylo obzvláště zdůrazňováno v případě československé exilové vlády. Vykreslován byl obraz exilu ovládaného Židy (sloužili k tomu Julius Friedmann a Julius Fürth, členové Státní rady československé, jež nahrazovala funkci parlamentu v exilu, respektive člen kabinetu Jaroslav Stránský). Benešova vláda byla dále prezentována, jako by vedla válku ve jménu Židů, za jejich peníze a pro židovské zájmy.⁶

Protektorátní žurnalisté štváli nejen proti „Židům“ v řadách exilových politiků, ale také proti jejich příbuzným.⁷ Zcela běžné pak bylo nálepkování Edvarda Beneše jakožto „bílého Žida“, což byl termín užívaný pro Nežidy „bratřící se“

4 Například relaci ministra vnitra Juraje Slávika z 9. února 1944 opublikoval židovský politik a člen Státní rady Arnošt (Ernest) Frischer (*London Metropolitan Archives* (dále LMA), Board of Deputies of British Jews (Rada zástupců britských Židů – dále BoD), Acc3121/E/03/510). Anebo pro reakci britských židovských organizací na relaci státního ministra v exilové vládě Huberta Ripky z 18. září 1941 srv. publikaci *We Think of You* (London, HaMacabbi 1941).

5 Viz např. *The Fate of European Jews: Oswiecim and Birkenau, a Document*. In: *Central European Observer* (21.7.1944), s. 226.

6 *Archiv Ústavu Tomáše Garrigua Masaryka*, Praha (dále AÚTGM), fond (f.) Vladimír Klecanda, svazek (sv.) 172, přepis vydání protektorátních novin *Večer* z 22.2.1941.

7 Viz JACOBI, Walter: *Země zaslíbená*. Praha, Orbis 1943, s. 156. Šlo například o manželky ministrů Huberta Ripky a Edvarda Outraty či Bohumila Laušmana, sociálního demokrata v exilovém parlamentu (ŠOLC, Jiří: *Útěky a návraty: Bohumil Laušman – osud českého politika*. Praha, Naše vojsko 2008, s. 95; *Czech Jews Threatened with Reprisals for London Anti-Nazi Broadcasts*. In: *Daily News Bulletin* (26.9.1941), s. 3. *Daily News Bulletin* byl tiskovým orgánem Židovské telegrafní agentury (*Jewish Telegraphic Agency* – JTA).

s Židy.⁸ Beneš si tak v Londýně stěžoval, že jej protektorátní propaganda denně osočuje z toho, že je pod židovským vlivem.⁹ V Londýně pak skutečně zavládla představa, že zastoupení Židů je příliš prominentní a mohlo by snad i způsobit exilovým administrativám potíže. Kupříkladu ministr zahraničí Jan Masaryk vyjádřil po návratu z jednoho ze svých pobytů ve Spojených státech údiv nad tím, co vnímal jako „užidovštění“ československého ministerstva zahraničí v době, kdy byl mimo Británii. Mohlo to podle něj způsobit potíže celému exilu.¹⁰ Zdrojem Masarykových obav bylo nejspíš samotné propírání tohoto tématu protektorátní propagandou, které exilová vláda sledovala s neskryvanými obavami.

Podobně také francouzsko-izraelská historička Renée Poznanská ve své studii o politice Svobodných Francouzů vůči Židům potvrzuje, že nacistická propaganda přiměla gaullisty, aby byli při prezentování židovských témat na BBC opatrní.¹¹ Dobře známý je i příběh pozdějšího laureáta Nobelovy ceny míru, právníka Reného Cassina, který původně odmítl nabídku přidat se k vedení Svobodných Francouzů Charlese de Gaulla. Nechtěl totiž, aby jeho židovský původ kompromitoval francouzský odboj.¹² Rovněž americký historik David Engel podotýká, že polští exiloví představitelé během války pečlivě zvažovali každé veřejné prohlášení na podporu Židů. Zprávy, jež se dostaly do Londýna, totiž potvrzovaly negativní vnímání Židů v okupovaném Polsku. Sikorského vláda proto nechtěla vystupovat jakožto zastávce židovských zájmů a učinit tak ze sebe terč pro útoky protizhídvské propagandy.¹³ Na základě popisů Poznanské a Engela lze říci, že antisemitismus šířený protektorátní

8 PINARD, Peter Richard: Alois Kříž a cyklus rozhlasových relací „Co víte o Židech a zednářích?“. In: MILOTOVÁ, Jaroslava (ed.): *Tereziánské studie a dokumenty 2005*. Praha, Academia 2005, s. 193–245, zde s. 218. Další příklad protektorátní propagandy napadající podobným způsobem exilové představitele lze nalézt v *Moravských novinách* z 24.8.1944 (viz *Central Zionist Archives*, Jeruzalém (dále CZA), A320/25).

9 *United States Holocaust Memorial Museum*, Washington, D.C. (dále USHMM), WJC–L, C2/96, rozhovor s prezidentem Československé republiky dr. Benešem, 17.4.1941, poznámky připravené členy britské sekce Světového židovského kongresu (*World Jewish Congress*) Noahem Barou a Sydneym Silvermanem.

10 Srv. ČECHUROVÁ, Jana – KUKLÍK, Jan – ČECHURA, Jaroslav – NĚMEČEK, Jan (ed.): *Válečné deníky Jana Opočenského*. Praha, Karolinum 2001, s. 229, deníkový záznam z 15.8.1942. Masaryk se vrátil do Londýna po devíti měsících v USA. Během rozhovoru s ministrem financí Ladislavem Karlem Feierabendem zmínil svůj údiv nad personálním nárůstem stavu ministerstva zahraničí a nad jeho „užidovštěním“. Jan Opočenský byl profesí historik a byl účasten formování československé exilové administrativy. V Londýně bydlel s Feierabendem a jeho deníky nabízejí jedinečný vhled do vnitřního života československého exilu během druhé světové války.

11 POZNANSKI, Renee: French Public Opinion and the Jews during World War II: Assumptions of the Clandestine Press. In: KOSMALE, Beate – TYCH, Feliks (ed.): *Facing the Nazi Genocide: Non-Jews and Jews in Europe*. Berlin, Metropol 2004, s. 134 n.

12 Viz MARRUS, Michael R. – PAXTON, Robert O.: *Vichy France and the Jews*. New York, New York Basic Books 1981, s. 189 n.

13 ENGEL, David: *In the Shadow of Auschwitz: The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1939–1942*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 1987, zvláště s. 62–64; TÝŽ: *Facing a Holocaust: The Polish Government-in-Exile and the Jews, 1943–1945*. Chapel Hill, The University of North Carolina Press 1993.

propagandistickou mašinerií představoval rovněž faktor, který je v případě československé exilové politiky v Londýně třeba brát do úvahy.

Exiloví představitelé byli o záměrech nacistické propagandy informováni. Potvrzovaly je i zprávy, které do Londýna posílalo české a slovenské podzemní hnutí. Ty upozorňovaly na vzrůst protizidovských nálad mezi domácím obyvatelstvem a na efektivitu nacistické propagandy. Informace zprostředkované domácím odbojovým hnutím tak odhalovaly hluboko zakořeněné předsudky vůči Židům.¹⁴ Český antisemitismus byl velmi často popisován jako národní sentiment, založený na domnělé židovské podpoře Němců v době rakouského císařství. Odsuzování Židů kvůli tomuto údajnému národnímu citění bylo také hlavním znakem zmíněných zpráv zasílaných z protektorátu do londýnského exilu.¹⁵ Jejich autoři navíc diferencovali mezi negativním vnímáním *některých* Židů u českých obyvatel a rasovým antisemitismem nacistů. Zatímco první postoj podle jejich názoru vycházel ze správného hodnocení židovského chování, druhý byl zpátečnický, ba dokonce šílený a rozhodně přesahoval rámec uvažování „osvíceného“ českého lidu.¹⁶ Ve svém vnímání Židů však tito autoři užívali stejnou identitu připisovanou Židům, když do nich projektovali veškeré negativní charakteristiky přisuzované nepřátelům českého národa. První republika přijímala Židy jako součást společenství za určitých podmínek – především pokud se vzdali svých německých a maďarských národních a kulturních afinit.¹⁷ Vytváření

Sídlo BBC Broadcasting House, poškozené při bombardování Londýna. Od září 1939 z této budovy povzbuzovalo obyvatele v okupované vlasti československé vysílání (repro z knihy Jeremyho Bennetta British Broadcasting and the Danish Resistance Movement 1940–1945. Cambridge, Cambridge University Press 1996)

14 *The National Archives of the United Kingdom*, Londýn (dále TNA), Foreign Office (FO) 371/30837, zprávy z Prahy z 24.–31.3.1942; AÚTGM, f. Edvard Beneš – II/1, inventární číslo (inv. č.) 1365, Zprávy z domova V 77/2, zpráva od „Tristana XY“ z 1.9.1944.

15 Národní archiv České republiky, Praha (dále NA), Archiv Huberta Ripky, signatura (sign.) 1-50-56b, edice ilegálního časopisu *V boj*, přeposlaná do exilu v roce 1940; sign. 1-50-49, zpráva československého ministerstva zahraničních věcí pro další ministerstva z 24.1.1944.

16 *Tamtéž*, sign. 1-50-56b, edice ilegálního časopisu *V boj*, přeposlaná do exilu v roce 1940.

17 Židům bylo umožněno, aby uváděli při sčítání obyvatelstva židovskou národnost. Meziválečné Československo vnímalo židovskou národnost pozitivně a současně jako cestu k oslabení Němců a Maďarů. Mnoho Židů, kteří užívali němčinu či maďarštinu jako prostředek komunikace, nicméně uvádělo židovskou národnost. (Viz ČAPKOVÁ, Kateřina: *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938*. Praha, Paseka 2005, s. 40;

představy o spravedlivém nakládání s menšinami včetně Židů se přitom stalo jedním z ústředních pilířů československé demokracie. Ve změněných podmínkách německé okupace – jakkoli je třeba počátky hledat už v době po Mnichovu – se však přijímání Židů ze strany českých obyvatel dramaticky proměnilo. Zprávy z doby války zmiňovaly vedle národního faktoru také hospodářské a sociální důvody pro antižidovské sentimenty mezi Čechy.¹⁸

Víme pouze o dvou případech, kdy podzemní hnutí v protektorátu žádalo exil, aby vysílal o záležitostech spojených s Židy. Během arizace (*Arisierung*) vyzývalo domácí hnutí odporu Čechy, aby se měli na pozoru před vlastní účastí v tomto procesu. Jako důvod však neuvádělo amorálnost arizace. Naopak, ve snaze vysvětlit, oč skutečně jde, odbojové hnutí hlásilo, že v případě německého vítězství by loupění židovského majetku představovalo pouze první krok na cestě ke germanizaci českých zemí. Naproti tomu po spojeneckém vítězství by byl veškerý majetek navrácen původním vlastníkům.¹⁹ Exilové představitelé byli každopádně z domova nabádáni, aby hovořili nejen o židovském majetku, ale aby zmiňovali také další skupiny obyvatel, jimž byl majetek uloupen, jako byli sokolové a legionáři. V jiném vzkazu české podzemí nadneslo, že je důležité, aby se na Západě podařilo oddělit český lid od nacistické perzekuce Židů. Nacisté se podle těchto hlasů snažili očernit a zhanobit Čechy také v zahraničí.²⁰ Český odboj proto nežádal exil, aby odsuzoval perzekuci Židů jako takovou, nýbrž aby ji prezentoval jako činy páchané nacisty, a nikoli Čechy. Sledoval tak, co považoval za životní zájem českého národa.²¹

Ve skutečnosti existují důkazy, že přinejmenším některé složky českého podzemního hnutí nikterak neoceňovaly publicitu, již rozhlasová stanice BBC věnovala nacistické perzekuci Židů. Ačkoli židovská témata zdaleka nepředstavovala hlavní náplň československého vysílání BBC, přece tamní promluvy věnované Židům vyvolávaly doma protichůdné reakce. Kupříkladu tehdejší náměstek ministra zahraničí (státní ministr) Hubert Ripka, zodpovědný za informační oddělení ministerstva, zdůrazňoval, že za války byli exilové představitelé kritizováni, jakmile československé vysílání v Londýně vyzývalo k pomoci Židům.²² Také ministr zahraničí Jan Masaryk dostával

KLEIN-PEJŠOVÁ, Rebekah: "Abandon Your Role as Exponents of the Magyars": Contested Jewish Loyalty in Interwar (Czecho) Slovakia. In: *American Jewish Studies Review*, roč. 33, č. 2 (listopad 2009), s. 341–362.)

18 TNA, FO 371/30837, zpráva diplomata a koordinátora britské propagandy Bruce Lockharta pro velvyslance u československé exilové vlády Philipa Nicholse z 30.6.1942. K detailům a původu zprávy blíže viz *Columbia University Archives* (New York), pozůstalost Jaromíra Smutného, karton (k.) 12, zpráva sepsaná 5.5.1942.

19 Srv. OTÁHALOVÁ, Libuše – ČERVINKOVÁ, Milada (ed.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943: Acta Occupationis Bohemiae & Moraviae*, sv. 2. Praha, Academia 1966, sv. 2, s. 572–574, dokument č. 423 – přepis zprávy zaslané odbojovou organizací Petiční výbor Věrní zůstaneme do Londýna, 1.10.1940.

20 NA, Archiv Huberta Ripky, sign. 1-50-44, návrh neznámého autora z 29.9.1939.

21 *Tamtéž*.

22 Viz BULÍNOVÁ, Marie – DUFEK, Jiří – KAPLAN, Karel – ŠLOSAR, Vladimír (ed.): *Československo a Izrael v letech 1945–1956: Dokumenty*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993 – Historický ústav České armády – Státní ústřední archiv, s. 17–27, zde s. 23,

Jan Masaryk (1886–1948) byl v letech 1925–1939 československým vyslancem v Londýně a roku 1940 se stal ministrem zahraničí exilové vlády. Ačkoli se netajil svými sympatiemi k Židům, ve vysílání BBC do protektorátu podporoval jejich podporu strategickým zájmům československého zahraničního odboje (foto © Erich Auerbach)

dopisy, jejichž pisatelé se ohrazovali proti promluvám, v nichž vyzýval Čechy, aby nabídli pomoc strádajícím Židům. Jeden z autorů dokonce tvrdil, že Masarykovo vystoupení v rozhlasě vyvolalo mezi českými lidmi rozhořčení.²³

Bližší pohled na řečníky na vlnách československého vysílání BBC a na jejich poselství odhaluje, že exilová vláda byla při pojednávání židovských témat ostražitá. Kupříkladu k hovorům o Židech byli řečníci z řad československých politiků pečlivě vybíráni. Prezident Beneš se ve svých promluvách na BBC o Židech nikdy nezmínil. Když čeští židovští asimilacionisté v Londýně prezidenta žádali, aby na BBC o Židech promluvil, odmítl to s odkazem na „důvody vyššího zájmu“.²⁴ Téměř žádné odkazy

dokument č. 2 – ze zápisu z 62. schůze vlády, která jednala v bodě 5 o projevech antisemitismu na Slovensku, 2.10.1945.

23 NA, Archiv Huberta Ripky, sign. 1-50-49, zpráva československého ministerstva zahraničí pro Kancelář prezidenta republiky, ministerstvo národní obrany, ministerstvo vnitra a ministerskou radu, 24.1.1944.

24 *Tamtéž*, f. Ministerstvo vnitra – Londýn, k. 255, sign. 2-63-1, zpráva o schůzi Asociace českých Židů z 15.5.1942.

na úděl Židů nenajdeme ani v projevech prezentovaných populárními řečníky, jako byli Benešův spolupracovník Prokop Drtina²⁵ a ministr spravedlnosti v londýnské vládě Jaroslav Stránský.²⁶ U druhého z nich mohl být důvodem jeho židovský původ, neustále zdůrazňovaný protektorátními novináři.²⁷ Dokonce i Jan Masaryk, jehož kladný vztah k Židům bývá často oceňován, se jen zřídka věnoval výslovně židovským záležitostem. Ignacy Schwarzbart, sionista v exilové Polské národní radě, uvádí, že Masaryk v rozhovoru s ním prohlásil, že jakožto ministr zahraničí nemůže pronést řeč odsuzující cejchování Židů v protektorátu Davidovou hvězdou. O důvodech se můžeme přít, ale vysvětlení je s největší pravděpodobností třeba hledat v jeho exponovaném politickém postavení.²⁸ Navíc se zdá, že oba významné projevy o perzekuci Židů, které Masaryk za války na vlnách BBC pronesl – 9. prosince 1942 a 29. září 1943 – vznikly až po intervencích židovských politiků.²⁹

Pavel Tigrid (vlastním jménem Schönfeld), po celou dobu války jeden z hlavních hlasatelů v československé redakci BBC, nabízí zajímavý vhled do atmosféry, která v ní panovala. Před posledním vysíláním do Československa chtěli on i jeho kolegové odhalit svá skutečná jména posluchačům, kteří znali pouze pseudonymy, jež používali během války. Ministr Hubert Ripka coby jejich šéf údajně odpověděl: „Mládenci, nic proti tomu, když chcete, udělejte to. Ale uvažujte taky tohle ... znáte mě dobře, víte, že nejsem žádný antisemita, ale to asi nelze tvrdit o lidech doma, přes to všechno, čím židé za nacistů prošli. No, co si budem povídat, vy jste skoro všichni kluci židovský, s výrazně semitskými jmény, to by na posluchače nemuselo vždy dobře působit, oni třeba nevědí, co víme my, že židé v Evropě měli jen dvojí volbu, utéct, nebo zahynout. Rozmyslete si to.“³⁰

25 *A nyní promluví Pavel Svatý: Londýnské rozhlasové epistolý Dr. Prokopa Drtiny z let 1940–1945.* Praha, Vladimír Žikeš 1945.

26 STRÁNSKÝ, Jaroslav: *Hovory k domovu.* Praha, Fr. Borový 1946.

27 Viz JACOBI, W.: *Země zaslíbená*, s. 156–158 (viz pozn. 7). Příkladem budiž reakce protektorátní propagandy na Stránského řeč vpředvečer narozenin T. G. Masaryka, v níž Stránský – s odkazem na Masaryka – žádal Čechy, aby Židům pomáhali.

28 *Yad Vashem Archives*, Jeruzalém (dále YVA), M.2/765 (anglická verze) a M.2/749 (polská verze), deník Ignacyho Schwarzbarta, 6.10.1941. Popis této epizody v polské a anglické verzi Schwarzbartova deníku se poněkud liší. Polská verze pouze uvádí, že Masaryk řekl Schwarzbartovi, že relace byla jeho nápadem, ale projev sám přednesl Ripka. V anglické verzi Schwarzbart celou věc dále rozvedl, když připojil Masarykovo vysvětlení, že jakožto ministr zahraničí nemohl projev přečíst. Faktem je, že anglická verze je překladem, jež Schwarzbart pořídil na konci 50. let. Bez ohledu na to zůstává skutečností, že Masaryk, dobře známý svými sympatiemi k Židům, pronesl na BBC první řeč přímo na jejich podporu až v prosinci 1942.

29 Viz LÁNÍČEK, Jan: *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–48: Beyond Idealisation and Condemnation.* Basingstoke, Palgrave 2013, s. 98 n.; TÝŽ: *Arnošt Frischer and the Jewish Politics of Early 20th-Century Europe.* London, Bloomsbury Academic 2017, s. 108.

30 TIGRID, Pavel: *Kapesní průvodce inteligentní ženy po vlastním osudu.* Praha, Odeon 1990, s. 219.

Na začátku války navíc domácí odboj vyjádřil nespokojenost s tím, že řečníci v československém vysílání BBC byli němečtí Židé se silným přízvukem.³¹ Exiloví představitelé souhlasili, že tento stav věcí je nežádoucí, a pokusili se tyto řečníky, vybrané a najaté vedením BBC, nahradit.³² Oba tyto příběhy ukazují, o jak citlivé téma se jednalo, pokud šlo o relace BBC do Československa. V očích londýnské vlády mohli židovští řečníci v československém vysílání BBC potvrzovat příběhy protektorátní propagandy o tom, že československý exil je ovládán Židy; mohlo to i naznačovat, že válečná propaganda československého exilu je skutečně v rukou Židů.

Britské vlivy na československé vysílání

Československá redakce byla součástí konglomerátu BBC a jejího Oddělení pro evropské vysílání. To bylo celé pod dohledem britských vládních úřadů, především Výkonného výboru pro politické vedení války (*Political Warfare Executive*). V prvních letech války československé úřady uváděly, že jejich vysílání je ve skutečnosti „britské“ a Čechoslováci mají jen omezené pravomoci sledovat svou vlastní politiku.³³ O tématech relací rozhodovalo československé ministerstvo zahraničí, britské ministerstvo zahraničí (*Foreign Office*) a jednotliví řečníci.³⁴ Zdá se však nepravděpodobné, že by Britové uplatňovali nějaké rozsáhlejší zásahy do obsahu proslovů československých politiků. Také dostupná odborná literatura uvádí, že nad sestavováním československých programů britská strana vykonávala jen „velmi malou kontrolu“.³⁵ Sice existoval mechanismus pro možnou kontrolu obsahu československých relací, ale jen v případech, které by šly proti britským zájmům.³⁶ Podle dostupné literatury se však tato politika nedotkla vysílání, jež se věnovalo holokaustu.

Větší volnost získalo československé vysílání v srpnu 1940 – krátce poté, co britská vláda uznala prozatímní československou vládu v exilu. Exilové vládě bylo umožněno

31 Viz OTÁHALOVÁ, L. – ČERVINKOVÁ, M. (ed.): *Dokumenty z historie československé politiky 1939–1943*, sv. 2, s. 518–520, dokument č. 387 – zpráva osobního tajemníka Prokopa Drtiny pro pracovníka ilegální organizace Politické ústředí, redaktora Antonína Pešla, 12.3.1940.

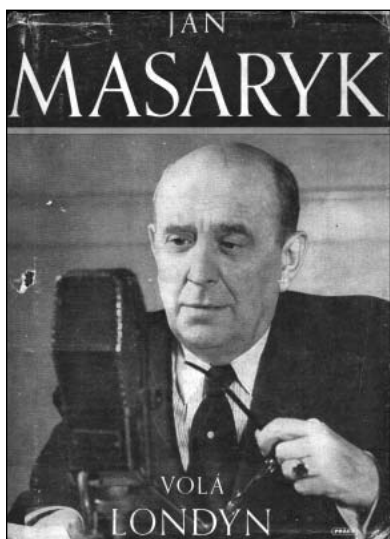
32 *Tamtéž*.

33 NA, f. Ministerstvo vnitra – Londýn, k. 271, sign. 2-82-4, záznam z jednání poradního rozhlasového sboru československého vysílání BBC, 17.12.1941.

34 *Tamtéž*.

35 Viz BRIGGS, Asa: *The History of Broadcasting in the United Kingdom*. sv. 3: *The War of Words*. London, Oxford University Press 1970, s. 470.

36 *Hoover Institution Archives*, Stanford – Palo Alto (dále HIA), pozůstalost Eduarda Táborského, k. 2, deník Eduarda Táborského, s. 574, deníkový záznam z 12.9.1941. Cenzura např. neumožnila členovi Státní rady Alexandru Vidovi, aby uvedl, že části Slovenska, které byly odtrženy ve prospěch Maďarska, budou navraceny Československu. Veškeré relace byly také vždy překládány do angličtiny, s největší pravděpodobností kvůli britské cenzuře. (Viz *Archiv Českého rozhlasu*, Praha (dále AČRo), BBC, 1939–1945.)

Kniha rozhlasových projevů Jana Masaryka na vlnách BBC, která vyšla v Československu poprvé v roce 1946 v pražském nakladatelství Práce, obsahuje dvě významná poselství solidarity s pronásledovanými Židy. První pronesl Masaryk v prosinci 1942, druhé v září 1943

jsme antisemitského býka za rohy a neváháme vyjádřit rozhořčení nad perzekucí Židů a současně též uznávat Židy jako sobě rovné a své bratry ve všech ohledech.

vytvářet patnáct minut denně vlastního vysílání pod názvem *Hovory k domovu*.³⁷ Počínaje rokem 1943 dostali Čechoslováci pětadvacet minut „volného času“, který měli zcela k dispozici a během nějž se museli jen podříditi britské politické a vojenské cenzuře.³⁸ Tento čas byl určen pro československé politické komentáře, což znamenalo, že vláda se musela vzdát přípravy zpravodajských souhrnů.³⁹ Britové totiž cizincům nedovolovali, aby pro BBC připravovali vlastní zprávy.⁴⁰ Je třeba se proto soustředit především na analýzu politických komentářů, které mohou odhalit postoje, jež byly svou podstatou jedinečné pro československé vysílání.

Pokud se týká zpráv samých, Oddělení pro evropské vysílání BBC bylo nakloněno prezentování informací o holokaustu více než Oddělení pro domácí vysílání (pro britskou veřejnost). To se podle dostupných dokumentů obávalo antisemitských tendencí v britské společnosti a snažilo se vyhýbat tomu, aby ve svém vysílání věnovalo čas údělu Židů.⁴¹ Evropské programy naopak šířily informace o holokaustu častěji. Jejich vysílání bylo skutečně detailnější a také otevřenější ve svém stylu i tónu.⁴² Jak prohlásil šéf Oddělení pro evropské vysílání Noel F. Newsome: „Chytli

37 Viz KOUTEK, Ondřej: Zahraniční odboj na vlnách BBC: Československé vysílání z Londýna 1939–1945. In: *Paměť a dějiny*, roč. 7, č. 1 (2014), s. 30–44, zde s. 33. Koutek ve své studii nabízí detailní rozbor vývoje československého vysílání za války.

38 NA, f. Ministerstvo vnitra – Londýn, k. 271, sign. 2-82-4, záznam o nových opatřeních pro československou redakci BBC, 1943.

39 *Tamtéž*.

40 *Tamtéž*, návrh na změny československého vysílání z 25.2.1943.

41 *BBC Written Archives' Centre* (Caversham, Reading), R34/277, zápis z jednání rady BBC 19.11.1943, dokument „Anti-Semitism: BBC Policy“, 17.11.1943.

42 Viz HARRIS, D. Jeremy: Broadcasting the Massacres: An Analysis of the BBC's Contemporary Coverage of the Holocaust. In: *Yad Vashem Studies*, roč. 25. Jerusalem, Yad Vashem 1996, s. 65–98, zde s. 74 a 78.

Vedle toho ovšem neřešíme otázku budoucnosti Židů, sionismu atd., atd., když k nim přistupujeme čistě jako k občanům Evropy a těch zemí, v nichž našli svůj domov.⁴³

Toto shrnutí politiky Oddělení pro evropské vysílání naznačuje, že informace o holokaustu byly v jeho pořadech vysílány. Zpravodajské souhrny oddělení vycházely z každodenních direktiv, které připravovali Noel F. Newsome a Joel E. Ritchie. Oba předsedové přitom jednali ve spolupráci s Výkonným výborem pro politické vedení války, napojeným na britskou vládu. Direktivy příležitostně obsahovaly odkazy na osud Židů, nezdá se ale, že by vycházely ze systematického přístupu. Můžeme vysledovat tři hlavní období, kdy bylo Oddělení pro evropské vysílání žádáno, aby vysílalo zprávy o perzekuci Židů: koncem června 1942, poté co polská exilová vláda zveřejnila takzvanou zprávu Bundu⁴⁴ a deník *Daily Telegraph* opublikoval její jádro; v půli prosince 1942, v době prohlášení Spojených národů odsuzujícího nacistickou perzekuci Židů; a v létě 1944, kdy na Západ pronikly informace o osudu maďarských Židů v Osvětimi.⁴⁵ Newsome a Ritchie také příležitostně zařazovali do vysílání informace o odmítavých reakcích obyvatel okupovaných zemí na nacistický antisemitismus. Prominentní roli se těšili Francouzi díky své opozici vůči Lavalově kolaboraci s nacisty a rovněž dánská záchrana Židů v říjnu 1943 napomohla snahám demonstrovat příkladné stanovisko.⁴⁶ Jaký byl však postoj československých úřadů, jež přijímaly rozhodnutí o politických komentářích vysílaných v československém programu BBC?

Humanitární a informativní promluvy

Informace o masakrech a plánech na vyhlazení Židů v československém programu zaznívaly, přičemž často vycházely z direktiv předsedů Oddělení pro evropské vysílání BBC. Zaměříme se však nyní na proslovy, které se zdají být pro československé vysílání v tomto ohledu charakteristické. V polovině září 1941 se státní ministr Hubert Ripka obrátil na Židy žijící v protektorátu, aby poskytl útěchu lidem, kteří byli čerstvě donuceni začít nosit Davidovu hvězdu. Zprávy o jeho projevu se okamžitě roznesly po Londýně a židovská veřejnost široce ocenila jeho vyznění. Organizace mladých československých sionistů HaMaccabi dokonce tento proslov opublikovala

43 Churchill Archives Centre, Churchill College, Cambridge (dále CAC), NERI/3/4, zpráva ředitele evropských programů Noela F. Newsoma „The European Service: Principles and Purposes, Problems and Policy Points“, 1.1.1943.

44 Šlo o zprávu, kterou do Londýna koncem května 1942 přivezl kurýr polské židovské socialistické strany Bund a která obsahovala šokující podrobnosti o systematickém vyhlazování Židů, zejména na území předválečného Polska, jež Němci odstartovali po zahájení německo-sovětské války. (Pozn. překladatele.)

45 Viz MILLAND, Gabriel: The BBC Hungarian Service and the Final Solution in Hungary. In: *Historical Journal of Film, Radio and Television*, roč. 18, č. 3 (1998), s. 353–373.

46 CAC, NERI, 1/1/3, direktiva z 19.10.1943; 1/3/2, direktiva z 29.8.1942; 1/3/7, direktiva ze 4.10.1943 atd.

v brožůře nazvané *We Think of You* (Myslíme na vás).⁴⁷ Židovští aktivisté Ripkovi poděkovali v osobním dopise a rozšířili zprávu, podle níž byl československý ministr prvním ze spojeneckých státníků, kdo se prostřednictvím BBC obrátil přímo k Židům.⁴⁸ Ve skutečnosti to však v rámci válečného československého vysílání byl jeden z mála projevů adresovaných přímo Židům. Podle jedné z pozdějších direktiv pro vysílání, potvrzené během schůzky kancléře prezidenta Beneše s českými židovskými politiky, neměli řečníci prostřednictvím BBC oslovovat Židy odděleně.⁴⁹ Programy československého vysílání se poté obracely k široké veřejnosti, a nikoli speciálně k Židům.

Pravděpodobně nejkontroverznější otázka kladená Spojencům ohledně jejich reakcí na holokaust zní: „Kdy se o tom dozvěděli?“ V případě BBC by spíše měla znít: „Kdy se o tom vysílalo?“ Musíme však být nanejvýš opatrní vzhledem k propagandistickému účelu vysílání, a tak by tato otázka měla být formulována asi v následující podobě: „Kdy byla do vysílání zařazena informace, kterou lze považovat za zveřejnění odhodlání nacistů vyhladit Židy?“ Československý program BBC poprvé zmínil Terezín jako ghetto pro „devadesát tisíc českých Židů“ počátkem března 1942.⁵⁰ Zprávy o Polsku jakožto zemi, kde byli Židé vyhlazováni, lze dohledat ve všech národních vysíláních BBC v létě 1942, kdy se do Londýna dostala zpráva Bundu. Československá redakce BBC zveřejnila tuto zprávu 26. června 1942, a to v následujícím znění:

„Polské vládě v Londýně došla zpráva o vyvražďování židů na polském území. 700 000 židů bylo již vyvražďeno, stejný asi počet zahynul hladem. Tisíc židů je denně tráveno plynem. Z Lublina bylo vyvezeno 25 tisíc židů, po kterých od té doby není stopy. Tisíce židů si musí kopat vlastní hroby, než jsou postříleni kulomety. Ve Vilně bylo pobito 50 000 židů, kolem Kovna 300 000. Ve varšavském ghettě umírá denně přes 5 tisíc a tak do nekonečna.“⁵¹

Znamená to, že informace o masakrech Židů na Východě se v československém vysílání BBC příležitostně objevovaly. Hlášení gestapa z protektorátu pak dokazují,

⁴⁷ Viz pozn. 4.

⁴⁸ LMA, BoD, Acc 3121/E/03/510, dopis předsedy Ústřední rady národních Židů z Československa Lva Zelmanovitse prezidentovi Rady zástupců britských Židů Seligu Brodetskému z 20.9.1941; Brodetského dopis Hubertu Ripkovi z 25.9.1941; Ripkův dopis Seligu Brodetskému z 30.9.1941. Fakt, že tato informace nebyla přesná – René Cassin z řad Svobodných Francouzů hovořil o Židech v BBC před Ripkou – potvrzoval, že z židovského hlediska zaujímali Čechoslováci v rámci exilu výsadní postavení. (POZNANSKI, R.: French Public Opinion and the Jews during World War II, s. 122 n. – viz pozn. 11.)

⁴⁹ CZA, A280/33, dopis člena Státní rady Ernesta Frischera aktivistovi sionistického hnutí Josephu Lintonovi z 21.4.1944.

⁵⁰ Viz KÁRNÝ, Miroslav (ed.): Theresienstädter Dokumente. In: *Judaica Bohemiae*, roč. 17, č. 1 (1981), s. 24, dokument č. 12 – nota odposlouchávací služby (*Abhördienst*) nacistické Bezpečnostní služby (*Sicherheitsdienst*) v Praze z 3.3.1942. V červenci 1942 BBC odvysílala zprávu, že z „Československa“ už bylo deportováno padesát tisíc českých Židů (tamtéž, s. 30, dokument č. 28 – nota odposlouchávací služby nacistické Bezpečnostní služby v Praze ze dne 15.7.1942.

⁵¹ AČRo, BBC 1939–1945, k. 14, záznam relace BBC z 26.6.1942, hlasatel Josef Kodíček.

že veřejnost tyto zprávy zaznamenala.⁵² Některé pořady se opíraly o příběhy, které poskytli českoslovenští vojáci bojující v Sovětském svazu. Následující projev, vysílaný 27. dubna 1944, byl výjimečný svým elegantním stylem a rovněž velmi pohnutým tónem. Jelikož je mezi dosud objevenými programy, které se zabývaly perzekucí Židů, jedinečný, zaslouží si, aby byl citován v plném rozsahu:

„Den za dnem, více a více jsou Němci těsně-
ni k svým hranicím. Jsou hnáni, obklíčováni,
biti. Stále hlasitěji a pronikavěji jim zaznívá:
‘Hitler kaput!’

Ale my to víme i bez nich. My i v pocho-
du, i v boji myslíme na něco jiného. Myslíme
na trest, který by byl spravedlivý pro tyto to-
tální vrahy, zběsilé katy, rafinované mučitele.

My, kteří jdeme po jejich horkých stopách,
máme možnost potrestat jich jen část. A oni
musí být potrestáni všichni. Pro mír živých,
pro život příštích musí být potrestáni všichni,
všichni!

Může ujít spravedlnosti někdo z vrahů Ráji
Reichové? Sedmnáctileté děvčátko, které
bylo vedeno na popravu jen proto, že byla
židovkou, ničemu tomu nerozumělo a tolik
se jí chtělo žít!

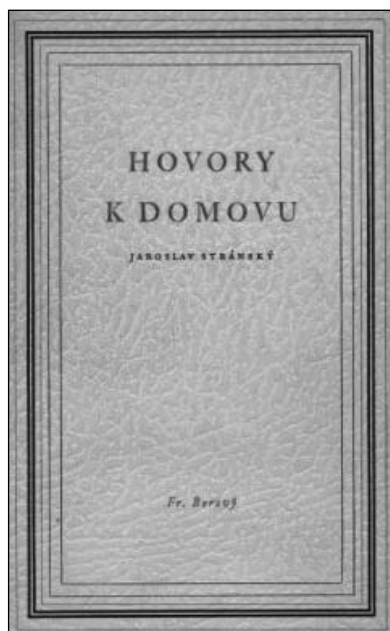
Řada za řadou káceli se židé sehnani z celého okresu do hlubokého příkopu. Eses-
mani nenechali vychladnout hlavně automatů. Vždyť stříleli už od šesti hodin ráno!

K příkopu byla přivedena řada, ve které byla i Rája Reichová. ‘Já nechci umřít,
nechci... Já, já nejsem židovka...’

Rája se zoufalým hlasem chytla za život. Vrchní kat dal znamení. Hlavně automatů
opět klesly. Esesman přistoupil k Ráje. ‘A co jsi?’ – koutky úst se stáhly do zlého
úsměšku. Rája měla příliš mnoho východní krásy, než aby mohla přesvědčit cy-
nického vraha.

‘A co jsi?!’ – opakoval, směje se.

‘Ruska!’ – vydechla Rája.

*Soubor rozhlasových projevů z Lon-
dýna ministra spravedlnosti exilové
vlády Jaroslava Stránského se do-
čkal prvního vydání už v roce 1945
v pražském nakladatelství Františka
Borového*

52 Viz VÍTÁMVÁSOVÁ, Jarka: Kolaborace jako způsob přežití: Židovský zpravodaj Gestapa z Třebíče a jeho zprávy z let 1942–1945. In: *České, slovenské a československé dějiny 20. století*, sv. 2: *Sborník z mezinárodní konference mladých vědeckých pracovníků*. Univerzita Hradec Králové, 7.–8. března 2007. Ústí nad Orlicí, Ofts 2007, s. 353.

‘To tedy nemůžeš zemřít s židy,’ zachechtal se velitel, obraceje se k esesmanům. Vzal Ráju za ruku a odvedl stranou.

‘Zemřeš pěkně zvlášť!’

Odstoupil několik kroků a pečlivě, s vychutnáváním mříl na Ráju. Ta se dívala do černého otvoru hlavně nechápajícma, široce rozevřenýma očima.

Ta – ta – ta, zaklepal automat a Rája se zhroutila. Esesman kopl do zmítajícího se těla a křikl:

‘Odklid’te tu mršinu!’⁵³

Tento projev tedy detailně popisoval průběh židovských masakrů na východní frontě, třebaže i zde již můžeme sledovat snahy o zevšeobecnění židovského utrpení (téma, kterým se zabývám v dalších částech článku), když osud Židů byl vylíčen v souvislosti s masakry ruského obyvatelstva.

Další promluvy informativního a humanitárního charakteru prezentované v československém vysílání BBC měly dva hlavní znaky. Zaprvé v nich byla pravidelně tlumočena varování Němcům v protektorátu a slovenské vládě. A zadruhé řečníci opakovaně žádali český a slovenský lid, aby Židům pomohl. Po 17. prosinci 1942, kdy Spojenci oficiálně přiznali, že vědí o nacistickém likvidačním tažení proti Židům, zaznělo v československém vysílání několik takových upozornění. Většinou šlo o reakce na informace o nově plánovaných vlnách perzekuce Židů včetně deportací, respektive na plány nacistů zničit důkazy o jejich zločinech v koncentračních táborech před příchodem Spojenců. A tak ministr Hubert Ripka apeloval na české lékaře, aby se nepodíleli na plánované sterilizaci Židů v protektorátu (5. ledna 1944) a ministr Juraj Slávik pohrozil slovenské vládě, když se chystala k novým registračním a regulačním opatřením vůči Židům (9. února 1944). Dvaadvacátého října 1944 se československá exilová vláda připojila k britské a americké vládě v jejich varování před likvidací zbývajících vězňů, i když nikoli výhradně Židů, v Osvětimi.⁵⁴

Nejvýznamnější relace ve prospěch Židů byly odvysílány v půli června 1944. Šlo o konkrétní akci, již podnikla československá redakce BBC ve snaze zachránit lidské životy. Desátého června 1944 odeslal Jaromír Kopecký, československý zástupce při Společnosti národů, ze Ženevy do Londýna první pasáže z takzvaných *Osvětimských protokolů*. Ty se skládaly z velmi komplexní zprávy, již připravili Rudolf Vrba a Alfréd Wetzler, dva slovenští Židé, kteří uprchli z Osvětimi.⁵⁵ Kromě jiných informací varovali uprchlíci před nadcházející likvidací takzvaného Terezínského rodinného tábora v Osvětimi-Březince (*Auschwitz-Birkenau*), jakmile 20. června uplyne doba šestiměsíční karantény. Bezprostřední reakcí československé vlády

53 AČRo, BBC 1939–1945, k. 31, záznam promluvy Pavla Tigrida z 27.4.1944.

54 *Tamtéž*, k. 29, projev Huberta Ripky z 5.1.1944; k. 36 a 38, promluva Pavla Tigrida z 22.10. 1944; LMA, BoD, Acc3121/E/03/510, projev Juraje Slávika z 9.2.1944.

55 Blíže viz KÁRNÝ, Miroslav: The Vrba and Wetzler Report. In: GUTMAN, Yisrael – BERENBAUM, Michael (ed.): *Anatomy of the Auschwitz Death Camp*. Bloomington, Indiana University Press 1994, s. 553–568. Jejich zpráva byla doplněna další detailní zprávou, připravenou Jerzym Tabeauem, polským vězněm, který uprchl z Osvětimi v listopadu 1943 (tzv. Zpráva polského majora).

byla relace do protektorátu, v níž byla Němcům adresována pohrůžka odplatou, pokud by skutečně povraždili vězně z rodinného tábora. Pavel Tigrid četl toto varování po několik dnů, počínaje 15. červnem 1944.⁵⁶ Zároveň žádal československé obyvatelstvo, aby Židům pomáhalo, kdekoliv je to možné. Nacisté zplinovali většinu zbývajících lidí z Terezínského rodinného tábora v červenci 1944, přestože předtím bylo několik tisíc z nich odesláno do pracovních táborů v Německu. Jak bylo prokázáno, vysílání BBC nesehrálo žádnou významnou roli v rozhodnutí nacistů nepovraždit všechny vězně.⁵⁷ Navzdory tomu šlo o skutečně významný případ, kdy bylo československého programu BBC využito při snaze o záchranu židovských životů.

Zmíněné relace v československém vysílání BBC jednoznačně obsahují humanitární impuls. Předpokládalo se, že přinesou úlevu Židům a informují obyvatelstvo v Protektorátu Čechy a Morava a na Slovensku o pravé podstatě německého vyhlazovacího tažení na Východě; žádaly lidi ve vlasti, aby pomohli Židům, a vydávaly varování nacistickým a kolaborantským úřadům. Když však zkoumáme hlouběji účel programů zabývajících se židovskými záležitostmi, můžeme se dopátrat širších dimenzí vysílaných projevů. Exiloví představitelé v nich totiž sledovali vlastní politickou

Novinář Pavel Tigrid (1917–2003) byl za války redaktorem československého vysílání BBC. Pseudonym si zde zvolil především proto, aby jeho vlastní jméno Schönfeld posluchačům ve vlasti neevokovalo židovské kořeny. V červnu 1944 na rozhlasových vlnách několikrát varoval před záměrem nacistů zlikvidovat takzvaný Terezínský rodinný tábor v Osvětimi-Březince. Na snímku v roce 1951 jako programový ředitel československého vysílání Rádía Svobodná Evropa v Mnichově (foto archiv Radka Schováňka)

56 Viz KÁRNÝ, Miroslav: Oboz familijny w Brzezinkę (BIIb) dla Żydów z getta Theresienstadt. In: *Zeszyty Oświęcimskie*, č. 20 (1993), s. 210; BROD, Toman: Zamyšlení nad účelem rodinného tábora a nad osudy uvězněných chlapců. In: KÁRNÝ, Miroslav – BLODIG, Vojtěch – KÁRNÁ, Margita (ed.): *Terezínský rodinný tábor v Osvětimi-Birkenau*. Praha, Terezínská iniciativa – Melantrich 1994, s. 66 n.

57 Viz KÁRNÝ, M.: The Vrba and Wetzler Report, s. 559; BROD, T.: Zamyšlení nad účelem rodinného tábora a nad osudy uvězněných chlapců, s. 66 n. Pro analýzu dokumentů Hlavního úřadu říšské bezpečnosti (*Reichssicherheitshauptamt* – RSHA) ve vztahu k Terezínskému rodinnému táboru viz KULKA, Otto Dov: Ghetto in an Annihilation Camp: Jewish Social History in the Holocaust Period and Its Ultimate Limits. In: GUTMAN, Israel (ed.): *The Nazi Concentration Camps: Structure and Aims – The Image of the Prisoners – The Jew in the Camps*. Jerusalem, Yad Vashem 1984, s. 315–330.

agendu. Právě zkoumání důvodů skrytých „za oponou“ je předmětem následující analýzy.

Židé ve strategii vysílání do Protektorátu Čechy a Morava

Zabýváme-li se reakcemi československé vlády na holokaust, je třeba nejprve rozlišovat mezi událostmi, které se odehrály v Protektorátu Čechy a Morava na jedné straně a na Slovensku na straně druhé. Zatímco protektorát okupovali Němci, Slovensko bylo formálně nezávislé a vládli mu lidé, které exilové představitelé považovali za zrádce společného státu a proněmecké kolaboranty. Exilová propaganda čelila při svém líčení české politické reprezentace v okupovaných Čechách a na Moravě značným úskalím. Prezident Emil Hácha, který bývá někdy i dnes označován za symbol kolaborace, byl do svého úřadu právoplatně zvolen ještě před začátkem okupace. On a ministerský předseda Alois Eliáš byli v prvních letech války v kontaktu s odbojovým hnutím, a tím i s exilem. Dokonce i později, když Hácha a nová vláda spolupracovali s nacisty při útocích na exilové představitelé, nabádal ministr Ripka, šéf sekce exilové propagandy, ke zdrženlivosti při odsuzování Háchy. Podle Ripky nebylo radno útočit na protektorátní činitele paušálně.⁵⁸ Z mezinárodních důvodů měli být Hácha i protektorátní vláda pranýřováni pouze za konkrétní kroky, které podnikli. Ve vztahu ke slovenské vládě byla situace odlišná: prezident Jozef Tiso a premiér Vojtech Tuka měli být napadáni na všech frontách. Nebylo pochyb o potřebě použít různých propagandistických nástrojů a metod proti akcím slovenské vlády. Také pouze ve vztahu ke Slovensku doporučoval poradní rozhlasový sbor československé programové sekce zabývat se prostřednictvím BBC židovskou perzekucí.⁵⁹ Vysílání na Slovensko tak představuje jedinečnou případovou studii, jíž se budu zabývat samostatně.

Při vysílání do protektorátu českoslovenští exilové představitelé opakovaně žádali české obyvatele, aby Židům poskytli úlevu či pomoc, kdykoli to bude možné. Přesto měly svůj vliv i zprávy domácího odboje, jež se negativně vymezovaly vůči politickým otázkám spojeným s Židy. Pomoc Židům tak především nebyla bezvýhradně prezentována jako zásadní, altruistický skutek. Následujícím způsobem oslovil exilový ministr spravedlnosti Jaroslav Stránský posluchače doma vpředvečer narozenin zesnulého prezidenta Tomáše Garrigua Masaryka:

„Žije mezi vámi zbytek spoluobčanů židovských, bědnějších než jste bední vy, oloupených ještě více než vy jste byli oloupeni, pokořenějších ještě surověji než vy jste byli pokořeni. Jsou zbaveni všeho, co zakládá a udržuje radost a důstojnost lidského života, a sám způsob vraždění, který jim hrozí v německých spárech, by byl nelidský, i kdyby se ho užívalo na dobytčích jatkách. Jen mezi vámi Němci mučili a umučili desítky tisíc těchto lidských bytostí i bez pouhého zdání

58 NA, f. Ministerstvo vnitra – Londýn, k. 271, sign. 2-82-4, záznam z mimořádné schůze poradního rozhlasového sboru československé programové sekce BBC, 9.7.1942.

59 *Tamtéž*.

nějaké viny, prostě jen proto, že se narodili ze židovských otců a matek – na evropské pevnině jdou tyto oběti do milionů. Ženy stejně jako muži, starci i malé děti byli utraceni – snad ještě nikdy nebyl svět jevištěm tak rozsáhlého, tak podlého a tak hloupého zločinu. Trosečnicků této bědné lodi zbylo mezi vámi nemnoho – každá pomoc a úleva, kterou jim poskytnete, bude vám ve světě ctí a slávou, a každá se připíše k dobru i naší vlastní věci národní. Masarykova světová popularita, z níž naše věc za první světové války tak vydatně těžila, byla založena poprvé statečnou kampaní proti rituální pověře a proti křivdě spáchané na jediném nevýznamném a chudém židovském spoluobčanu [Leopoldu Hilsnerovi]. I v tom tedy, jak můžete, pomáhejte – pomáhejte, a bude vám pomoheno.“⁶⁰

Stránský prezentoval svou prosbu tak, jako že je celá věc především v českém zájmu. Jakákoli pomoc, kterou Češi nabídnou Židům, podle něj znamenala, že nakonec se pomoci dočkají také oni sami. V pozadí proslovu Stránského přitom stálo přesvědčení o židovském vlivu na světovou diplomacii.⁶¹ Už od časů Tomáše Garrigua Masaryka zastávaly československé vládní kruhy názor, že židovský vliv na veřejné mínění ve Spojených státech je značný.⁶² Věřily, že svět sleduje, jak československý lid s Židy nakládá. Slušnost Čechů k perzekvovaným Židům by pak napomohla jejich politickému usilování, boji za Československou republiku a proti cizáckému útisku jako za první světové války. Exiloví představitelé považovali za důležité vysvětlit Čechům, proč se od nich očekává, že budou Židům pomáhat. Československý odboj postavil své politické snažení během války na představě o české výjimečnosti. Udržován byl mýtus o československé demokracii a spravedlivém nakládání s menšinami. Pomoc Židům v protektorátu měla následně též posílit demokratické ideály a podpořit československé osvobozené hnutí v zahraničí.

Také ministr spravedlnosti v londýnské exilové vládě Jaroslav Stránský (1884–1973) nechtěl příliš upozorňovat na svůj židovský původ a zmínkám o perzekuci Židů se ve vysílání BBC spíše vyhýbal. V relaci k výročí narození T. G. Masaryka v březnu 1943 však vyzval Čechy, aby mysleli na své židovské spoluobčany a pomáhali jim (foto www.mestodobris.cz)

60 AČRo, BBC 1939–1945, k. 19, projev Jaroslava Stránského z 6.3.1943; projev byl pod názvem „K Masarykovým narozeninám“ publikován ve Stránského knize *Hovory k domovu*, s. 364–367, cit. s. 366 n. (viz pozn. 26). Otištěné znění projevu se v detailech liší.

61 K popisu těchto obav viz např. NA, f. Ministerstvo vnitra – Londýn, k. 255, sign. 2-63-2, zpráva Asociace českých Židů z 15.5.1942.

62 K Masarykovým názorům v tomto směru srv. ČAPEK, Karel: *Hovory s TGM*. Praha, Ústav T. G. Masaryka – Masarykův ústav a Archiv AV ČR, v.v.i. 2013, s. 84.

Dalším faktorem, jenž ovlivňoval vysílání BBC, bylo negativní vnímání Židů žijících v Čechách a na Moravě ze strany tamních odbojových skupin. Exiloví představitelé se kupříkladu vyhýbali komentování politických záležitostí spojených s poválečným postavením Židů v obnovené republice. Také se nepokoušeli změnit převažující aspekty vnímání Židů mezi obyvateli protektorátu, jako například negativní sentimenty vůči německy mluvícím Židům. Ministr Jan Masaryk jednou na BBC nadnesl téma německy mluvících Židů, jen aby zdůraznil, že Židé sami si nyní uvědomili své předchozí chyby.⁶³ Ve svém projevu požádal Čechy, aby přehlíželi židovské užívání němčiny jako komunikačního prostředku.⁶⁴ Ve skutečnosti však neřekl, že je špatné odsuzovat některé Židy za to, že užívají němčinu i za války. Argumentoval, že tito Židé byli zoufalí, a tudíž stále užívali němčinu v marné naději, že by si tak mohli zachránit život. Češi by k nim proto měli přistupovat se shovívavostí.⁶⁵ Masaryk nicméně nekritizoval hlavní princip těchto nařčení, jenž byl chybný ve svém základním předpokladu – nevysvětlil totiž, že Židé neužívají němčiny proto, že by sympatizovali s Němci (a tím méně s nacisty) nebo že by chtěli Čechy germanizovat, ale kvůli historickému vývoji v českých zemích, který nebylo možné zvrátit během pouhých několika let. A tak do své promluvy Masaryk dokonce zařadil odsouzení židovské příslušnosti k německému národnímu a kulturnímu prostředí, jež bylo součástí českého diskurzu od druhé poloviny 19. století.⁶⁶

Při svých válečných schůzkách s představiteli mezinárodních židovských skupin také prezident Edvard Beneš zdůrazňoval úlohu Židů při germanizaci historických provincií v dobách rakousko-uherského císařství.⁶⁷ Bylo zjevné, že v českém obyvatelstvu panovala takováto představa, a to bez ohledu na skutečný vývoj v meziválečném Československu. Při sčítání obyvatel v roce 1921 se totiž většina Židů přihlásila k židovské národnosti, zatímco jen necelých patnáct procent jich uvedlo národnost německou.⁶⁸ Exiloví politici tyto předsudky buď sdíleli, nebo se báli s nimi bojovat veřejně.⁶⁹ Ve zmíněné Masarykově promluvě na BBC navíc Židé figurují jako skupina, která není zcela odpovědná za své činy. Byli prezentováni jako komunita, která – jakoby odsouzená k určitému druhu nedospělosti – nebyla

63 AČRo, BBC 1939–1945, k. 25, projev Jana Masaryka z 29.9.1943, 19:45. Projev byl otištěn v souboru promluv Jana Masaryka v *BBC Volá Londýn*. Praha, Panorama 1990, s. 194–197. Publikace poprvé vyšla již v roce 1945.

64 *Tamtéž*.

65 *Tamtéž*.

66 Srv. FRANKL, Michal: „*Emancipace od židů*“: Český antisemitismus na konci 19. století. Praha, Paseka 2007, s. 36–46.

67 Viz např. USHMM, WJC-London Office, C2/96, rozhovor s prezidentem Československé republiky Edvardem Benešem 17.4.1941, poznámky připravené členy britské sekce Světového židovského kongresu Noahem Barou a Sydneym Silvermanem.

68 V roce 1930 při dalším cenzu bylo toto procento ještě nižší, když německou národnost uvedlo jen něco přes dvanáct procent československých Židů (viz *Encyclopaedia Judaica*. Detroit, MacMillan 2007, sv. 5, s. 355).

69 Srv. FEIERABEND, Ladislav Karel: *Politické vzpomínky*, sv. 1. Brno, Atlantis 1994, s. 54 n.; NA, f. Předsednictvo ministerské rady – Londýn, k. 84, dopis generála Sergeje Ingra předsednictvu ministerské rady v Londýně ze 4.11.1940.

schopna dozrát k tomu jedinému zásadně správnému rozhodnutí a namísto plného příklonu k asimilovanému soužití stále částečně vzdorovala dobré vůli svých vychovatelů, demokratických Čechů.

Československé vysílání BBC ve vztahu k Židům neslo ještě další znaky, jimiž je třeba se zde zabývat. Programy s tímto obsahem určené obyvatelům protektorátu můžeme charakterizovat prostřednictvím bližší analýzy jednoho konkrétního projevu. Sedmáctého prosince 1942 komentoval Hubert Ripka deklaraci Spojených národů, v níž Spojenci přiznali, že vědí o vyhlazovacím tažení nacistů proti Židům. Dotyčný vysílací program začal detailním popisem zločinů spáchaných na Židech a poskytl rovněž odhady počtu Židů, které už nacisté povraždili:

„Společně prohlášení vlád Spojených národů, které jste právě slyšeli, jest jen mírným vyjádřením děsu a odporu, jimiž se dnes zachvívá civilizované lidstvo. Neboť hrůzy páchané na židovském obyvatelstvu Evropy jsou v úřední deklaraci nevyličitelné. Dějiny lidstva nejsou beze stínů. Avšak to, co nyní provádí Hitlerův režim na nevinných a bezbranných lidech, toto vraždění, jdoucí do statisíců a snad milionů, toto mučení hladem, vyhlazování plynem a elektrickým proudem, tyto masakry starců, žen, dětí, lidí nemocných a dětí, jsou nejpotupnější poskvrnou jména člověka. Bylo vyhrazeno hitlerovskému Německu, aby dobylo tohoto nejsmutnějšího rekordu nízkosti a barbarství.

V nynějším protižidovském šílení se už vyžívá jen patologický běs, kterého sám pojem lidskosti pohání k zuřivosti. V protižidovských masakrech tohoto rozměru je sice metoda, ale není už z nich patrný normálně lidský smysl. Jen jedna věc je v nich jasně patrna: strach Hitlera a jeho režimu z porážky.“⁷⁰

Nelze tudíž tvrdit, že československé vysílání BBC (*Hovory s domovem* a *Hlas svobodné republiky*) perzekuci Židů přehlíželo. Přinášelo někdy skutečně velmi detailní informace, zvláště ve dnech kolem 17. prosince 1942.⁷¹ Šlo však o to, jakým způsobem byly tyto informace prezentovány. Ústřední místo ve vysílání do vlasti zaujímala především německá perzekuce Čechů. Z londýnského exilu zazněla kupříkladu v prosinci 1942 následující slova: „Hekatomby mrtvol pokrývají českou zemi, proudy krve ji zvlažují den co den.“⁷² Ve světle zpráv popisujících nálady mezi lidmi doma a také záměrů samotných exilových představitelů se vždy hledala a zdůrazňovala spojitost s německými vyhlazovacími plány proti dalším skupinám lidí či národům: „...po židech (a zároveň s nimi) budou vybijeni Poláci, Rusové, Češi, Jugoslávci. (...) Nordické svědomí se má zocelit pohledem na vraždu židů, aby se ani nezachvělo, až dojde na ostatní.“⁷³ Perzekuce Židů tak nestála sama o sobě. Nacistické tažení proti Židům, jakkoli zdůrazňované jako výjimečný zločin, bylo prezentováno jako předehra k vyhubení dalších národů. Někdy byli Židé v této posloupnosti dokonce upozaděni. Jak zdůraznil člen Státní rady Ivan Petruščák dne 25. června 1944: „Němci

70 AČRo, BBC 1939–1945, k. 17, projev Huberta Ripky ze 17.12.1942.

71 Viz *tamtéž*, k. 17.

72 *Tamtéž*, program československého vysílání BBC ze dne 11.12.1942, 18:45.

73 *Tamtéž*, program československého vysílání BBC ze dne 15.12.1942, 18:45.

na své dobovatelské cestě Evropou vyvraždili miliony nevinných lidí, Slovanů, Francouzů, Belgičanů, Řeků, Norů i Židů.⁷⁴

Hubert Ripka se k tématu vrátil ve své promluvě dne 17. prosince 1942: „V hloubi svých duší chovají úzkost, že nic už je nemůže zachránit. A proto přikročují k uskutečňování svého programu nihilistů a desperátů: strhnout do záhuby i všechn ostatní svět. (...) Německý národ, zatížený již tolika vinami, má se podílet na zločinu, na který dějiny nikdy nebudou moci zapomenout. A vše, co je v Hitlerově dosahu, má být spolu s ním určeno rozvratu, zkáze, smrti. Masakry židů jsou jen generální zkouškou na masakry porobených národů. Některých, jako národa československého, dosud potřebuje. Ale až bude situace ještě beznadějnější, neušetří nikoho, kdo bude v dosahu jeho moci. To jest politický význam jeho vyhlazovací akce proti židům a toho si musíme být vědomi.“⁷⁵

Vědomí nacistické okupace Československa vedlo Čechoslováky dokonce až ke zdůrazňování politického významu nacistického vyhlazovacího tažení proti Židům. Především zájem národa, zájem republiky vždy představoval nejvyšší cíl. Při zkoumání toho, jak exil vnímal své priority, tak dospějeme k vysvětlení, proč některým důležitým znakům židovské perzekuce nebyla na BBC věnována významnější pozornost. Kupříkladu první vlna deportací z protektorátu (kromě operace Nisko⁷⁶ v říjnu 1939) v půli října 1941 časově korespondovala s nárůstem perzekuce Čechů po Heydrichově příjezdu do Prahy. Odbojoví předáci, včetně ministerského předsedy Aloise Eliáše, byli uvězněni, stovky lidí byly zastřeleny a v protektorátu bylo vyhlášeno stanné právo. Těmto událostem z konce září a října 1941 byla v československém vysílání BBC věnována značná pozornost.⁷⁷ To však už neplatilo o současně probíhajících prvních deportacích tisíců Židů.

Situace se opakovala v červnu 1942. Výše zmíněná zpráva Bundu dorazila do Londýna přesně v době, kdy se Němci brutální perzekucí Čechů a vypálením Lidic mstili za atentát na Heydricha. Kupříkladu polská redakce BBC informovala o zprávě Bundu dne 2. června 1942.⁷⁸ Čechoslováci, společně s dalšími redakcemi BBC, přišli s tímto sdělením až na konci června, poté co zprávu publikoval britský tisk, načež Oddělení pro evropské vysílání rovněž zařadilo tuto zprávu do svých direktiv.⁷⁹ Z hlediska exilového srovnávání perzekuce Čechů a Židů byla důležitá

74 *Tamtéž*, k. 33, projev Ivana Petrušáka z 25.6.1944.

75 *Tamtéž*, k. 17, projev Huberta Ripky ze 17.12.1944.

76 V říjnu 1939 bylo 1291 Židů, hlavně z Moravské Ostravy, ale i z Brna a Prahy, deportováno do lublinské oblasti ve východní části obsazeného Polska. Měli se stát první součástí tzv. židovské rezervace, kam měli být postupně deportováni další Židé z nacisty ovládané Evropy. Tento plán brzy ztroskotál a většina deportovaných byla zahrnuta na území okupované Sověty, menší části byl povolen návrat zpět do Ostravy. (Blíže viz BORÁK, Mečislav: *První deportace evropských Židů: Transporty do Niska nad Sanem (1939–1940)*. Šenov u Ostravy, Tilia 2009.)

77 AČRo, BBC 1939–1945, k. 9, programy československého vysílání z října 1941.

78 Viz BAUER, Yehuda: “When Did They Know?”. In: MARRUS, Michael R. (ed.): *The Nazi Holocaust: Historical Articles on the Destruction of the European Jews. Bystanders to the Holocaust*. Westport, Meckler 1989, s. 53.

79 CAC, NERI, 1/1/2, direktivy Oddělení pro evropské vysílání z 25., 26., 27. a 30.6.1942.

plánovaná řeč exilového ministra vnitra Juraje Slávika. Původně se předpokládalo, že jeho proslov popisující perzekuci a deportaci desetitisíců slovenských Židů bude odvysílán dne 11. června 1942. Byl však o čtyři dny odložen, velmi pravděpodobně kvůli událostem v Lidicích.⁸⁰

Soustředme se nyní na jiný znak projevu Huberta Ripky z prosince 1942, který si zaslouží důkladnější analýzu. Antisemitismus byl v něm prezentován jako fenomén německý či nacistický, ale rozhodně ne český, a také jako barbarství, které u českého lidu nemůže najít příznivou odezvu. Také další řečníci v československém programu BBC oddělovali Čechy od nacistického antisemitismu. Z jejich úst nezaznívaly naléhavé žádosti, aby se český lid vyhnul kolaboraci při perzekuci Židů. Šlo spíše o slova sebeujišťování, o oceňování vlastního národa za jeho slušnost. Zato role českých kolaborantů při „konečném řešení“ byla sotva zmiňována, a už vůbec ne zdůrazňována.⁸¹ Ani čeští fašisté nemohli v podání exilových politiků očernit Čechy jako takové. Následující Ripkovo poselství bylo určeno posluchačům na Západě stejně jako v okupované vlasti:

„Marné byly Hitlerovy pokusy infikovat jedem, který je vedle lži hlavní zbraní jeho politické akce, i národy, které porobil. Národ francouzský, holandský, polský a mezi prvními i lid český prokázaly, že jsou imunní proti moru, který je měl

Masarykův náměstek v exilovém ministerstvu zahraničí Hubert Ripka (1895–1958) v září 1941 učinil mimořádné gesto, když se obrátil přímo na Židy v protektorátu, aby jim vyjádřil morální podporu. Celkově se však držel strategie exilové vlády nevydělávat rozhlasovými projevy k domovu Židy jako specifickou skupinu a spojovat jejich tragický osud s utrpením Čechů v protektorátu (foto © Erich Auerbach)

80 AČRo, BBC 1939–1945, k. 14, promluva Juraje Slávika z 15.6.1942 (původně plánovaná k odvysílání dne 11.6.1942). Jeden zdroj dokonce uvádí, že tento proslov byl původně plánován na 1.6.1942. K atentátu na Reinhardta Heydricha došlo 27.5.1942, což mohl být důvod k odkladu tohoto programu na 11. a později na 15. června. (Viz HIA, Juraj Slávik Papers, 18:4.)

81 AÚTGM, f. Vladimír Klecanda, sv. 177, pořad československého vysílání BBC o Aloisi Křížovi, zarputilém antisemitském rozhlasovém hlasateli v protektorátu, 5.12.1944.

zachvátit a pak rozvrátit. Štít lidu českého je čistý a z českého popudu nestalo se nic, co by zneuctilo dobré české jméno.

Lide československý! Vláda československá podepsala prohlášení Spojených národů u vědomí, že tím nehájí jen věci lidskosti a práva, nýbrž i nejvlastnější zájmy národa československého. Je přesvědčena, že tím vyjadřuje vaše nejvnitřnější přesvědčení. (...) Mnohokrát bylo v nacistickém programu zdůrazněno, že cílem hitlerovství je vymýt ze střední Evropy národ československý. (...) Mějte na paměti, že až budou [nacisté] ještě více ohroženi, učiní vše, aby splnili i svůj program protičeský a protislovenský. Buďte na to připraveni a buďte připraveni s bojovou odhodlaností. A buďte si vědomi, že budoucnost národa československého je zaručena jen věrností všelidským ideálům prezidenta Osvoboditele a neochvějnou solidaritou se všemi národy i lidmi, trpícími a bojujícími.

A solidarita s trpícími, mučenými a vražděnými židy je dnes svatou povinností každého slušného člověka. My tuto svou povinnost poslušni hlasu své národní tradice vždy plnili a budeme ji plnit s horoucností srdce a s nehlubším ideovým zanícením až do konce.⁸²

Programy adresované z Londýna obyvatelům protektorátu, které popisovaly nacistickou perzekuci Židů, měly tentýž zdokumentovaný ráz. Popis konkrétních událostí se v nich kladl do souvislosti s osudem dalších národů a nakonec se uzavíral zdůrazňováním české slušnosti a neúčasti na pronásledování Židů. Kupříkladu dne 16. července 1944 odvysílal Hubert Ripka velmi detailní informaci o takzvaných *Osvětimských protokolech*. Ve svém proslovu shrnul nejdůležitější fakta a podrobně popsal vražednou mašinerii osvětimského komplexu. Vyhnul se však zmínce o jednom z nejdůležitějších aspektů zprávy – celkovém počtu Židů zabitých v síti osvětimských koncentračních táborů.⁸³ Ve druhé části proslovu se pak obracel k českým posluchačům, s tím že jim nastiňoval širší dimenzi nacistického politického myšlení a jeho vazbu na plánovaný osud dalších národů.⁸⁴ Perzekuce Židů tak ani v tomto případě nebyla prezentována ve své jedinečnosti.

Židé ve strategii vysílání na Slovensko

Charakter vysílání o perzekuci Židů na Slovensku se oproti tomu významně lišil. Antisemitismus slovenské vlády sehrával v československých programech BBC podstatnou úlohu. Slovenský opoziční politický mainstream byl počínaje rokem 1943 ochoten uzavřít novou dohodu s Čechy, a vyhnout se tak bezpodmínečné kapitulaci

82 AČRo, BBC 1939–1945, k. 17, řeč Huberta Ripky ze 17.12.1942.

83 TNA, FO 371/42809, dopis Huberta Ripky britskému velvyslanci u československé exilové vlády Philipu Nicholsovi ze 4.7.1944. V tomto dopise Ripka vyjádřil svůj názor, že celkový počet Židů zabitých v Osvětimi, jak je uveden ve zprávě, by mohl být nadsazený. Je možné, že číslo 1 765 000 považoval ministr za nerealistické, a proto se vyhnul tomu, aby je v oné relaci zmínil. Podle dnešních odhadů nacisté v Osvětimi zavraždili 1–1,1 milion lidí, v drtivé většině Židů.

84 AČRo, BBC 1939–1945, k. 34, řeč Huberta Ripky z 16.7.1944.

Slovenska.⁸⁵ Avšak příslušníci slovenského odboje, ačkoli víceméně respektovali Beneše jako prezidenta a vůdce při kontaktech se zahraničními partnery, otevřeně deklarovali svou vůli řešit si vnitřní problémy Slovenska sami. Politické postavení exilu ve vztahu ke Slovensku bylo tudíž velmi slabé.

Antisemitské nálady byly na Slovensku v porovnání s českými zeměmi rozvínutější už před válkou.⁸⁶ Slovenská vláda spolupracovala (s pomocí značné části obyvatelstva) na takzvaném konečném řešení židovské otázky. „Očistu“ slovenské společnosti od Židů v podání tiso-vsko-tukovské vlády a nastolování „nového a spravedlivého řádu“ schvalovaly v mnoha případech dokonce i opoziční síly a slovenský lid. Antižidovské sentimenty na Slovensku fakticky potvrzovaly i zprávy, které odbojové hnutí posílalo do Londýna.⁸⁷ Soudobá historiografie dokládá, že slovenské obyvatelstvo změnilo svůj názor na perzekuci Židů, jakmile bylo v roce 1942 konfrontováno s realitou deportací.⁸⁸ Londýn však informacemi o změně postoje Slováků k pronásledování Židů nedisponoval. Tato změna navíc neznamenalala, že by si Slovinci přáli, aby se Židé vrátili zpět. Zprávy odesílané do Londýna konstatovaly, že slovenské obyvatelstvo nechce umožnit Židům, aby získali zpět svůj předválečný sociální status, jenž byl podle jejich názoru neoprávněný a disproportční.⁸⁹

Když exilová vláda přijímala rozhodnutí ohledně obsahu vysílání na Slovensko, brala v potaz ještě jeden mezinárodní důsledek. Během jednání vlády v červnu 1943 prezentoval ministr vnitra Juraj Slávik vzkaz odeslaný slovenským odbojem, jenž vyjadřoval negativní postoje vůči Židům a varoval exilovou vládu, aby byla opatrná při veřejném pojednávání židovských záležitostí na Slovensku.⁹⁰ Slovenský lid údajně nechtěl o těchto tématech slyšet. Ve zprávě se dále uvádělo, že dříve Židé na Slovensku podporovali maďarský iredentismus. Během války pak slovenští Židé spolu s Židy ve Spojených státech údajně ovlivňovali Američany, aby podpořili mezinárodní postavení Maďarů v budoucích poválečných jednáních (Maďaři

85 Viz HRBEK, Jaroslav – SMETANA, Vít a kol.: *Draze zaplacená svoboda: Osvobození Československa, 1944–1945*. Praha, Paseka 2009, s. 235.

86 K tomu viz FATRANOVÁ, Gila: Historický pohľad na vzťahy slovenského a židovského obyvateľstva. In: *Acta Judaica Slovaca*, roč. 4. Bratislava, Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry 1998, s. 9–37; NIŽŇANSKÝ, Eduard (ed.): *Holokaust na Slovensku*, sv. 7: *Vzťah slovenskej majority a židovskej minority (náčrt problému)*. Dokumenty. Bratislava, Nadácia Milana Šimečku 2005; KAMENEC, Ivan: Changes in the Attitude of the Slovak Population to the So-Called “Solution to the Jewish Question” during the Period 1938–1945. In: BANKIER, David – GUTMAN, Israel (ed.): *Nazi Europe and the Final Solution*. Jerusalem, Yad Vashem 2003, s. 327–338.

87 NA, Archiv Huberta Ripky, sign. 1-50-56c, zpráva ze Slovenska do Londýna, přijata 26.6.1944 (odeslána 23.6.1944); TÓTH, Dezider (ed.): *Zápisky generála Rudolfa Viesta: Exil 1939–1944*. Bratislava, Ministerstvo obrany 2002, s. 200, Viestův deníkový záznam z 22.4.1943.

88 KAMENEC, I.: Changes in the Attitude of the Slovak Population..., s. 334–336.

89 NA, Archiv Huberta Ripky, sign. 1-50-56c, zpráva ze Slovenska, přijata 26.6.1944. Podobné poznámky učinil komunistický člen Slovenské národní rady Laco Novomeský během svého pobytu v Londýně v říjnu 1944. (Viz PREČAN, Vilém (ed.): *Delegace SNR v Londýně (říjen–listopad 1944)*: Nové dokumenty. In: *Česko-slovenská historická ročenka*. Brno, Masarykova univerzita 1999, s. 221 n.)

90 AÚTGM, f. Edvard Beneš – II, k. 182, zápis z jednání exilové vlády v Londýně z 25.6.1943.

v listopadu 1938 okupovali jižní Slovensko). Perzekuce Židů ze strany slovenské vlády a jejich relativní bezpečí v Maďarsku prý v tomto vývoji sehrály svou roli.⁹¹ Slávik neakceptoval existenci židovské promaďarské lobby ve Spojených státech, přesto si však myslel, že z mezinárodních důvodů by bylo důležité ukázat, že maďarská nařčení jsou nepodložená, že slovenský lid je slušný a není vinen zločiny, jež páchá jeho quislingovská vláda. Pro pověst Čechoslováků to mělo velký význam.⁹² Podle Slávika bylo v zájmu československého odbojového hnutí nezbytné očistit slovenský lid.

Již předtím v rozhlasovém projevu dne 18. prosince 1942 sám Slávik zdůraznil, že vzkazy přicházející ze Slovenska radí exilu, aby se vyhnul zmínkám o perzekuci Židů, jakmile se obrací k domácímu publiku. Ministrův projev pokračoval těmito slovy: „My však vieme, že slovenský ľud nesúhlasí a nemôže nikdy súhlasiť s besnením a vraždami. Evangelickí biskupi odhodlane protestovali proti beštiálnemu zúreniu protižidovskému a slovenský ľud preukazoval i dosiaľ nielen súciti, ale poskytoval i pomoc biedným obetiam krvavého režimu.“⁹³ Slávik tedy představoval situaci na Slovensku tak, jako by sice tamní lid nechtěl o židovské perzekuci slyšet, přesto se však tohoto procesu neúčastnil, ba naopak Židům pomáhal.

Očišťování slovenského lidu od podezření ze sympatií k vládnoucímu režimu, včetně podílu na pronásledování Židů, bylo hlavním znakem programů BBC určených pro Slovensko. Již v červnu 1942, kdy deportace slovenských Židů do Polska vrcholily, oslovil Slávik posluchače na Slovensku takto: „Vo svetle týchto udalostí musia sa Slovákom javiť v úplne novom a ešte príšernejšom svetle zločiny ich zrádcov a nehodných vladárov. ...bohabojný slovenský ľud pomstí svoju hanbu a potupu, spraví poriadok so zradcami a diabolskými záškodníkmi... Celý svet žasne nad tým, akou krutosťou a nekresťanskou pomstychtivou zlobou zúria machovsko-tukovskí katani. Pomsta a nenávisť je ich zákonom. A pri tom sa oháňajú, hnusní farizeovia, svou kresťanskosťou. Vy však sami vidíte každý deň, ako hanobia a prekrúcajú Kristovo učenie. Len sa podíivajte, čo vystrájajú so Židmi. Šaňo Mach sa verejne chľúbi, že do septembra vyženie zo Slovenska 90 000 Židov. Závidí pochybnú slávu Streicherovi.⁹⁴ V krutosti a nemilosrdenstve chce prevýšiť svojho majstra, netvora Hitlera. Je hnusným, pomstivým lokajom, ktorý sa chce zaľúbiť svojmu veliteľovi a pánovi. Ešte sa chľúbi, že to robí bez nátlaku, z príkazu svojej vlastnej čiernej duše. Časopisy neutrálnej zeme, ktorá sa trasie pred nacistickým nebezpečenstvom, Švédska, odvážia sa dať výraz svojmu zhrozeniu, že v žiadnej zemi, nevynímajúc ani nacistické Nemecko, nerešia židovskú otázku takým neľudským spôsobom ako na Slovensku.“⁹⁵

91 *Tamtéž.*

92 *Tamtéž.*

93 HIA, Juraj Slávik Papers, k. 29, dokument 3, zvláštní noční zprávy československého vysílání BBC, promluvy Juraje Slávika a Ivo Ducháčka z 18.12.1942.

94 V anglické verzi je zde „Herodovi“.

95 AČRo, BBC 1939–1945, k. 14, projev Juraje Slávika z 15.6.1942 (původně plánován k odvysílání 11.6.1942).

Slávikovým záměrem bylo rozlišovat mezi akcemi, jež podnikala slovenská vláda, a smýšlením obyčejných slovenských občanů. Perzekuce Židů byla prezentována jako zločin páchaný „zrádcovskými vůdci“ slovenského státu. Politika slovenské vlády včetně perzekuce Židů ohrožovala reputaci Slováků v očích světového veřejného mínění.⁹⁶ Existovalo nebezpečí, že pokud by se dostaly na veřejnost informace o skutečné situaci na Slovensku, mohlo by to poškodit pozitivní obraz Čechoslováků jako celku. Jak to vyjádřil Viktor Fischl, úředník exilového ministerstva zahraničí a pozdější spisovatel, Britové totiž nerozlišovali mezi Čechy a Slováky.⁹⁷ Bylo třeba, aby pro mezinárodní společenství zůstali Slováci stejně jako Češi slušnými lidmi.

Zatímco zprávy o spolupráci slovenského obyvatelstva na „konečném řešení“ do vysílání BBC nepronikly, perzekuce Židů ze strany Tisovy vlády byla pravidelně terčem kritiky. Kolaborace slovenské vlády, pokud šlo o nacistické plány na vyhlazení Židů, umožnila exilovým představitelům pranýřovat ji na humanitárním základě. Z toho důvodu byl na Slovensko vyslán větší počet politických relací věnovaných Židům než do protektorátu. Záměrem londýnského exilu bylo dokázat, že slovenské obyvatelstvo je jiné než lidé, kteří je reprezentují – především prezident Jozef Tiso, ministerský předseda Vojtech Tuka nebo ministr vnitra Alexander Mach. Propaganda exilové vlády proklamovala, že po znovuoobnovení Československé republiky, po začlenění Slovenska do jednotného státu, zavládne opět v celé zemi demokratický duch:

„Je neuveriteľné, že na Slovensku môžu sa chlúbiť tým, že ženú ľudí z miest na miesto, i starcov, ženy a deti, že ich zatvárajú, štvú ako divú zver, zbavujú prístrešia a majetku, že ich zbavujú každej zákonnej ochrany, že ich vyhánajú

Ministr vnitra exilové vlády Juraj Slávik (1890–1969) ve svých rozhlasových projevech z Londýna apeloval na slovenské spoluobčany, aby se distancovali od násilných aktů nacistů a Tisova režimu vůči Židům, a snažil se zastírat oprávněné pochybnosti, že mnozí Slováci s jejich perzekucí sympatizovali, či přímo se na ní podíleli (foto online archiv Langhans)

⁹⁶ HIA, Eduard Táborský Papers, k. 3, Benešův vzkaz na Slovensko z 20.3.1943.

⁹⁷ NA, Archiv Huberta Ripky, sign. 1-46-6-10, záznam Viktora Fischla z 5.6.1942.

do cudzej zeme, ako hnali divoké hordy krutých válečníkov v šerom dávnoveku svojich otrokov pred kopytami svojích koní. (...)

Slovenský ľud tiež nikdy nebol neľudský a krutý, a mal hlbokú vieru v Boha. Dokazujte dnes, milí rodáci, svoje kresťanstvo a svoju lásku k bližnému. Jedni druhých bremená neste. A vašim vládarom s kamenným srdcom bolo by si treba pripomenúť to Kristovo: 'Nesúďte, abyste neboli súdení.' Neujdú spravodlivému súdu a odplate, akej si zasluhujú. Na mučenom Slovensku prejde ukrutnosť a zloba do zapomennutia.

Znova sa budeme riadiť nie príkazom Nerona a Caligulu, nie zákonmi Hitlera, Macha a Streichera, lež láskou Kristovou a humanistickými zásadami Masaryka. Československú jednotu ešte spevnia a scementujú neľudské a v histórii príklad nemajúce zverstvá netvorov, ktorí vraždia i ženy a deti. Bratstvo Čechov a Slovákov bude znova základom šťastného spoluzitia budúcich slobodných pokolení.⁹⁸

Hlavním tématom týchto prohlásení byla věrnost Čechů a Slováků mýtu Masarykovy demokracie. Československé vysílání BBC mělo rovněž ukázat slovenskému lidu a světu, že vládcové na Slovensku jsou vzdáleni vlastní národní tradici Slováků a také křesťanství, jímž se zaklínali. Perzekuce Židů slovenským režimem proto londýnský exil využíval jako další, taktické zbraně v boji proti „zrádcům“ za nový, jednotný stát Čechů a Slováků.

Je nicméně třeba vrátit se k účinkům vzkazů slovenského podzemního hnutí na obsah exilového vysílání. Na jejich základě například neváhal Juraj Slávik na vlnách BBC zdůraznit, že exiloví představitelé chápou, když část Slováků vnímá Židy negativně. Ministr v tomto ohledu nechtěl odporovat pocitům slovenského lidu: „Sú židia špatní prave tak, ako sú špatní kresťania. Vieme, že boli židia, ktorí nesrástli so slovenským životom. Sú židia dobrí i zlí, ako sú kresťania dobrí a zlí. Ale neľudskosť, stredoveké mučenie a ukrutnosti sú urážkou kresťanstva.“⁹⁹

Exiloví představitelé nechtěli vyvolávat dojem, že straní Židům bez ohledu na jejich předchozí „chování“ k Čechům a Slovákům. Existoval zde jasný rozdíl mezi politickými a humanitárními hledisky. Slovinci měli ve jménu humanity podporovat Židy, a exilové vysílání se také zaměřovalo na případy, kdy jim obyčejní lidé nebo církevní hodnostáři pomáhali.¹⁰⁰ To však neznamenal, že by byli Židé bez dalších podmínek přijímáni do většinové společnosti. Výše zmíněná Slávikova promluva naznačovala, že do budoucna bude třeba, aby se Židé „přizpůsobili slovenskému životu“. Exilová reprezentace si uvědomovala, jaká je situace na Slovensku a jaká potenciální rizika z ní plynou pro ni samotnou, ať už přímo v Británii, nebo později po válce doma. Benešova vláda věděla, že její pozice na Slovensku není zcela zajištěna a že stále existuje hrozba, že by vůdcové slovenského odbojového hnutí, mezi nimi mnoho komunistů, mohli odmítnout její svrchovanou autoritu. Pro exilovou vládu bylo důležité získat a udržet si plné uznání ze strany slovenského

98 AČRo, BBC 1939–1945, k. 14, projev Juraje Slávika z 15.6.1942 (původně plánován k odvysílání dne 11.6.1942).

99 Tamtéž.

100 Tamtéž, k. 31, projevy Vladimíra Clementise z 28.3. a 1.4.1944.

lidu a zároveň nezavdat opozičnímu politickému vedení na Slovensku jakoukoli záminku, jež by mohla posílit případné tendence k nezávislosti.

Československá exilová vláda tudíž byla ve vztahu k vlastnímu obyvatelstvu ve složitě situaci. I v těch případech, kdy ve svém vysílání z Londýna slíbila napravit spáchané křivdy, byla poválečná realita často jiná, a to opět zejména na slovenském území. Drtivá většina židovského majetku za války přešla do rukou Slováků a Slovinců, mezi nimi i bývalí partyzáni, také brzy po osvobození obsadili místa uvolněná po Židech v různých podnicích. Ministři Slávik a Masaryk ve svých rozhlasových projevech sice opakovaně sdělovali Slováckům, že veškerý majetek uloupený Židům bude navrácen právoplatným vlastníkům.¹⁰¹ Avšak centrální československá vláda takovouto legislativu na poválečném Slovensku nikdy plně neprosadila. Trvalo po válce více než rok, než Slovinci souhlasili se zákonem, který by navrácení majetku umožnil. Jeho uvádění do praxe se však potýkalo s různými komplikacemi a nikdy nezajistilo úplnou restituci židovského majetku do předválečného stavu.¹⁰² Jedním z důvodů byly obavy z reakce lidí, kteří z arizace profitovali, mezi nimiž nechyběli aktivní členové nebo podporovatelé poválečných slovenských vládních stran. Zároveň na Slovensku převládaly pocity, že převedením ekonomických prostředků do rukou etnických Slovinců dochází k dokončení vývoje slovenského národního živlu jako dominantní síly na slovenském území.

Závěrem

Politické úvahy hrály klíčovou úlohu v rozhodovacích procesech týkajících se obsahu a vyznění válečných programů BBC. Vliv vysoké politiky na československé vysílání BBC lze vysledovat kupříkladu ve výběru řečníků, kteří se zabývali židovskými záležitostmi, jakož i v tématech takto zaměřených pořadů. Ty byly do určité míry ovlivněny obavami z reakcí domácího obyvatelstva, jestliže by prezentaci židovských témat byl poskytnut příliš významný prostor. Takovéto obavy dokreslovaly tón relací, které informovaly o perzekuci Židů nebo žádaly český a slovenský lid, aby Židům pomáhal a poskytoval jim úkryt. Zmínkám o útlaču a vyvražďování Židů nikdy nebyla vyhrazena samostatná pozornost, vždy je doprovázely odkazy na podobné plány nacistů vůči jiným národům.

Válečné vysílání BBC bylo ovlivněno řadou navzájem provázaných faktorů. Zprávy zasílané do Londýna domácím odbojovým hnutím a diplomatické ohledy exilové vlády měnily pravidla hry. Londýnský exil chtěl, aby Čechoslováci byli považováni

101 LMA, BoD, Acc3121/E/03/510, projev Juraje Slávika z 9.2.1944; AČR, BBC 1939–1945, k. 50, projev Jana Masaryka z 9.12.1942. Masarykův projev vyšel v citované publikaci *Vold Londýn*, s. 155–157 (viz pozn. 63).

102 K vývoji situace na poválečném Slovensku v tomto ohledu viz články Ješajahu Andreje Jelínka (viz např. JELÍNEK, Yeshayahu A.: The Communist Party of Slovakia and the Jews: Ten Years (1938–1948). In: *East Central Europe*, roč. 5, č. 2 (1978), s. 186–202; TÝŽ: Židia na Slovensku 1945–1949. In: TÝŽ: *Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí*, sv. 2. Bratislava, Judaica Slovaca 2000, s. 79–96.

za demokratický národ, jenž dodržuje zásady demokracie a humanity. Snažil se proto vytvořit dojem, že lid v českých zemích a na Slovensku nemá nic společného s protižidovskou perzekucí prováděnou nacisty a slovenskou vládou. Úloha kolaborantů v protektorátu při holocaustu byla téměř úplně potlačována a skutečné jednání Slováků bylo kamuflováno, aby nepoškodovalo československé diplomatické úsilí v zahraničí.

Je nicméně třeba dodat, že reflexe pronásledování Židů v londýnském exilu, jak byla prezentována v československém vysílání BBC, nikterak záměrně nezlehčovala nacistické vyhlazovací tažení. Z řady navzájem soupeřících priorit byl nejpřednějším tématem programů tohoto vysílání útok nacistů na republiku, okupace země a znevolnění jejích obyvatel; nápravu tohoto stavu exilová reprezentace vždy pokládala za hlavní cíl svého snažení během války. Avšak bez ohledu na politické ohledy odvysílali Čechoslováci v londýnském exilu při několika příležitostech zprávy a komentáře o perzekuci Židů, takže nelze tvrdit, že by realitu holocaustu zcela ignorovali. Fakt, že většina rozhlasových programů směřovaných do vlasti měla širší poselství i podtexty, jež obvykle zastiňovaly či oslabovaly předkládaná fakta o údělu Židů, byl důsledkem spletených problémů, jimž exiloví představitelé museli čelit.

Z angličtiny přeložil Vít Smetana

Teraz alebo nikdy

*Povojnové protižidovské násilie a väčšinová spoločnosť na Slovensku**

Hana Kubátová

Topoľčiansky protižidovský pogrom zo septembra 1945, ako ostatne uviedol aj Ivan Kamenec, autor viacerých štúdií k samotnej udalosti, presiahol svojím významom geografické a časové súradnice, v rámci ktorých sa odohral.¹ Pre svoj tragický rozmer, ale aj kvôli relatívne dochovaným archívnym dokumentom² a spracovaniu tejto udalosti v knihách, časopiseckých štúdiách a iných materiáloch, sa pogrom v Topoľčanoch stal synonymom nepriateľských postojov voči Židom³ v povojnovom Slovensku.⁴ Vedľa násilností, ktoré sa odohrali v maďarských mestách Kunmadaras,

* Ďakujem Janovi Láníčkovi a Otovi Konrádovi za cenné pripomienky a postrehy k pracovnej verzii tohto článku. Rada by som tiež poďakovala obidvom anonymným recenzentom rukopisu za ich konštruktívne poznámky k textu.

1 KAMENEC, Ivan: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945. In: PECKA, Jindřich (ed): *Acta Contemporanea: K pětadesátinám Viléma Prečana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998, s. 80.

2 K topoľčianskemu pogromu sa viažu predovšetkým tieto archívne spisy: *Slovenský národný archív*, Bratislava (ďalej SNA), fond (f.) Povereníctvo vnútra, prezídium, kartón (k.) 2, inventárne číslo (inv. č.) 2087/46; SNA, f. Povereníctvo vnútra, národné výbory, k. 582, inv. č. 896/47; *Národný archív* (Praha), f. Úřad předsednictva vlády – běžná spisovna 1945–1959, k. 945, inv. č. 4112.

3 Pokiaľ ide o písanie slova „žid/Žid“, kvôli prehľadnosti textu som sa v práci priklonila k veľkému počiatočnému písmenu. V prípade citácií samozrejme zachovávam pôvodnú podobu.

4 KAMENEC, I.: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945; KAMENEC, Ivan: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945. In: *Studia Historica Nitriensia*, roč. 8. Nitra, Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa 1999, s. 85–97; BÜCHLER,

Miškovce, Diósgyőr či v poľských Kielciach, v Krakove či Rzeszówe sú udalosti z Veľkých Topoľčian, ako sa mesto historicky nazývalo, príkladom hnevu, túžby po odplate, ale tiež strachu – teda nálad a postojov väčšinového obyvateľstva, ktoré boli často namierené proti miestnym Židom.⁵ V porovnaní s 500 až 1500 zavraždenými Židmi v povojnovom Poľsku, napríklad, sa ale protižidovské násilie na Slovensku môže javiť ako menej závažné.⁶ Jan Láníček má pravdu, keď tvrdí, že povojnové Československo „nebolo krajinou hrubého, fyzického či agresívneho antisemitizmu, krajinou pogromov a násilných nepokojov“ a že v obnovenom Československu čelili Židia skôr byrokratickým ťažkostiam.⁷ Napokon ani demonštrácie proti židovským obyvateľom Topoľčian, spojené s bitím a rabovaním, netrvali dlhšie ako niekoľko hodín. Pre asi 550 preživších Židov z Topoľčian a niekoľko stoviek ďalších z celého Slovenska však pretrvávajúce protižidovské nálady v spoločnosti nielenže zatienili koniec druhej svetovej vojny, ale spochybnili tiež význam oslobodenia od protižidovskej politiky vlastného štátu v rokoch 1938/1939 až 1945.⁸

Topoľčiansky pogrom je nepochybne najznámejším povojnovým protižidovským pogromom na Slovensku.⁹ Nebol však jediným ani ojedinelým incidentom namiereným voči Židom v tomto období. Pogromu v Topoľčanoch predchádzali „hlásenia takmer zo všetkých okresov a oblastí z celého vých[odného] Slovenska o nepriateľskom postoji slovenského a rusínskeho obyvateľstva proti občanom židovskej konfesie“ z leta 1945.¹⁰ V júli toho roku sa o vyostrenej protižidovskej nálade

Yehoshua Robert: *Židovská náboženská obec v Topoľčanoch: Počiatky, rozvoj, zánik*. Bratislava, Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry 1996, s. 107–110; CICHOPÉK-GAJRAJ, Anna: *Beyond Violence: Jewish Survivors in Poland and Slovakia, 1944–48*. Cambridge, Cambridge University Press 2014, s. 114–145; MEYER, Peter: *The Jews in the Soviet Satellites*. Syracuse (New York), Syracuse University Press 1953, s. 105.

- 5 ROTHKIRCHEN, Livia: Czechoslovakia. In: WYMAN, David S. – ROSENZVEIG, Charles H. (ed.): *The World Reacts to the Holocaust*. Baltimore, Johns Hopkins University Press 1996, s. 174; CICHOPÉK-GAJRAJ, A.: *Beyond Violence*; LEVENE, Mark: *Annihilation*, zv. 2: *The European Rimlands 1939–1953*. Oxford, Oxford University Press 2013, s. 357.
- 6 GROSS, Jan Tomasz: *Fear: Anti-Semitism in Poland after Auschwitz: An Essay in Historical Interpretation*. New York, Random House 2006, s. 35; ENGEL, David: *Patterns of Anti-Jewish Violence in Poland, 1944–1946*. In: *Yad Vashem Studies*, roč. 26. Jerusalem, Yad Vashem 1998, s. 43–85. Presné údaje o počte zabitých a zranených Židov v povojnovom Slovensku chýbajú. Anna Cichopek-Gajraj odhaduje, že v rokoch 1945 až 1948 mohlo byť na Slovensku zabitých tridsať šesť Židov a ďalších najmenej sto ich bolo zranených (CICHOPÉK-GAJRAJ, A.: *Beyond Violence*, s. 117).
- 7 LÁNIČEK, Jan: *The Postwar Czech-Jewish Leadership and the Issue of Jewish Emigration from Czechoslovakia (1945–1950)*. In: OUZAN, Françoise S. – GERSTENFELD, Manfred (ed.): *Postwar Jewish Displacement and Rebirth: 1945–1967*. Leiden – Boston, Brill 2014, s. 80. Pozri tiež LÁNIČEK, Jan: *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–48: Beyond Idealization and Condemnation*. New York, Palgrave Macmillan 2013, s. 146–186.
- 8 BÜCHLER, R.: *Židovská náboženská obec v Topoľčanoch*, s. 107.
- 9 Stal sa tiež námetom dokumentárneho filmu, pozri HUDEC, Dušan: *Miluj blízkeho svojho: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945*. Dimas Digital Master Studio, 2008.
- 10 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 483, inv. č. 60/1-III/1-zprav/45, hlásenie 2. oddelenia Hlavného veliteľstva Národnej bezpečnosti (HVN) Povereníctvu SNR pre veci vnútorné z 8.8.1945.

dozvedáme tiež z Bratislavy.¹¹ V zimných mesiacoch roku 1945 bolo na východnom Slovensku, v dvoch obciach sninského okresu, zastrelených pätnásť tamjších Židov. S najväčšou pravdepodobnosťou stáli za touto masovou vraždou banderovci, teda jednotky Ukrajinskej povstaleckej armády, časť miestneho obyvateľstva však tragédiu zneužila k rabovaniu po zavraždených Židoch. V lete roku 1946 nevraživosť kulminovala v súvislosti s prvým celoslovenským partizánskym zjazdom v Bratislave, kedy Povereníctvo vnútra „dostávalo takmer denne z rôznych miest Slovenska správy o protižidovských výtržnostiach, o násilí proti Židom, o vybíjaní okien atď. V niektorý deň bolo až 12 takýchto prípadov hlásených.“¹²

Protižidovské udalosti, ktoré sa na Slovensku odohrali bezprostredne „potom“ – a „potom“ tu má viac významov: po skončení druhej svetovej vojny, krátko po páde autoritatívneho režimu, ktorý bol hlavným iniciátorom a vykonávateľom protižidovskej politiky, potom, ako sa domov vrátila hrstka preživších Židov – majú dôležité miesto aj v tejto štúdii. Mojou snahou však nebude tieto udalosti popísať. Protižidovské výtržnosti, demonštrácie a pogromy mi budú slúžiť k analýze nálad a postojov povojnovej väčšinovej spoločnosti na Slovensku k Židom. Ako ukážem, obraz Žida v povojnovom období do veľkej miery kopíroval tradičné protižidovské predsudky, spojené s chápaním „Žida“ ako typického predstaviteľa „cudzieho“.¹³

Takto postavená výskumná otázka – *Čo hovoria povojnové protižidovské výtržnosti o náladách a postojoch slovenskej väčšinovej spoločnosti k Židom?* – má svoje úskalía. Zameriam sa na dve najdôležitejšie. Za prvé, rizikom takto postavenej práce môže byť zamieňanie príčiny s dôsledkom. V práci sa budem snažiť, aby som protižidovské násilnosti zdokumentované v archívnych fondoch slovenských, českých, izraelských a amerických archívov *a priori* nevysvetľovala tým, že slovenská spoločnosť nechápala rozmer protižidovskej politiky autoritatívneho režimu slovenského štátu a – čo s tým súvisí – že si nepripúšťala vlastný podiel na holokauste slovenských Židov. A za druhé, skúmanie postojov verejnosti prostredníctvom násilností z rokov 1945 až 1946 môže viesť k tomu, že povojnové slovensko-židovské vzťahy sa mylne zúžia na prejavy, ktoré nesú prívlastok „protižidovské“. Ješajahu Jelínek (Yeshayahu Jelinek) v jednej zo svojich prác upozorňuje, že by bolo „nespravodlivé nevšimnúť si skutočnosť, že niektorí slovenskí politici, komunisti aj nekomunisti, boli ľudia dobrej vôle a mali voči Židom kladný vzťah. Politická klíma na Slovensku však nie

11 *Tamtiež*, k. 442, inv. č. 7510, hlásenie 2. oddelenia HVNB Povereníctvu SNR pre veci vnútorné zo 7.7.1945.

12 *Tamtiež*, f. Povereníctvo vnútra, národné výbory, k. 291, inv. č. 15.216/VI-II/1-1946, správa o antisemitizme na Slovensku v čase od 25.8. do 10.9.1946, adresovaná povereníkovi vnútra Mikulášovi Ferjenčíkovi. K protižidovským výtržnostiam pozri tiež hlásenia o bezpečnostných pomeroch v Bratislave medzi februárom a októbrom 1946 (*Tamtiež*, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 488, bez inventárneho čísla).

13 Pozri KREKOVIČOVÁ, Eva – PANCZOVÁ, Zuzana: Obraz nepriateľa v počiatkoch slovenskej politickej karikatúry: Vizúálne stereotypy v časopise Černokňažík v rokoch 1861–1910. In: *Slovenský národopis*, roč. 61, č. 1 (2013), s. 35.

vždy umožňovala, aby prejavili a demonštrovali túto náklonnosť.¹⁴ Domnievam sa, že uvedené Jelínkove hodnotenie platí aj pre takzvaných drobných ľudí, teda tých, ktorí do vrcholnej politiky nezasiahli. V situačných správach, protestných listoch či správach o protižidovských incidentoch sa až na výnimky nedočítame o tých, ktorí sa preživších v priebehu násilností zastali, ktorí sa rabovania odmietli zúčastniť či ktorí Židom počas pogromov aktívne pomohli. Neznamená to samozrejme, že takéto prejavy sa v spoločnosti nevyskytovali.

Aby som zodpovedala na ústrednú otázku tejto štúdie, budem skúmať široké spektrum protižidovských násilností, ku ktorým došlo v bezprostredne povojnovom období na Slovensku. Zároveň si budem všímať spôsob, ktorým boli spomenuté protižidovské nálady a násilnosti vysvetľované a kde (či v čom) sa hľadala ich príčina, a to predovšetkým z pohľadu väčšinovej spoločnosti (samotných aktérov demonštrácií a násilností, napríklad) a predstaviteľov štátu (pisateľov situačných správ, úradníkov jednotlivých povereníctiev, príslušníkov staníc Národnej bezpečnosti apod.) Tieto vysvetlenia porovnam so spisovou dokumentáciou dvoch inštitúcií, ktoré v povojnovom Slovensku zastupovali oklieštenú židovskú menšinu – Ústredného zväzu židovských náboženských obcí (ÚZ ŽNO) a Sdruženia fašistickým režimom rasove prenasledovaných (SRP).¹⁵ Uvedomujem si, že pri spracovávaní takýchto dokumentov, predovšetkým situačných správ, je treba byť na pozore: nielen úradníci na nižších úrovniach štátnej správy mohli mať viaceré dôvody (vrátane strachu o svoje miesto), prečo o rozsahu protižidovských nálad napríklad neinformovali, alebo takéto správy zľahčovali. Vyznenie situačných správ, ich aktuálnosť i rozsah ovplyvňovalo politické presvedčenie, predsudky, ale tiež nedbalosť pisateľov.

Ako som už uviedla, z časového hľadiska sa zameriam na bezprostredne povojnové obdobie, ktoré v tejto práci ohraničím koncom roku 1946. Prvých osemnásť mesiacov od konca druhej svetovej vojny bolo určujúcich pre konsolidáciu (môžeme diskutovať, nakoľko úspešnú) slovensko-židovských vzťahov. V tomto období sa väčšina preživších Židov vrátila na Slovensko a ich návrat, mnohými neočakávaný, otvoril neľahkú otázku reštitúcie židovského majetku. V tomto časovom rozmedzí došlo tiež k prvým (a až do roku 1990 jediným) slobodným voľbám. V mocenskom zápase medzi Komunistickou stranou Slovenska (KSS) a Demokratickou stranou (DS), ktorá voľby z konca mája 1946 nakoniec na Slovensku vyhrala so ziskom šesťdesiat dva percent, zastával bývalý režim a jeho interpretácia významnú úlohu.¹⁶ A v strede

14 JELÍNEK, Ješajahu A.: Židia na Slovensku 1945–1949. In: TEN ISTÝ: *Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí: Zborník statí*, zv. 2. Bratislava, Slovenské národné múzeum – Múzeum židovskej kultúry 2000, s. 79–96, tu s. 84.

15 Ďalšou organizáciou združujúcou Židov na Slovensku bol Ústredný zväz sionistický (dobovo „cionistický“); jeho aktivity (napr. vyučovanie hebrejštiny) súviseli s jeho primárnym cieľom, ktorým bola emigrácia Židov do Palestíny. Bližšie pozri BUMOVÁ, Ivica: Židovská komunita po roku 1945 – snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu. In: VRZGULOVÁ, Monika – RICHTEROVÁ, Daniela (ed.): *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti*. Bratislava, Ševt, a.s. pre Úrad vlády SR a DHS 2008, s. 46.

16 FELAK, James Ramon: *After Hitler, before Stalin: Catholics, Communists, and Democrats in Slovakia, 1945–1948*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press 2009.

všetkého diania prebiehal pozorne sledovaný proces s bývalým prezidentom vojnovnej republiky, rímskokatolíckym kňazom Jozefom Tisom.

V nasledujúcich častiach sa najprv zamýšľam nad spektrom protižidovských nálad a výtržností v bezprostredne povojnovom Slovensku. Všímať si budem nielen fyzické útoky na osoby židovského pôvodu a ich majetok, ale tiež ďalšie formy štvania proti Židom, či už prostredníctvom nenávistných letákov alebo rôznych manifestácií a demonštrácií. Následne budem hľadať vysvetlenie pretrvávajúcich protižidovských nálad a postojov. Do úvahy vezmem napríklad reakcie na návrat hrŕstky Židov, vrátane neochoty vrátiť odcudzený majetok. Neopomením rozobrať ani charakter protižidovských predsudkov v tomto období na Slovensku.

Spektrum protižidovských výtržností v povojnovom Slovensku

Prejavy protižidovských nálad v povojnovej slovenskej spoločnosti, zachytené v archívnych dokumentoch jednotlivých povojnových povereníctiev, či inštitúcií, ktoré zastupovali zvyšok židovskej komunity na Slovensku, v českých, slovenských, ale aj zahraničných periodikách, sa líšili svojou intenzitou i rozsahom. Najčastejšie sa protižidovská nálada prejavovala rozširovaním štvavých letákov, „v ktorých sú ostré výrazy protižidovské“, ¹⁷ písaním výhražných listov a rozširovaním správ, že „židia otrávil cigarety, zeleninu a pod.“ ¹⁸ V auguste 1946 sa napríklad na rôznych miestach v Žiline našli letáky vyzývajúce: „Teraz alebo nikdy, preč so Židmi!“, ktorého časť tvorí názov tohto článku z dôvodov, ku ktorým sa ešte vrátim. ¹⁹ Na východnom Slovensku boli v približne rovnakom čase rozšírené letáky, ktoré končili slovami: „Na stráž proti Židom a Čechom, len toto stráženie Ťa pozdvihne a vylieči, tak nám Pán Boh pomáhaj!“ A v horskom parku v Liptovskej Revúci niekto nalepil výstrižky protižidovských článkov z nástenných *Ludových novín*, ktoré počas vojny vydával vtedajší Úrad propagandy a ktoré patrili k hlásateľom primitívneho antisemitizmu. ²⁰ Častým ventilom nepriateľských nálad a postojov boli tiež manifestácie, ktoré mali zdanlivo sociálny charakter a na ktorých sa zhromaždené ženy a muži okrem väčšieho prídeltu potravín domáhali aj odstránenia Židov z verejného života.

Takýto priebeh mala napríklad demonštrácia v Nitre z polovice septembra 1945 (môžeme u nej vidieť paralely s pogromom v blízkych Topoľčanoch, ku ktorému došlo len o niekoľko dní neskôr). V Nitre viazol prídelt dôležitých potravín, predovšetkým múky, cukru a masti, čo spôsobovalo problémy najmä chudším obyvateľom mesta, ktorí boli závislí na verejnom zásobovaní. Nápravy sa na Miestnom národnom výbore (MNV) už niekoľko dní pred demonštráciou opakovane dožadovali manželky

17 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 451, inv. č. 8517/46, návrh na opatrenie v obci Urmín, okres Topoľčany, z 10.10.1945.

18 Archiv bezpečnostních složek, Praha (ďalej ABS), f. Židovské organizace (425), k. 234, zv. 4 (ďalej 425-234-4), *Pamätný spis o židovskej otázke*, 11.9.1946.

19 SNA, f. Úrad predsedníctva Slovenskej národnej rady (SNR), k. 269, inv. č. 216/46, spravodajský prehľad šiesteho odboru Povereníctva vnútra z 19.8.1946.

20 *Tamtiež*. K „letákovým akciám“ pozri tiež ostatné v spise priložené spravodajské prehľady.

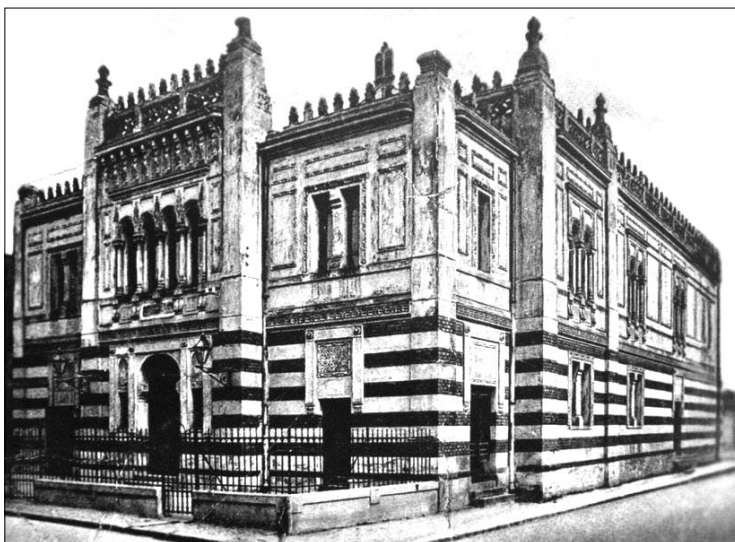
miestnych robotníkov. Situácia sa vyhrotila 11. septembra 1945, kedy sa dostavilo „k zásobovaciemu referentovi viac žien, ktoré sa dožadovali prideleniu (*sic*) múky, masti a cukru a pre každého jeden pár šnorovacích topánok za zníženú cenu 65 K“.²¹ Potom ako im referent oznámil, že potraviny budú vydávané až na budúci týždeň, sa ženy premiestnili na miestny zeleninový trh: „Tu nastala o verejnom zásobovaní čulá debata, pri čom dosiaľ nezistená žena nahodila tiež poznámku, že školské deti nesmia sa pred vyučovaním a po tomto modliť ako dosiaľ ‘Otčenáš’ a ‘Zdravas’, a taktiež, že nesmia v škole pozdravovať učiteľov a učiteľky ‘Pochválen buď Ježíš Kristus’.“ Niekoľko k tomu potom údajne pridal informáciu, že miestne rehoľné sestry z dievčenskej ľudovej školy majú byť premiestnené inam a na ich miesto majú prísť nové učiteľky, z ktorých niektoré sú židovského pôvodu. Skupina žien, ktorá sa postupne rozrástla na 100 až 150, neskôr dokonca 200 osôb, sa rozhodla vrátiť na MNV a dožadovať sa, aby rehoľné sestričky boli ponechané na svojich miestach. Názory žien vyjadrila jedna zo zúčastnených nasledovne: „Výbor sa o nás nestará, aby sme mali čo jesť, však výbor je už napchatý, ale my hladujeme, nemáme chleba, dreva a nemáme deťom čo variť, aby sa najedli. Preto ale Židia majú všetkého dosť, títo majú dostať cukor aj baganče.“²²

Pri šetrení celého incidentu dospeli úradné miesta k názoru, že fáma o vymenení rehoľných sestier-učiteľiek za Židovky silnela, keď Povereníctvo pre školstvo pridelenilo na uvedenú školu výpomocnú silu, ktorá mala „vzhľad Židovky a udržuje priateľstvo s tajomníkom KSS v Nitre, s Levom Hanzelom, ktorý je židovského náboženstva“. Odporúčanie, ktoré Hlavné veliteľstvo Národnej bezpečnosti (HVNB) v tejto súvislosti dalo, poukazuje ešte na jednu dôležitú príčinu napätia v spoločnosti: pocit nespravodlivosti, že práve Židia sa majú lepšie ako „my“ (čo bolo chápané stále častejšie v etnickom zmysle). Bolo by dobré, píše HVNB, ak by „pridel pre repatriantov-Židov, t.j. cukor a obuv, bol rozdeľovaný menej nápadným spôsobom, t.j. aby široká verejnosť o tom menej vedela, lebo táto okolnosť narobí veľa zlej krvi“.²³ Prečo boli slovenskí Židia repatriantmi a čo zapríčinilo, že potrebovali pridel potravín, úradné miesta nekomentovali ani v správach o incidente a pravdepodobne ani v priebehu samotnej demonštrácie. Pre Prahu ani Bratislavu totiž Židia nepredstavovali zvláštnu kategóriu obetí a ani k nim tak neprístupovali. Aj preto boli Židia závislí na pomoci zahraničných židovských organizácií, predovšetkým Amerického židovského spojeného distribučného výboru (*American Jewish Joint Distribution Committee*), známeho pod skratkou Joint. Hlavné veliteľstvo Národnej bezpečnosti tak vo svojej správe naráža na v spoločnosti rozšírený, hoci v historiografii stále podceňovaný postoj väčšinového obyvateľstva, ktorý by sa dal zhrnúť nasledovne: „My“ sme trpeli viac ako Židia, ktorí vojnu prežili v úkrytoch a do bojov za oslobodenie nezasiahli. „Oni“ však dostávajú materiálnu a sociálnu pomoc, a to dokonca zo zahraničia. Tieto postoje, ako upozorňuje tiež Anna Cichopek-Gajraj,

21 *Tamtiež*, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 484, inv. č. 302-1 dôv/45-III/2, hlásenie 2. oddelenia HVNB o neprístojnom správaní sa žien v Nitre, 25.9.1945.

22 *Tamtiež*

23 *Tamtiež*.

Ortodoxná synagóga v Topolčanoch bola postavená v maurskom štýle na prelome 19. a 20. storočia. Na konci decembra 1944 ju Nemci vypálili a budova neskôr slúžila ako sklad. V osemdesiatych rokoch minulého storočia bola budova prestavená na školské zariadenie (www.zilina-gallery.sk)

súviseli s už spomenutým nedostatkom základných potravín, ktorý viedol k tomu, že „aj malá nerovnosť v distribúcii materiálnej pomoci okamžite viedla k pocitom nespravodlivosti“.²⁴ Viaceré z ďalších protižidovských násilností, ku ktorým sa v práci ešte dostanem, túto domnienku potvrdzujú.

Okrem demonštrácií však zriedkavé neboli ani verbálne a fyzické útoky proti Židom zo strany nielen bývalých arizátorov, ale tiež drobných ľudí, susedov, u ktorých si preživší schovali viac alebo menej cenné hnutelnosti. Napríklad v marci 1945 sa na Okresný národný výbor (ONV) v Prešove obrátil Ignác Weissberg. Domáhal sa nábytku a iných hnutelností, ktoré nechal v zástave u svojich susedov predtým, ako utiekol z mesta. Manželia Kropáčovi najskôr držbu niektorých vecí priznali, neskôr však proti svojmu bývalému susedovi použili dokumenty z roku 1942, v ktorých sa Ignác Weissberg vzdal majetku v ich prospech. V dvojstránkovom liste adresovanom ONV Weissberg vysvetľoval, že „tieto spisy boli mnou vystavené vo veľmi úzkej dobe v roku 1942, keď mi hrozilo nebezpečenstvo, že moje zariadenie, tak ako zariadenie iných židovských rodín, bude verejnou dražbou odpredané, aby som moje hnutelnosti si zachránil pomocou ro[diny] p. Kropáča“. Ak by som spisovú dokumentáciu k tomu prípadu zhrnula, Ignácovi Weissbergovi sa síce podarilo majetok zachrániť

24 CICHOPÉK-GAJRAJ, A.: *Beyond Violence*, s. 61 (pozri pozn. 4).

pred dražbami, ktoré nasledovali často len niekoľko hodín po odtransportovaní Židov, svoj nábytok, periny, záclony a krištál však aj tak po vojne nevedel získať naspäť. Podľa slov pani Kropáčovej, „všetko bolo vybombardované“. Weissbergove svedectvo nám pritom umožňuje nahliadnuť do reakcií susedov na jeho návrat: „A k tomu ešte starý pán Kropáč vyskočil zo stoličky a osopil sa na mňa, že prečo vyrušujem jeho p. manželku. Musím podotýkať, že moje jednanie bolo veľmi jemné a ponížené. Odpovedal som jej veľmi skromne: ‘Milost' Pani! Už sa Vás ani opýtať nemôžem o tieto veci?’ Začala mi vykladať o jej zážitkoch a mi vynadávať a hovoriť o tých veciach, ktoré k predmetu nepatrili.“²⁵

V niektorých prípadoch, medzi ktoré patria už zmienené Topoľčany v septembri 1945, severovýchodné Slovensko na konci novembra a začiatku decembra toho roka, či napríklad udalosti súvisiace s partizánskym zjazdom v Bratislave v auguste 1946, ale protižidovské výtržnosti dosiahli rozmery pogromu. Niekoľkohodinové násilnosti, spojené s rabovaním domov, si v Topoľčanoch vyžiadali štyridsať sedem zranených. Osemnásť z nich muselo byť ošetrovaných v nemocnici.²⁶ Vývoj situácie sa pritom ešte ráno 24. septembra 1945 podobal už spomenutej demonštrácii v Nitre. Na Okresný národný výbor v Topoľčanoch prišlo asi šesťdesiat žien, ktoré sa domáhali, aby rehoľné sestry, ktoré učili v miestnej kláštornej ľudovej škole, boli ponechané na svojich miestach. Fáma, že rehoľné sestry nahradia židovskými učiteľkami, sa pritom mestom šírila už od začiatku školského roka.²⁷ Podpredseda ONV ženy ubezpečil, že táto informácia bola falošná, a poslal ich na topoľčiansky školský inšpektorát. Cestou sa skupina žien rozrástla na sto šesťdesiat osôb a davom sa šírili ďalšie poplašné správy: „...že židia postrhávali kríže a sväté obrázky v triedach školy, že boli milosrdní bratia z Bojnej odvrátení Židmi a že Židia nikde nepracujú a napriek tomu žijú nadpriemerne a prevádzajú čierne obchody.“²⁸ Na školskom inšpektoráte ale ženy dostali rovnakú správu ako na ONV: rehoľné sestry budú na kláštornej škole učiť ďalej. V rozvášnenom dave sa však v tom čase začala šíriť ešte jedna nebezpečná fáma, u ktorej by sme našli paralely s modernizovanými obvineniami z „rituálnej vraždy“,²⁹ a síce, že doktor Berger (ako Žid) očkuje miestne deti jedom. Niektoré z očkovaných detí údajne dokonca aj zomrelo. V ten deň spomenutý doktor skutočne očkoval niekoľko desiatok miestnych detí, ako však neskôr potvrdila zvláštna lekárska komisia zostavená Povereníctvom pre zdravotníctvo, „ani

25 ABS, 425-234-4, list Ignáca Weissberga ONV v Prešove z 21.5.1945.

26 Celkový počet zranených sa v rozličných dokumentoch odhaduje na 40 až 47 osôb. Pozri napr. SNA, f. Povereníctvo vnútra, národné výbory, k. 582, inv. č. 806/47, správa 2. oddelenia HVNB o protižidovských demonštráciách v Topoľčanoch z 25.9.1945; KAMENEC, I.: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945 (pozri pozn. 1). Židovská telegrafická agentúra (*Jewish Telegraphic Agency*) informovala až o 68 zranených Židoch (*JTA Daily News Bulletin*, 10.10.1945, s. 2).

27 KAMENEC, I.: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945, s. 85.

28 SNA, f. Povereníctvo vnútra, prezídium, k. 2, inv. č. 2087/46, správa 2. oddelenia HVNB o demonštráciách v Topoľčanoch z 3.10.1945. V dokumente kolísa používanie malého a veľkého počiatočného písmena v slove „Žid/žid“.

29 Porovnaj SZABÓ, Miloslav. *Od slov k činom: Slovenské národné hnutie a antisemitizmus (1875–1922)*. Bratislava, Kalligram 2014, s. 102–124.

v jednom prípade sa nezistila u detí žiadna škoda na zdraví. Bola teda i očkovacia látka i prevedenie štepenia úplne bezzávadné.³⁰

Je zrejmé, že k rozpútaniu pogromu prispeli obidve vyššie spomenuté falošné správy. Nemôžu ho však dostatočne vysvetliť. Čo teda spôsobilo, že demonstrácia v Topoľčanoch prerástla v niekoľkohodinové násilie? Vysvetliť pogrom proti Židom sa pokúsil napríklad major Rudolf Viktorín, prednosta druhého oddelenia Hlavného veliteľstva Národnej bezpečnosti, ktorý sa do Topoľčian dostavil v deň vypuknutia násilností. Vo svojom fonograme adresovanom vlastnému úradu vysvetľoval Viktorín protižidovské násilnosti viacerými príčinami. Spomenuté nepravdivé správy, ktoré sa mestom rýchle

rozšírili, zohrali svoju úlohu. Ekonomický motív bol však podľa neho dôležitejší: „Predne židia dostávali od niektorých svojich priaznivcov určité nadprídely potravných článkov, distribuovaných NV.“³¹ Ekonomické príčiny vyzdvihol vo svojej situačnej správe pre HVNB z 28. septembra 1945 aj poručík Ján Ondrašovič, veliteľ pohotovostného oddielu Národnej bezpečnosti. Podľa neho síce „rozhorčenosť“ obyvateľstva proti Židom vyvrcholila, keď sa v Topoľčanoch rozšírili spomenuté falošné informácie, „vzburu“ obyvateľstva v skutočnosti zapríčinili ale iné faktory: „Po prechode ČA [Červenej armády] nastahovalo sa do Topoľčian niekoľko židovských rodín v počte asi 2000 duší. Tieto rodiny vyhľadávali bývalé svoje zariadenie, ktoré si sami boli uschovali u niektorých civilných občanov, alebo, ktoré bolo podľa vtedajších predpisov odpredané na dražbe. Vzhľadom k tomu, že toto zariadenie sa nachádzalo väčšinou u chudobnejšej vrstvy obyvateľstva, zaujalo toto nepriateľský pomer k Židom.“³² Celkový počet Židov, ktorí sa do Topoľčian po vojne

Pamätná tabuľa, ktorá sa nachádza v budove Strednej odbornej školy obchodu a služieb na ulici T. Vansovej na mieste bývalej synagógy v Topoľčanoch (Galeria mesta Topoľčany)

30 SNA, f. Povereníctvo vnútra, prezídium, k. 2, inv. č. 2087/46, výsledok šetrenia lekárskej komisie z 1.10.1945.

31 Tamtiež, fonogram majora Rudolfa Viktorína o udalostiach v Topoľčanoch z 25.9.1945.

32 Tamtiež, situačná správa adresovaná HVNB z 28. 9.1945.

vrátili, je tu samozrejme nadhodnotený.³³ Poručík Ondrašovič však vo svojej správe správne poukázal na prepojenosť povojnových násilností proti Židom s reštitúciami židovského majetku. Návrat Židov bol pre časť verejnosti nepríjemný, preživší šoa boli nepohodlnými svedkami toho, ako veľmi zainteresovaná bola väčšinová spoločnosť na okrádani Židov v priebehu existencie slovenského štátu.³⁴ Židia, ktorí sa už nemali vrátiť, boli nazad a všemožne „pohoršovali“ miestne obyvateľstvo: jedli nedostatkovú čokoládu a oriešky, nezapojovali sa do verejných prác, chovali sa údajne vyzývavo.³⁵

Násilnosti z 24. septembra pritom nezostali obmedzené na Topoľčany ako mesto. V blízkych Žabokrekoch nad Nitrou miestne obyvateľstvo „šomralo proti obyvateľstvu židovskej národnosti ..., ba padali výroky, že treba všetkých Židov z obce vyhnúť, nakoľko vraj ničia náš ľud“.³⁶ Zo strachu z protižidovských násilností sa dve tamojšie židovské rodiny rozhodli odísť do okolitých obcí. Jednu z nich po ceste prepadli. Ďalšej židovskej rodine v noci vyrabovali byt.³⁷ V októbri boli v neďalekom mestečku Urmín „vyvesené plakáty strojom písané, v ktorých sú ostré výrazy protižidovské. Plakáty podpísané neboli. Tamojší židia vidia v tom prípravu na demonštrácie alebo iné násilné zákroky.“³⁸ Napokon ani v samotných Topoľčanoch nepriniesol pogrom výraznú zmenu v protižidovských náladách v spoločnosti. V súhrne ranných spravodajských správ za august 1946 – teda takmer o rok neskôr, ako sa odohral tamojší pogrom – sa dočítame, že v „Topoľčanoch medzi obyvateľstvom sa značne rozmohla protižidovská nálada. Táto nenávisť proti občanom židovského vierovyznania medzi nežidovským obyvateľstvom vzrástla preto, že občania židovského vierovyznania si dobre žijú, majú značný dostatok finančných prostriedkov bez toho, že by ich bolo vidieť niekde telesne pracovať, ako aj preto, že si nárokuje vlastnícke právo na odobraté im majetky za býv[alého] Slovenského štátu.“³⁹ Je myslím príznačné, že predsudky voči Židom zhrnuté v tejto a iných povojnových situačných správach nevybočovali od tradičných protižidovských stereotypov: Židia nepracujú, provokujú miestne obyvateľstvo tým, že si žijú nad pomery dobre, a samozrejme, sú maďarónmi. Nepatria medzi „nás“. Povojnový obraz „Žida“ bol ako keby odliaty od matrice židovských postáv, ktorá sa objavuje už v prvom

33 Na jeseň 1941, kedy kvôli dislokácii Židov z Bratislavy žilo v Topoľčanoch vôbec najviac Židov, dosahoval ich počet 3066 ľudí. Druhú svetovú vojnu prežilo približne 550 topoľčianskych Židov. Pozri BÜCHLER, Y. R.: *Židovská náboženská obec v Topoľčanoch*, s. 92 a 107 (pozri pozn. 4).

34 KUBÁTOVÁ, Hana: *Nepokradeš! Náklady a postoje slovenské spoločnosti k židovské otázce, 1938–1945*. Praha, Academia 2013, s. 178–231.

35 SNA, f. Povereníctvo vnútra, prezídium, k. 2, inv. č. 2087/46, memorandum bližšie neurčenej skupiny ľudí z Topoľčan k príčinám protižidovských demonštrácií z 25.9.1945.

36 *Tamtiež*, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 484, inv. č. 264/45, hlásenie o zvláštnych udalostiach v Žabokrekoch nad Nitrou z 6.10.1945.

37 *Tamtiež*, fonogram stanice Národnej bezpečnosti v Žabokrekoch nad Nitrou z 26.9.1945.

38 *Tamtiež*, k. 451, inv. č. 8517/46, návrh na opatrenia v obci Urmín, okres Topoľčany, z 10.10.1945.

39 *Tamtiež*, f. Úrad predsedníctva SNR, k. 269, inv. č. 216/46, súhrn ranných správ v týždni od 4. do 10. augusta 1946, datované 12.8.1946.

slovenskom románe *René mládenca príhody a skúsenosti* z konca 18. storočia. Autor Jozef Ignác Bajza v ňom zvýraznil „údajne typické rysy židovskej povahy: lakomosť, prefikanosť, bezcharakternosť a nepriateľský postoj k majoritnému obyvateľstvu“.⁴⁰ Akokoľvek tento obraz „Žida“ propaganda slovenského štátu v svojom čase úspešne zúročila, je zrejme, že bol v spoločnosti zakorenený o niekoľko storočí hlbšie.⁴¹

Oproti topoľčianskemu pogromu bola bilancia udalostí na severovýchodnom Slovensku o niekoľko týždňov neskôr ešte hrozivejšia. V obci Nová Sedlica, okres Snina, boli zavraždení štyria Židia, v neďalekom Kolbasove ďalších jedenásť prevažne mladých ľudí židovského pôvodu.⁴² Masaker prežila vtedy len sedemnástočná Helena Jakubovičová, ktorá sa zachránila tým, že sa schovala „v posteli pod poduškou pri nohách mojich sestier“.⁴³ Helena Jakubovičová predtým prežila vyhladzovací tábor Osvetim spolu so svojimi dvoma sestrami a všetky tri sa do Kolbasova vrátili v júli 1945. Spolu s niekoľkými ďalšími navrátilcami z koncentračných a vyhladzovacích táborov bývali v dome Mendela Polláka, ktorý v obci vlastnil krčmu. Vo svojej výpovedi, spísanej len o niekoľko dní po krvavom masakre, Helena Jakubovičová priblížila, čo sa okolo jednej hodiny ráno 6. decembra 1945 vlastne stalo: „Nepamätám sa, koľko ich tam bolo, ale počula som viac hlasov a jeden sa opýtal: ‘Počuli ste, že banderovci idú?’ Jeden zo Židov odpovedal: ‘Áno, počul som.’ A na to odpovedali: ‘Tak my sme tí banderovci!’“ Útočníci išli zrejme na isto,

40 JAKUBÍK, Henrich: Reflexie židovstva v slovenskej literatúre 19. a začiatku 20. storočia. In: VRZGULOVÁ, M. – RICHTEROVÁ, D. (ed.): *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti*, s. 97 (pozri pozn. 15).

41 Pozri ALNER, Juraj: *Slovenské pohľady na Židov, alebo Židia v Slovenských pohľadoch*. Bratislava, Adora Lingua 2011; RYBÁŘOVÁ, Petra: *Antisemitizmus v Uhorsku v 80. rokoch 19. storočia*. Bratislava, Pro Historia 2010; SZABÓ, M.: *Od slov k činom* (pozri pozn. 29); KAMENEC, Ivan: Keď strieľajú aj slová: Funkcia, metódy a ciele antisemitskej propagandy na Slovensku v rokoch 1938–1945. In: BYSTRICKÝ, Valerián – ROGULOVÁ, Jaroslava (ed.): *Storočie propagandy: Slovensko v osídľach ideológií*. Bratislava, Academic Electronic Press 2005, s. 103–14; KLAMKOVÁ, Hana: Protižidovská propaganda: Dehumanizácia Židov na stránkach Gardistu (1939–1942). In: SOKOLOVIČ, Peter (ed.): *Perzekúcie na Slovensku v rokoch 1938–1945*. Prešov, Ústav pamäti národa 2008, s. 351–360.

42 ŠMIGEL, Michal: Vraždy Židov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945 – kolbasovská tragédia: Súčasný stav spracovania a perspektívy výskumu problematiky. In: VRZGULOVÁ, M. – RICHTEROVÁ, D. (ed.): *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti*, s. 181–91 (pozri pozn. 15).

43 *Central Archives for the History of the Jewish People*, Jeruzalém (ďalej CAHJP), f. P287 – Jelinek, anglický preklad protokolu s Helenou Jakubovičovou, spísaného 10. decembra 1945 v kancelárii židovskej komunity v Košiciach. V tomto protokole sa ako dátum jej narodenia uvádza 25. január 1928, v čase tragédie tak mala 17 rokov. Michal Šmigel napríklad píše, že mala približne 14 rokov (ŠMIGEL, M.: Vraždy Židov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945, s. 186). Sekundárne zdroje sa s jej výpoveďou nezhodujú tiež v presnom mieste jej úkrytu. V citovanom anglickojazyčnom preklade svojej výpovede Helena Jakubovičová uvádza, že sa schovala priamo v posteli. V literatúre však nájdeme, že „skĺzla za posteľ“, či že spala „v posteli pri nohách svojej starej matere“. (Pozri napr. CHŇOUPEK, Bohuš: *Banderovci*. Bratislava, Smena 1989, s. 278 a 283 n.; CHŇOUPEK, Bohuš: *Milníky: Reportáže a črty*. Bratislava, Smena 1975, s. 100; CHŇOUPEK, Bohuš: *Pogrom: Na sny sa nezmiera*. Bratislava, Knižné centrum 2003, s. 82.)

Helena Jakubovičová si totiž všimla, že židovských mužov oslovovali po mene. Vzali si alkohol a jedlo a prinútili mužov, aby spievali. Neskôr všetkých štyroch mužov postavili k stene a zastrelili. Ešte predtým sa však „zločinci zmocnili šiestich dievčat a vzali všetky ich šperky, vzácne veci, peniaze a šaty“. Na posteli, v ktorej sa Helena skrývala, nakoniec zastrelili všetkých sedem dievčat, vrátane jej dvoch sestier. Helena Jakubovičová ležala medzi mŕtvolyami dievčat ešte nejaký čas, okolo pol štvrtej ráno bežala na druhý koniec dediny, pretože vedela, že tam bývajú ďalší Židia. Tí sa podľa nej zachránili vďaka tomu, že o nich banderovci nevedeli, a „keď sa opýtali jedného vidiečana, bolo im povedané, že ďalší Židia tu už nežijú“.⁴⁴

Vyčítania banderovcov, ktorí údajne pozostávali z obyvateľov „súsedných poľských dedín“⁴⁵ či z „býv[alej] Vlasovovej [armády] a rôznych vojenských utečencov a zajatcov“⁴⁶ a ktorí hlásali protikomunistickú propagandu, neohrozovali len židovských obyvateľov. Už v priebehu septembra, októbra a novembra 1945 tieto bandy, pohybujúce sa v skupinách približne tridsiatich až štyridsiatich mužov a vyzbrojené nemeckými a ruskými zbraňami, podľa dobových svedectiev prepadli niekoľko obcí na východe Slovenska. Väčšinou pritom miestne obyvateľstvo okradli o prídely potravín či šatstvo a obuv. V polovici septembra 1945 napríklad banderovská skupina štyridsiatich až päťdesiatich mužov údajne vošla tiež do „bytu Židov Emanuela Ciglera a Zigmunda Treuhafta, ktorí neboli práve doma. V byte Emanuela Ciglera začali rabovať rôzne veci, ktoré vynášali na pripravené auto. Taktiež previedli túto rabovačku v dome Zigmunda Treuhafta, ktorým spôsobili spoločne škodu asi 500 000 K. V byte Emanuela Ciglera, keď už nemali čo brať, zobliekli a vyzuli v byte sa nachádzajúce ženy, a to Eugeniu Ciglerovú, 34ročnú, Serenu Ciglerovú, 38ročnú, Simoniu Kleinovú a 4 malé deti. Všetko toto rabovanie prevádzali banderovci pod hrozbou zbraní a vyhrážali im, že ich postrelajú, lebo sú komunisti.“⁴⁷

Aj keď je vyčítanie banderovcov vo východných častiach krajiny nespochybiteľné, Michal Šmigel nesúhlasí s tým, že niekoľkonásobnú vraždu Židov v Novej Sedlici a v Kolbasove spáchali (výlučne) ukrajinskí povstalci. Domnieva sa, že vraždy sa odohrali zrejme „na objednávku za súčinnosti niektorých miestnych obyvateľov z dôvodu odstránenia pre niekoho zreteľne nepohodlných osôb“.⁴⁸ Problém so Šmigelovu hypotézou je v tom, že ju nepodporujú žiadne archívne či iné dokumenty. Správy o silných protižidovských náladách slovenského väčšinového obyvateľstva, ktoré sa údajne objavovali napríklad v hláseniach ukrajinských povstalcov, môžu

44 CAHJP, f. P287 – Jelinek, anglickojazyčný preklad protokolu s Helenou Jakubovičovou, spísaného 10.12.1945.

45 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 483, inv. č. 171/45-III/1-dôv, správa ONV v Medzilaborciach Povereníctvu pre veci vnútorné o neprístopnostiach v okrese z 8.11.1945.

46 Tamtiež, správa prednostu 2. oddelenia HVNB majora Rudolfa Viktorína o vyčítaní banderovských skupín v prešovskom a stropkovskom okrese z 25.9.1945.

47 Tamtiež, správa o vyčítaní banderovských skupín v prešovskom a stropkovskom okrese z 2.10.1945.

48 ŠMIGEL, M.: Vraždy Židov na severovýchodnom Slovensku v roku 1945, s. 189.

pomôcť dokresliť nálady a postoje v tomto kúte Slovenska, nepotvrdzujú však domnienku o vražde na objednávku.⁴⁹ Áno, banderovci naozaj často nepoznali terén, a tak „v mnohých prípadoch zoberú násilím občana z obce, v ktorej sa zdržiavajú, a ten ich musí viesť cez lesy na iné miesto, ktoré si sami určia“.⁵⁰ V niektorých prípadoch skutočne mohli tiež „nahovárať“ mladých mužov, aby sa k nim pridali. Napokon aj Hlavné veliteľstvo Národnej bezpečnosti v Bratislave v septembri 1945 priznalo, že okrem Rusov, Ukrajincov, Poliakov, Nemcov a Talianov sa medzi ozbrojenými tlupami nachádzali aj Česi a Slováci.⁵¹ O prítomnosti „Slovákov-východniarov“ v banderovských oddieloch tiež informoval napríklad Okresný národný výbor v Giraltovciach v septembri toho roku.⁵² Súhlasím so Šmigelom v tom, že banderovcov mohli niektorí obyvatelia využívať k zastrašeniu politických či iných nepriateľov.⁵³ Nič z vyššie uvedeného ale nepotvrďuje, že za masovou vraždou v sninskom okrese bola túžba časti miestneho obyvateľstva zbaviť sa nepohodlných Židov. Okrem citovaného protokolu – ktorý je ešte navyše prekladom do anglického jazyka – neposkytla Helena Jakubovičová žiadne svedectvo o tom, čo sa v tú noc odohralo. Môžeme sa preto len dohadovať, prečo by sa banderovci predstavili slovami ako „my sme tí banderovci“ alebo čo táto očitá svedkyňa myslela tým, keď uviedla, že útočníci poznali židovských mužov po mene. Po krstnom mene? Priezvisku? Alebo jednoducho vedeli, že sú to Židia? A ak aj zrejme išli na isto, znamená to, že vraždy boli na objednávku? A ak by sme pripustili aj to, prečo by potom miestny roľník zaprel, že sa v obci nachádzajú ďalší Židia? Na žiadnu z týchto dôležitých otázok nemáme presvedčivú odpoveď. Jedno však z výpovede Heleny Jakubovičovej vyplýva jasne: na druhý deň prišlo do domu Mendela Polláka niekoľko miestnych s tým, že im zavraždený dlhoval rôzne obnosy peňazí. Vzali si všetko, čo našli, vrátane kravy a šicieho stroja.⁵⁴

Protižidovské incidenty v rôznych mestách západného Slovenska začiatkom augusta 1946 prerástli v ďalší pogrom v Bratislave. Odtiaľ sa násilnosti (spolu so snemujúcimi partizánmi) rozprchli do celej krajiny. O vystupňovanej protižidovskej nálade už v súvislosti s pripravovaným prvým celoslovenským zjazdom partizánov sa dočítame v situačných a iných správach z rôznych kútov Slovenska. V súhrnnej situačnej správe za mesiac máj 1946 sa napríklad uvádza, že u „obyvateľstva na Slovensku je všeobecne badateľný vzostup antisemitizmu, ktorý je hlavne šírený

49 ŠMIGEL, Michal: Činnosť a propaganda oddielov Ukrajinskej povstaleckej armády (tzv. banderovcov) na území Slovenska pred voľbami v roku 1946. In: MEDVECKÝ, Matej (ed.): *Posledné a prvé slobodné (?) voľby 1946, 1990: Zborník z odborného seminára*. Bratislava, Ústav pamäti národa 2006, s. 45.

50 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 483, inv. č. 171/45-III/1-dôv, správa prednostu 2. oddelenia HVNB majora Rudolfa Viktorína o vyčinení banderovských skupín v prešovskom a stropkovskom okrese z 25.9.1945.

51 *Tamtiež*, správa 2. oddelenia HVNB Povereníctvu SNR pre veci vnútorné zo 7.9.1945.

52 *Tamtiež*.

53 ŠMIGEL, M.: Činnosť a propaganda oddielov Ukrajinskej povstaleckej armády (tzv. banderovcov) na území Slovenska pred voľbami v roku 1946, s. 44.

54 *CAHJP*, f. P287 – Jelinek, anglickojazyčný preklad protokolu s Helenou Jakubovičovou, spísaného 10.12.1945.

reakčnými elementami, ale ako je už spomenuté, i partizánmi“.⁵⁵ Tí dávali ešte pred samotným zjazdom, ktorý sa konal 2. až 4. augusta 1946 v Bratislave, najavo svoju nespokojnosť s tým, že ich zásluhy v boji proti fašizmu boli údajne zľahčované a že sa im za podstúpené obete nedostalo dostatočného uznania – spoločenského i materiálneho. Možno preto sa aj v ďalšej situačnej správe za máj 1946, ktorú Povereníctvo vnútra predložilo Predsedníctvu Slovenskej národnej rady, dočítame, že u „partizánov badať aj náladu protižidovskú, ktorej pôvodom je to, že väčšina Židov, hoci s menšími zásluhami ako partizáni o ČSR, resp. poväčšine bez zásluh o ňu, majú výhodné postavenie jak v úradoch, tak aj v obchode a v priemysle. V dôsledku tejto nespokojnosti ozývajú sa čím ďalej tým častejšie hlasy z radov partizánov, že si budú musieť spraviť poriadok svojim spôsobom.“⁵⁶ Ako toto vzatie spravodlivosti do vlastných rúk v praxi malo vyzeráť, vieme práve z augusta 1946.

O chystanej honbe na Židov pritom úradné miesta, vrátane predsedu československej vlády Klementa Gottwalda, vedeli už niekoľko týždňov pred vlastným zjazdom partizánov. Napriek tomu bol postoj slovenských orgánov, ako píše Ivica Bumová, „diplomatsky povedané, veľmi rozpačitý“.⁵⁷ Násilnosti proti Židom boli hlásené už v noci pred zjazdom a kulminovali vo večerných hodinách 3. augusta.⁵⁸ V ten deň podvečer vniklo asi päťdesiat ľudí do bytu jedného židovského občana v Bratislave a odcudzili mu doklady a väčší obnos peňazí. Ďalší prípad podobného násilného vniknutia dopadol ešte horšie, keďže židovského obyvateľa bytu „natolko zbili, že mu spôsobili na tele ťažké zranenie“. K lynčovaniu Židov dochádzalo aj na uliciach, v samom centre Bratislavy.⁵⁹ V *Pamätnom spise o židovskej otázke* z novembra 1946, ktorý spísal Ústredný zväz židovských náboženských obcí na Slovensku a Sdruženie fašistickým režimom rasove prenasledovaných, sa o dôsledkoch prvého celoslovenského zjazdu partizánov dočítame: „Vyše 20 ľahkoranených, 4 ťažko ranených židia, 9 vyplienených židovských bytov, čiastočne demolovaná repatričná ľudová kuchyňa sú konečnou bilanciou iba v Bratislave. Podobné dozvuky mal tento zjazd v rôznych obciach na Slovensku.“⁶⁰ Takmer paralelne došlo k protižidovským manifestáciám, pokrikovaniu protižidovských hesiel, rozbíjaníu okien na židovských domoch, ale tiež k fyzickým útokom na Židov, napríklad v Nových Zámkoch, Rajeckých Tepliciach, Vrbovom, Šuranoch, Želiezovciach, Košiciach alebo Banskej Bystrici.⁶¹

55 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 2, inv. č. 354-1 dôv./1946-III/1, situačná správa za mesiac máj 1946 z 15.5.1946.

56 *Tamtiež*, f. Úrad predsedníctva SNR, k. 269, inv. č. 438/46, situačná správa za mesiac máj 1946 z 15.5.1946.

57 BUMOVÁ, Ivica: Protižidovské výtržnosti v Bratislave v historickom kontexte (august 1946). In: *Pamät Národa*, roč. 3, č. 3 (2007), s. 19.

58 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 488, inv. č. III/2 dôv., hlásenie o bezpečnostných pomeroch v Bratislave zo 4.8.1946.

59 *Tamtiež*.

60 ABS, 425-234-4. Šestnásťstránkový *Pamätný spis o židovskej otázke* z 11. septembra 1946 obsahoval celkom 14 bodov, ktoré predstavovali „tie bolavé miesta, ktoré sa majú vyliečiť, aby sa konečne dosiahla plná a potrebná regenerácia“ židovskej menšiny na Slovensku (s. 2).

61 SNA, f. Úrad predsedníctva SNR, k. 269, inv. č. 216/46, rôzne hlásenia politických a bezpečnostných orgánov na Slovensku z leta a jesene 1946.

Keď 6. septembra 1946 vydalo Povereníctvo vnútra výnos, ktorým podriadeným bezpečnostným zložkám nariaďovalo viac energické a dôslednejšie zakročenie pri akýchkoľvek „protižidovských, protištátnych alebo iných výtržnostiach“, vinu za nedávne násilie zvalilo na takzvané reakčné elementy. Podľa povereníctva sa tieto sily, zrejme prívrženci bývalého režimu, snažili „vlnu antisemitizmu vnieť taktiež do odbojových organizácií“. ⁶² Vďačným vinníkom boli tiež Maďari žijúci na Slovensku, čo mala potvrdzovať chybná slovenčina niektorých protižidovských letákov. ⁶³ Napriek uvedenému výnosu však slovenské orgány verejne antisemitizmus neodsúdili a partizánsky zjazd naopak skomplikoval už tak neefektívnu a pomalú reštitúciu židovského majetku. ⁶⁴

Židia sú späť!

Samotný návrat preživších Židov – ktorých počet sa odhaduje na dvadsať päť až tridsať tisíc osôb, teda na približne tretinu pôvodného židovského obyvateľstva Slovenska – je v mnohých výpovediach svedkov, archívnych dokumentoch i sekundárnych zdrojoch uvedený ako jeden z hlavných spúšťačov protižidovských nálad v spoločnosti. ⁶⁵ Ivan Kamenec sa napríklad domnieva, že tisíce ľudí, ktorí sa nejakým spôsobom obohatili na židovskom majetku (či už prostredníctvom arizácií, ale predovšetkým dražieb, na ktorých bol pod tržnou cenou predávaný hnutelný majetok a osobné veci po deportovaných Židoch), „sa veľmi rýchlo stotožnili so svojím novým vlastníctvom a každý reštitučný nárok naň považovali za nemožný, resp. nositelia týchto nárokov (teda holokaust preživší židia) sa pre nich stávali prinajmenšom nepohodlnými občanmi, alebo otvorenými nepriateľmi“. ⁶⁶ Podľa Ješajahu Jelínka sa časť slovenskej verejnosti „vyslovila, že Židia sú vydierači, lebo chcú naspäť svoj majetok“. ⁶⁷ Podobne uvažuje aj Jana Šišjaková, podľa ktorej sa časť verejnosti cítila ukrivdená, že „sa vrátil práve ‘ich’ Žid a dožaduje sa späť svojho. A netýkalo sa to len veľkých arizátorov podnikov, obchodov a podobne, ale tiež osôb zo skromnejších pomerov, ktoré k zabavenému majetku (hoci napr. len k rádioprijímaču, časti nábytku, odevu) prišli legálne, napr. na burze,

62 Tamtiež, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 498, inv. č. 3-VI/1947-V/1, výnos VI. odboru Povereníctva vnútra, opis HVNB z 6.9.1946.

63 BUMOVÁ, I.: Protižidovské výtržnosti v Bratislave v historickom kontexte (august 1946), s. 23 n.

64 Tamtiež, s. 23.

65 Podľa sčítania obyvateľstva z roku 1930 žilo v Československu vtedy 356 830 osôb židovského vyznania, z toho 136 736 na Slovensku. O desať rokov neskôr, po viedenskej arbitráži z novembra 1938, žilo na Slovensku 88 907 Židov. (Samozrejme treba brať pritom do úvahy, že kritéria sčítania obyvateľstva v rokoch 1930 a 1940 sa medzi sebou výrazne líšili.) V prvej deportačnej vlne, od marca do októbra 1942, bolo zo Slovenska vyvezených 57 628 židovských osôb. Po nemeckej okupácii Slovenska sa toto číslo zvýšilo o ďalších asi 13 500 deportovaných Židov. (KAMENEC, Ivan: *Po stopách tragédie*. Bratislava, Archa 1991, s. 195 a 271.)

66 KAMENEC, I.: Protižidovský pogrom v Topoľčanoch v septembri 1945, s. 81 (pozri pozn. 1).

67 JELÍNEK, J.: Židia na Slovensku 1945–1948, s. 88 (pozri pozn. 14).

kde tovar riadne odkúpili.⁶⁸ Nemyslím si, že výrazy „legálne“ a „riadne odkúpili“ sú v danom prípade zvolené správne, s podstatou výroku však súhlasím: návrat Židov sa stal pre časť väčšinovej spoločnosti hrozbou. Podobného názoru je tiež Robert Büchler, podľa ktorého sa preživší Židia stretávali s negatívnymi postojmi z obavy, že ako navrátilci budú chcieť vrátiť svoje majetky.⁶⁹ Anna Cichopek-Gajraj vo svojej analýze o Židoch, Poliakoch a Slovákoch v rokoch 1944 až 1948 súhlasí s Janom T. Grossom, podľa ktorého stáli v pozadí povojnového násillia proti Židom v Poľsku predovšetkým majetkové spory.⁷⁰ Pochopiť, ako mohol majetok hrať takú zásadnú úlohu v Poľsku, ale aj na Slovensku, je však podľa Cichopek-Gajraj možné len vtedy, ak vezmeme do úvahy nesmiernu chudobu v niektorých častiach krajiny.⁷¹ Na rozdiel od českých zemí totiž oslobodenie Slovenska pre väčšinu obyvateľstva znamenalo tiež pokles životnej úrovne v porovnaní s bývalým režimom.⁷²

Preživší si v konfrontácii s postojmi väčšinovej spoločnosti samozrejme uvedomovali, že koniec vojny automaticky neznamená zmenu nálad a postojov majority voči nim.⁷³ V rozhovoroch i denníkoch často spomínajú na ťažkosti, ktoré ich sprevádzali už s príchodom domov. Neplatí to samozrejme len pre Slovensko. Hedvika Novotná napríklad na základe štúdia memoárov českých preživších Židov píše, že sa „ve styku s väčšinovou spoločnosťou jako nejproblematictější jeví otázka vracení majetku, který si židé před deportacemi schovali u českých přátel, sousedů, známých. Nepříjemné zkušenosti tohoto typu se objevují snad ve všech vzpomínkách, které do poválečného období hlouběji zasahují.“⁷⁴ Domníenku, že za protižidovskými náladami na Slovensku bola neochota vrátiť arizovaný či inak odcudzený židovský majetok, napokon potvrdzujú, ako som ukázala už vyššie, aj úradné miesta: „Mnohí obyvatelia slovenskej národnosti, ktorí arizovali bývalé židovské podniky v dôsledku reštitučného zákona, tieto majetky musia odovzdať späť Židom. Títo zo svojho egoistického stanoviska sú

68 ŠIŠJAKOVÁ, Jana: Židovská rodina v konfrontácii s povojnovou situáciou a antisemitizmom na Slovensku (1945–1948). In: *Forum Historiae* [online], 2009, roč. 3, č. 1 [cit. 2016-03-10]. Dostupné z: http://www.forumhistoriae.sk/FH1_2009/texty_1_2009/sisjakova.pdf.

69 BÜCHLER, Yehoshua Robert: Reconstruction Efforts in Hostile Surroundings: Slovaks and Jews after World War II. In: BANKIER, David (ed.): *The Jews Are Coming Back: The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*. New York – Jerusalem, Berghahn Books – Yad Vashem 2005, s. 259.

70 CICHOPÉK-GAJRAJ, A.: *Beyond Violence*, s. 213 (pozri pozn. 4); GROSS, T.: *Fear* (pozri pozn. 6).

71 CICHOPÉK-GAJRAJ, A.: *Beyond Violence*, s. 213.

72 SYRNÝ, Marek: Demokratická strana a voľby 1946 na Slovensku. In: MEDVECKÝ, M. (ed.): *Posledné a prvé slobodné (?) voľby 1946, 1990*, s. 95 (pozri pozn. 49).

73 VRZGULOVÁ, Monika: Židovsko-nežidovské vzťahy v životných príbehoch spojených s holokaustom. In: VRZGULOVÁ, Monika – SALNER, Peter (ed.): *Reflexie holokaustu*. Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu 2010, s. 133; SALNER, Peter: *Prežili holokaust*. Bratislava, Veda – Ústav etnológie Slovenskej akadémie vied 1997; VRZGULOVÁ, Monika: Návrat domov? Biografické naratívy žien, ktoré prežili holokaust. In: SALNER, Peter (ed.): *Židovská komunita po roku 1945*. Bratislava, Ústav etnológie SAV 2006, s. 19–24.

74 NOVOTNÁ, Hedvika: Identita a pamäť: Období 1945–1948 v židovských memoároch. In: SALNER, P. (ed.): *Židovská komunita po roku 1945*, s. 31–51, cit. s. 41.

potom zaujatí proti tým Židom, ktorým majetky musia odovzdať.⁷⁵ Podobný názor, ktorý dáva do súvislosti protižidovské nálady s reštitúciou arizovaného majetku, sa objavuje tiež v situačnej správe šiesteho odboru Povereníctva vnútra za mesiac júl 1946: „Ako príčina týchto výtržností je dávaná do popredia (*sic*), že títo nepracujú, len róbia (*sic*) čierny obchod a pod. Celkove však možno povedať, že tieto výtržnosti nevyplyvajú z antisemitizmu, ale skôr [k nim dochádza] vplyvom novo vydaného reštitučného zákona a zo sociálneho hľadiska tých občanov, ktorí prevzali majetky podliehajúce reštitučnému zákonu.“⁷⁶

Slovenská národná rada (SNR), ktorá sa pri svojom vzniku 1. septembra 1944 označila za vrcholný orgán odboja, vo svojej ustanovujúcej deklarácii odmietla a odsúdila „protidemokratické a násilnícke výčiny a názory ľudáckeho režimu u nás“.⁷⁷ V súlade s tým ponechala v platnosti zákony, nariadenia a opatrenia, ktoré „neodporujú duchu republikánsko-demokratickému“, čím zároveň zneplatnila protižidovské zákony, vrátane arizačných. Povojnová realita však bola zložitejšia. V rozpore s vlastnou deklaráciou Slovenská národná rada odmietla dekrét prezidenta republiky č. 5/1945 Zb., o niektorých majetkovoprávných konaniach z doby neslobody a o národnej správe majetkových hodnôt Nemcov, Maďarov, zradcov a kolaborantov a niektorých organizácií a ústavov“, z mája 1945, ktorým sa už v znovuzjednotenom Československu rušili arizácie židovského majetku. Jedným z dôvodov odmietnutia, ako uvádza napríklad Ješajahu Jelínek, mohol byť fakt, že dekrét bol vypracovaný a vydaný v Prahe, a nie v Bratislave: „Slovenské politické strany neuznávali legislatívu, ktorú uzákonil prezident Československej republiky. Miestni politici chceli zaistiť autoritu vlastných inštitúcií na celom území Slovenska a zabrániť tomu, aby Praha znovu zaujala dominantné postavenie, ktoré mala pred vojnou.“⁷⁸ Inými slovami, Slovenská národná rada spomenutý dekrét odmietla preto, že s ním prišiel československý, a nie slovenský orgán. Na základe štúdia vlastných nariadení SNR i zápisov zo schôdzí československej vlády ale Katarína Zavacká upozorňuje na iný, nemenej významný dôvod, prečo slovenskej strane prekážal hneď prvý paragraf zmieneného dekrétu, ktorý znel nasledovne: „Jakékoliv majetkové převody a jakákoliv majetkové-právní jednání, ať se týkají majetku movitého, či nemovitého, veřejného, či soukromého, jsou neplatná, pokud byla uzavřena po 29. září 1938 pod tlakem okupace nebo národní, rasové nebo politické perzekuce.“⁷⁹ Tým dôvodom bola

75 SNA, f. Povereníctvo vnútra, národné výbory, k. 491, inv. č. 15.216/VI-II/1-1946, správa o antisemitizme na Slovensku v čase od 25.8. do 10.9.1946, adresovaná povereníkovi vnútra Mikulášovi Ferjenčíkovi, 10.9.1946.

76 *Tamtiež*, f. Úrad predsedníctva SNR, k. 269, inv. č. 438/46, situačná správa za mesiac júl 1946 z 15.8.1946.

77 GRONSKÝ, Ján: *Komentované dokumenty k ústavným dejinám Československa*, zv. 1: 1914–1945. Praha, Karolinum 2005, s. 549 – Deklarácia Slovenskej národnej rady z 1. septembra 1944.

78 JELÍNEK, J.: *Židia na Slovensku 1945–1949*, s. 83 n. (pozri pozn. 14).

79 JECH, Karel – KAPLAN, Karel (ed.): *Dekrety prezidenta republiky 1940–1945: Dokumenty*. Brno – Praha, Doplněk – Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2002, s. 216, dokument č. 12 – Dekret prezidenta republiky č. 5/1945 Sb., o neplatnosti některých majetkoprávních jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů, z 19. 5. 1945.

jednoducho neochota vrátiť Židom ukradnutý majetok. Podľa Zavackej tento „zámer-
ný a premyslený cieľ nevrátiť židom na Slovensku zarizované majetky je markantný
pri porovnaní obsahov príslušného dekrétu prezidenta republiky s nariadením SNR“. ⁸⁰
Naráža tu predovšetkým na nariadenie Slovenskej národnej rady č. 50/1945, Zb. n.,
o národnej správe, ktorým majetok takzvané štátne nespoľahlivých osôb spadal pod
národnú správu. Pod národnú správu sa dostal tiež majetok „podľa fašistických práv-
nych noriem o národnej, rasovej alebo politickej perzekúcii“, teda predovšetkým ten,
ktorý bol počas slovenského štátu zhabaný Židom. ⁸¹

Bolo tu však tiež jedno „ale“ – z nariadenia bol vyňatý nielen hnuteľný a nehnuteľ-
ný poľnohospodársky majetok, ale tiež zvršky a bytové zariadenie. S odôvodnením,
že ide o „verejný záujem“, sa pod národnú správu naopak dostali aj tie majetky,
ktorých židovskí vlastníci alebo ich právoplatní dedičia boli nažive. Protesty židov-
ských inštitúcií zostali nevyslyšané, a tak sa v spomínanom *Pamätnom liste* dočítame:
„Nepovšimnutie si nášho protestu malo za následok, že teraz sa najmä partizánski
správcovia bránia tomu, aby sa do podniku vrátil býv[alý] židovský majiteľ, a príslušné
povereníctva to ako ‘verejný záujem’ aj rešpektujú, hoci ich privilégia a práva zo zásady
nemôžu smerovať proti majetku fašistickým režimom najviac utláčaných, lež proti
majetku Nemcov, Maďarov, zradcov, kolaborantov a zbohatlíkov, a tých je viac než
dosť.“ ⁸² V skutočnosti sa však v povojnovom Československu s nemecky a maďarsky
hovoriacimi Židmi zachádzalo podobne ako s Nemcami či Maďarmi, teda s „národ-
nými nepriateľmi“ republiky. ⁸³ Spornosť jednotlivých kategórií sa jasne ukázala už
pri pozemkovej reforme. Skutočnosť, že najdôležitejším znakom takzvanej národnej
spoľahlivosti bol jazyk užívaný v rodinnom styku, ⁸⁴ pre mnohých Židov z južného
Slovenska znamenala, že ich polia boli proste skonfiškované. Ich právoplatní maji-
telia sa totiž v očiach štátu stali „Maďarmi“ už len preto, že „orgány štátnej správy
sa nevedeli zmieriť s myšlienkou, že majetok, ktorý roľníkovi na základe agrárnej
reformy už raz prideliili, sa má navrátiť pôvodnému vlastníkovi“. ⁸⁵

Dočasné zákonodarné zhromaždenie na Slovensku nakoniec reštitučný zákon
schválilo 16. mája 1946, teda rok po českej strane. Aj tu sa však objavili problé-
my. Skutočnosť, že viaceré židovské podniky neboli vrátené zákonným vlastníkom,

80 ZAVACKÁ, Katarína: Slovenská národná rada v rokoch 1944–1948. In: SOUKUP, Ladislav – MALÝ, Karel (ed.): *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989*. Praha, Karolinum 2004, s. 613.

81 Nariadenie č. 50/1945 Sb. n. SNR., o národnej správe, z. 5. 6. 1945. In: *Sbierka nariadení SNR*, roč. 1945, čiastka 10, vydaná 11. 6. 1945, s. 67–70.

82 ABS, 425-234-4, *Pamätný spis o židovskej otázke* z 11. septembra 1946, s. 8 n.

83 Pozri ČAPKOVÁ, Kateřina: Germans or Jews? German-Speaking Jews in Poland and Czechoslovakia after World War II. In: *Kwartalnik Historii Żydów / Jewish History Quarterly*, č. 2 (246), 2013, s. 348–362; ČAPKOVÁ, Kateřina: Národné nespoľahliví?! Nemecky hovo-
riaci Židé v Polsku a v Československu bezprostredne po druhé svetovej válce. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 1–2 (2015), s. 80–101.

84 Nariadenie č. 104/1945 Sb. n. SNR, o konfiškovaní a urýchlenom rozdelení poľnohospo-
dárskeho majetku Nemcov, Maďarov, ako aj zradcov a nepriateľov slovenského národa,
z 23.8.1945. In: *Sbierka nariadení SNR*, roč. 1945, čiastka 17, vydaná 7.9.1945, s. 158–163.

85 JELÍNEK, J.: Židia na Slovensku 1945–1949, s. 85 (pozri pozn. 14).

ale boli dané pod národnú správu, len dokazuje neochotu vrátiť nakradnutý majetok. To isté by sme mohli povedať o návrhu poslancov za Demokratickú stranu, aby polia s výmerou menšou ako štrnásť hektárov zostali v rukách nežidovských roľníkov.⁸⁶ Súvislosť medzi navracaním (či nenavracaním) židovského majetku a protižidovskými výtržnosťami nepodporuje len časová blízkosť udalostí. Prepojenie medzi snahou obyvateľstva – predovšetkým takzvaných národných správcov, medzi ktorými boli mnohí partizáni – udržať vo vlastných rukách majetky židovských navrátilcov a násilím namiereným proti nim dokladá aj spomínaný partizánsky zjazd. Až do jeho konania úrady akceptovali takzvanú rearizáciu, kedy sa bývalý židovský majiteľ dohodol s arizátorom a spísal o tejto dohode zmluvu, čím Povereníctvo pre obchod a priemysel zrušilo národnú správu a staronovému židovskému majiteľovi vystavilo živnostenský list. V náväznosti na partizánsky zjazd boli takéto dohody zakázané. Rovnako bola zastavená reštitúcia domového majetku Židov, ktorý stále patril štátu. A aby toho nebolo málo, Zbor povereníkov (slovenská vláda) prijal uznesenie, ktorým sa pozastavilo prevádzanie reštitúcií, kým nebude vydané vykonávacie nariadenie.⁸⁷ Prerušenie reštitúcií nakoniec netrvalo dlho, no vzťahy medzi slovenskými orgánmi a židovskou komunitou to naštrbilo natrvalo.⁸⁸

Protižidovské nálady v spoločnosti si samozrejme každý nespájal s majetkovými spormi. Podľa mnohých dobových dokumentov napríklad za napäté vzťahy medzi väčšinovou spoločnosťou a židovskou menšinou mohli samotní Židia. Nestranícky týždenník *Nové hlasy*, vydávaný v rámci Národného frontu na Spiši, už v júni 1945 nabádal k tomu, aby sa ľudia nebáli hovoriť o údajne negatívnych stránkach správania a vlastnostiach Židov: „Neodkladajme a neobávajme sa otvorene povedať niekoľko slov i o občanoch židovského vierovyznania. Sú tu, lebo sa vrátili z táborov a skrýši, kde sa mnohí utiahli pred nenávisťou fašistov a ich pomáhačov, ktorí ich nenávideli tak, ako oni nenávidia ich. Samotná nenávisť ešte mnoho nehovorí, tobôž, keď tejto nevedeli dať mnohí naši židovskí spoluobčania priechod hromadným hlásením sa do armády ešte v čase, keď bolo možné i pri riskovaní vlastného života pomstiť sa nepriateľom. Skutočnosť, že sa pojední tejto skoro povinnosti vyhýbali, hovorí nepriamo o vypočítavosti, ktorú dnes klasifikujeme ako zradu na národe v najťažších jeho chvíľach. A každý, kto zradil národ, vylúčil sa z neho. Teda nemá tu miesta.“⁸⁹ Autor nepodpísaného článku, v ktorom zrejme narážal na viaceré protižidovské incidenty na východnom Slovensku, teda písal o koncentračných táboroch ako o mieste, kde sa Židia mohli „utiahnuť“ a následne sa vyhnúť boju za vlasť.

Podceňovanie účasti Židov na Slovenskom národnom povstaní či na rezistencii vôbec nebolo nijak výnimočné. Nebolo ani nové. Ako ostatne píše Miloslav Szabó, „antisemitské stereotypy vojnového zbohatlíka a ulievača“ boli v Uhorsku značne

86 Tamtiež, s. 84 n.

87 BUMOVÁ, I.: Protižidovské výtržnosti v Bratislave v historickom kontexte (august 1946), s. 26 (pozri pozn. 57).

88 CICHOPK-GAJRAJ, Anna: Limits to 'Jewish Power': How Slovak Jewish Leaders Negotiated Restitution of Property after the Second World War. In: *East European Jewish Affairs*, roč. 44, č. 1 (2014), s. 59.

89 Viac zodpovednosti a kritiky. In: *Nové hlasy*, roč. 1, č. 12 (30.6.1945), s. 2.

rozšírené už v priebehu prvej svetovej vojny. Predstavu Žida-ulievača neskôr zdieľal tiež Vavro Šrobár, v rokoch 1918 až 1920 minister s plnou mocou pre správu Slovenska.⁹⁰ Symptomatické ale myslím je, že povojnové náreky o pasivite Židov vychádzali z hlbokého nepochopenia situácie, v ktorej sa židovská menšina nachádzala v rokoch 1938 až 1945.⁹¹

Okresné veliteľstvo Národnej bezpečnosti v Nitre vysvetľovalo nepriateľské vzťahy miestneho obyvateľstva k preživším Židom vo svojej správe tretiemu odboru Povereníctva vnútra z marca 1946 zasa tým, že Židia nehovorili (dostatočne či výlučne) po slovensky, že nežidovských občanov ožobračovali, že boli proste iní: „Že občania v prevážnej väčšine Židov v Urmíne nenávidia, príčinou je hlavne chovanie sa týchto Židov voči obyvateľom v Urmíne v minulosti a spôsob ich života, ktorý je veľmi odlišný od spôsobu života Urmínčanov. Títo židia napriek tomu, že sa niektorí narodili v prostredí slovenskom, kde po celý svoj život žili a hmotne sa vzťahovali z práce slovenského národa, nikdy si nepokladali za povinnosť, aby sa k národu slovenskému aspoň už len rečovo prispôbobi. (...) Ďalšou príčinou nedôvery občanov voči Židom je i to, že ešte za býv[alej] ČSR využili niektorí tunajší Židia zlej finančnej situácie miestnych roľníkov, ktorým ochotne ponúkli pôžičky, a keď bol roľník v najkritickejšej finančnej tiesni, vtedy žiadal veriteľ bezpodmienečné vrátenie pôžičky. Keď ale tak nemohol urobiť, bol prostredníctvom advokáta zažalovaný a cestou súdnou bol takto zatažený majetok na verejnej dražbe odpredaný pod skutočnú hodnotu, ktorý samozrejme si kúpil na verejnej dražbe Žid.“⁹²

Na takýchto správach nie je ani tak zaujímavé to, čím v nich autori argumentujú – ale čo naopak vôbec nespomínajú. Okresný veliteľ Národnej bezpečnosti v Nitre situáciu v obci Urmín vysvetľoval na dvoch husto popísaných stranách, ktoré adresoval v Bratislave sídliaťacu Povereníctvu vnútra. Našiel pritom viaceré dôvody, prečo sa verejná mienka obrátila proti Židom. Vedľa dôvodov uvedených v citovanom úryvku spomína autor listu napríklad aj to, že sa Židia po prechode frontu vraj „chovali voči obyvateľstvu vyzývavo a hrubo“, vyskytli sa dokonca prípady, keď na „ulici napadli niektorých obyvateľov, hlavne bývalých členov HG (Hlinkových gárd – pozn. autorky), ktorých na ulici zbili, ba dopustili sa na nich i ťažkého ublíženia na tele a porušenia osobnej slobody“.⁹³ Páchali údajne tiež iné trestné činy a priestupky, vrátane predražovania liehovín. Obyvateľstvo sa údajne zhodovalo na tom, že „Židia v Urmíne žijú si dobre, sú dobre finančne situovaní a majú všetkého dostatok, hoci žiaden z nich nepracuje“. Navyše sa venujú čiernemu obchodu, a keď ich Mestský národný výbor v Urmíne „zaradí na vykonávanie vŕseužitocných prác, z tejto (*sic*) sa ľahko vyzlečú

90 SZABÓ, M.: *Od slov k činom*, s. 205 (pozri pozn. 29). Pozri tiež KREKOVIČOVÁ, E. – PANČOVÁ, Z.: *Obraz nepriateľa v počiatkoch slovenskej politickej karikatúry*, s. 37 (pozri pozn. 13).

91 JELÍNEK, Ješajahu: *Úloha Židov v slovenskom odboji*. In: TEN ISTÝ: *Židia na Slovensku v 19. a 20. storočí*, zv. 2, s. 71–75 (pozri pozn. 14).

92 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 451, inv. č. 8517/46, návrh na opatrenie v obci Urmín, okres Topoľčany, z 10.10.1945.

93 *Tamtiež*.

a vyhýbajú [sa im]“.⁹⁴ Režim bývalého slovenského štátu, protižidovské zákonodarstvo, vrátane arizácií, konfiškácií či dražieb židovského majetku, deportácie či vojna ako taká, zainteresovanie väčšinovej spoločnosti na židovskom majetku, nič z toho zrejme nehralo dôležitú úlohu – alebo to autor správy jednoducho nereflektoval.

Židia, ktorí vojnové udalosti prežili a mohli sa o majetok (svoj alebo majetok zavraždených príbuzných) vôbec prihlásiť, museli najprv preukázať, že majú československé štátne občianstvo. Podľa ústavného dekrétu prezidenta republiky č. 33/1945 Zb., o úprave československého štátneho občianstva osôb národnosti nemeckej a maďarskej, mali všetci Židia, ktorí sa od roku 1930 hlásili k židovskej alebo slovenskej národnosti, automaticky získať československé štátne občianstvo (a slovenskú či českú národnosť, keďže po roku 1945 nebolo možné oficiálne deklarovať židovskú národnosť). Ako však ukazuje Kateřina Čapková, Jan Láníček, Anna Cichopek-Gajraj alebo Ivica Bumová, situácia bola podstatne zložitejšia.⁹⁵ Rovnaký ústavný dekrét totiž v súlade s princípom kolektívnej viny nariadil odňať občianstvo v republike žijúcim Maďarom a Nemcom. Paradoxne tak aj Židia, ktorí sa pred rokom 1938 prihlásili k nemeckej alebo maďarskej národnosti, museli dokázať svoju spoľahlivosť. Na slovenskej strane o „zachovaní“ československého občianstva rozhodovalo (aj na základe vyjadrenia miestnych a okresných národných výborov ...) Povereníctvo pre veci vnútorné. Samozrejme, práve v prípadoch židov nemeckej a maďarskej, ale aj židovskej národnosti dochádzalo k prešľapom, predovšetkým na miestnej úrovni.⁹⁶

Skutočnosť, že sa „národne nespoľahliví“ Židia mohli dostať k svojmu majetku, sa v dobových dokumentoch objavuje ako ďalšie vysvetlenie nedobrych vzťahov spoločnosti k nim. Z Bratislavy tak už v júli 1945 prednosta druhého oddelenia Hlavného veliteľstva Národnej bezpečnosti hlásil, že „v ľude sa veľmi šíri protižidovská nálada, vyvolaná jednak fašistickými živlami a jednak niektorými výčinmi Židov. Je isté, že toto hnutie nachádza medzi fašizmom naočkovanom ľude (sic) vhodnú pôdu a hrozí rozrásť sa do veľkých rozmerov. Rôznymi chybami ONV pri rozdeľovaní dočasných správcovstiev boli tieto udelené aj Židom národne neuvedomelým. Židia si v niektorých prípadoch úplne právom vyslúžili od Slovákov nenávisť, lebo sa k nim chovajú veľmi arogantne a panovačne. (...) Zo strany Židov prichádzajú naproti tomu veľké sťažnosti na zaobchádzanie s nimi a sú veľmi sklamaní postojom obyvateľstva. Skoro všetci si poslovenčujú mená a systematicky vyvíjajú tlak, aby zámerne obsadili dôležité hospodárske, verejné a politické miesta, kde potom podporujú svojich súkmenovcov. Podľa ešte nezistených správ kupujú Židia zbrane a ručné granáty a platia za ne

94 Tamtiež.

95 BUMOVÁ, I.: Židovská komunita po roku 1945 – snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu (pozri pozn. 15); CICHPEK-GAJRAJ, A.: *Beyond Violence*, s. 146–178 (pozri pozn. 4); ČAPKOVÁ, K.: Germans or Jews?; ČAPKOVÁ, K.: Národné nespoľahliví?!; LÁNÍČEK, J.: The Postwar Czech-Jewish Leadership and the Issue of Jewish Emigration from Czechoslovakia (1945–1950), s. 148–150 (pozri pozn. 7).

96 BUMOVÁ, I.: Židovská komunita po roku 1945 – snaha o občiansku a sociálnu rehabilitáciu, s. 52.

údajne dosť veľké sumy peňazí.⁹⁷ Že maďarčina (viac ako nemčina) z úst Židov mnohých na Slovensku dráždila, potvrdzujú tiež desiatky ďalších situačných správ či hlásení. Rovnako je zrejme, že sa na viacerých miestach pokúsili ísť nad rámec vlastného prezidentského dekrétu a spochybňovali národnú a politickú spoľahlivosť Židov aj bez ohľadu na jazyk, ktorým sa dorozumievali. V nepodpísanom zázname pre druhý odbor Povereníctva vnútra sa tak napríklad píše, že „samotná príslušnosť k židovskej rase nezakladá domnienku spoľahlivosti, a preto aj Židia majú byť potrební preskúmaniu čo do politickej, najmä národnej spoľahlivosti“.⁹⁸

Myslím, že je dôležité upozorniť na to, že spochybňovanie spoľahlivosti Židov neplatilo absolútne a že často vyššie, celorepublikové inštitúcie upozorňovali nižšie, miestne úrady, aby Židov v tomto smere nediskriminovali. Jeden taký príklad poznáme zo Žiliny. Klára Neumannová si k tamojšiemu ONV podala žiadosť o náhlu sociálnu výpomoc podľa platných smerníc. Okresný národný výbor však žiadosť odmietol s tým, že „manželka a syn živiteľa Alexandra Neumanna sa počas sčítania ľudu v roku 1939 prihlásili k národnosti židovskej“. Potom ako Sdruženie fašistickým režimom rasove prenasledovaných upozornilo na túto skutočnosť Prezídium Povereníctva pre veci vnútorné, toto nariadilo svojmu podriadenému druhému oddeleniu, aby si dalo „predložiť predmetný výmer, a v prípade pravdivosti uvedených údajov vydajte ONV v Žiline dôrazné napomenutie a poučenie, že diskriminácia občanov z rasových dôvodov je neprípustná a trestuhodná“.⁹⁹

Prednosta druhého oddelenia Krajči tak nielenže urobil, ale zároveň varoval žilinský ONV, že „ak ešte zistím, že s osobami, ktoré počas okupácie spadali pod pojem ‘Žid’, bude zachádzané horšie ako s ostatnými občanmi, zakročím proti iniciátorovi s najprísnejšou bezohľadnosťou“.¹⁰⁰

Vrátim sa však ešte k vyššie citovanej vete prednostu druhého oddelenia Hlavného veliteľstva Národnej bezpečnosti v Bratislave, podľa ktorej Židia skupovali zbrane a ručné granáty. Spojenie Židov a zbraní sa ako vysvetlenie napätých slovensko-židovských vzťahov prekvapivo objavuje aj v odbornej literatúre. Napríklad Róbert Letz vo svojej knihe *Slovensko v rokoch 1945–1948* píše o topoľčianskom pogrome: „Všeobecná nespokojnosť – nielen so školskou otázkou – ale aj so zlým zásobovaním prerástla ešte v ten istý deň v Topoľčanoch do protižidovskej demonštrácie, pri ktorej bolo zranených 40 židov, z toho 15 potrebovalo nemocničné ošetrovanie. (...) K pravdivej interpretácii tejto udalosti treba dodať, že členovia topoľčianskej vojenskej posádky našli v židovských domácnostiach niekoľko pištolí, automatov a 6 ľahkých guľometov. (...) Topoľčianske udalosti ukázali, aká hlboká bola priepasť a odcudzenie medzi židmi a Slovákmi, a to aj po skončení vojny.“¹⁰¹ Ako však súvisí prítomnosť

97 SNA, f. Povereníctvo vnútra, bezpečnostný odbor, k. 442, inv. č. 7510, hlásenie 2. oddelenia HVNB Povereníctvu SNR pre veci vnútorné zo 7.7.1945.

98 Tamtiež.

99 Tamtiež, f. Povereníctvo vnútra, prezídium, k. 2, inv. č. 4002/46, správa Prezídia Povereníctva vnútra o rasovej diskriminácii na Okresnom národnom výbore v Žiline z 22.3.1946.

100 Tamtiež, opis výmeru ONV v Žiline z 12.4.1946.

101 LETZ, Róbert: *Slovensko v rokoch 1945–1948: Na ceste ku komunistickej totalite*. Bratislava, Ústredie slovenskej kresťanskej inteligencie 1994, s. 98.

či absencia zbraní v židovských domoch s interpretáciou topolčianskeho pogromu? To už autor nevysvetľuje.

Jedným z cenných zdrojov, ktorý nám môže pomôcť pochopiť, ako úradné miesta vnímali povojnový antisemitizmus na Slovensku, je šesťstránková správa vypracovaná na „ústny rozkaz“ povereníka vnútra Mikuláša Ferjenčíka.¹⁰² Cieľom správy, ktorú pripravil šiesty odbor povereníctva, bolo informovať o antisemitizme na Slovensku na prelome augusta a septembra 1946, teda v čase, kedy sa násilnosti počas partizánskeho zjazdu presunuli z Bratislavy do zvyšku krajiny. Pisateľ (správa je napísaná v jednotnom rode) sa však, ako stojí hneď v úvode, chcel najprv o príčinách antisemitizmu „zmieniť tak objektívne, ako sa javia nám, orgánom politického spravodajstva“. Príčin nachádzal viacero: v hospodárskej, medzinárodnej a psychologickej rovine, ďalej v provokáciách zo strany samotných Židov, v činnosti domácej reakcie a v pôsobení zo zahraničia. Z hľadiska hospodárskej situácie podľa neho niesli svoju vinu obidve strany. Bývalí arizátori boli zaujatí proti Židom, pretože sa báli o svoje majetky. Židia sa však „po oslobodení ČSR pomerne v dosť veľkom počte dostali na vedúce, rozhodujúce miesta v centrálnych úradoch a títo forsírovali potom svojich súkmenovcov pri obsadzovaní živností a hospodársky a priemyslovo mocenských miest. Tým sa stalo, že veľmi vysoký počet Židov veľmi snadno a rýchlo dostal živnosti, obchody, národné správy a pod., zatiaľ čo Slováci, ktorí v domácom alebo zahraničnom odboji priniesli tiež veľké a často väčšie obete, stretávali sa na našich úradoch s neochotou a neporozumením. Nebol zriedkavý prípad, že zaslúžilý odbojový pracovník čakal márne niekoľko mesiacov za pridelením obchodu, živnosti alebo národnej správy a prišiel Žid, ktorý toto miesto na jeho úkor dostal veľmi rýchlo a snadno.“¹⁰³

Na intenzitu antisemitizmu však mali vplyv aj ďalšie, medzinárodné či historické faktory (pisateľ ich označoval ako „psychické príčiny“). Antisemitizmus sa na Slovensko podľa autora správy šírila z okolitých štátov, predovšetkým z Poľska a Maďarska. Správy o protižidovských náladách a pogromoch v susedných štátoch tak ovplyvnili vlnu antisemitizmu na Slovensku. Navyše pôda tu bola pripravená už z medzivojnových čias, slovenská spoločnosť bola naočkovaná proti Židom ešte pred vznikom slovenského štátu: „Nesmieme zabúdať, že už nebohý Andrej Hlinka vychovával slovenský národ po viac ako 20 rokov k nenávisti [voči] Židom.“ Túto nenávisť rozširovala tiež takzvaná domáca reakcia, ktorá sa aj prostredníctvom zveličovania prehmatov, ktorých sa dopustili Židia, snaží uškodiť Československej republike, a to predovšetkým na medzinárodnom poli. A napokon aj tam, za hranicami Slovenska, sú takí, na prvom mieste maďarskí agenti, ktorí protižidovské nálady podporujú s cieľom ukázať, že „tu je neporiadok, fašizmus a pod. Najmä teraz pred a v priebehu mierovej konferencie by radi tu také niečo videli.“¹⁰⁴

102 SNA, f. Povereníctvo vnútra, národné výbory, k. 491, inv. č. 15.126/VI.-II/1-1946, správa o antisemitizme na Slovensku v čase od 25.8. do 10.9.1946, adresovaná povereníkovi vnútra Mikulášovi Ferjenčíkovi, z 10.9.1946.

103 *Tamtiež.*

104 *Tamtiež.*

Maďarská strana protižidovské incidenty v slovenskej časti Československa skutočne pozorne sledovala, a dokonca o nich informovala židovské agentúry v zahraničí. Československo sa zasa na oplátku, ako už o tom bola reč, snažilo niektoré výtržnosti zvaliť na takzvaných maďarónov, nech už nimi mal byť ktokoľvek. Ako výstižne uvádza Jan Láníček, v priebehu mierových rozhovorov v Paríži i mimo nich boli Židia pre Bratislavu i Budapešť „dobrým spojencom, ale potencionálne neľahkým súperom“.¹⁰⁵ Správy o protižidovských výtržnostiach na Slovensku mohli totiž obrazu Československa ako (výnimočnej) demokracie výrazne uškodiť.¹⁰⁶

Podľa toho, ako udalosti vysvetľovalo Povereníctvo vnútra, si však za protižidovské nálady mohli tiež samotní Židia.¹⁰⁷ Predovšetkým to údajne platilo pre tých Židov, ktorí nielenže slovenský alebo český jazyk neovládali, ale hovorili po maďarsky a nemecky „úplne provokatívne, čo samozrejme medzi Slovákmi a Čechmi vyvoláva nenávisť“. Antisemitizmus však vraj „vo veľmi veľkej miere“ ovplyvnila ešte jedna skutočnosť, a to že „pri rekonštrukcii vojnou zničeného Slovenska Židia sa nezapojili do vŕstvi- točných prác, naopak práci sa vyhýbali, bývali v kúpeľoch, rekreačných strediskách. Zaslúžilí odbojoví pracovníci poukazovali na to, že po útrapách vojny potrebovali tiež oddychu, ale bola tu rekonštrukcia, preto nebolo na oddych času ani peniaze. Zdá sa, že toto Židia nepochopili alebo nechceli pochopiť. Na miesto práce veľký počet Židov dal sa na čierny obchod, šmelinárstvo a špekuláciu. Bola by iste zaujímavá štatistika, v ktorej by bolo uvedené, koľko bolo práve Židov medzi potrestanými valutnými (sic) podvodníkmi, šmelinármi a čiernymi obchodníkmi.“¹⁰⁸

Predstavitelia židovských organizácií, ktoré boli značne prepojené cez vedúce osobnosti, si boli dobre vedomí výčitiek na svoju údajnú chamtivosť a lenivosť a kritiky za to, že sa údajne vyhýbali účasti v povstaní či že sa aktívne nezapojujú do „budovateľskej práce a zaujímajú vyčkávacie stanovisko“. Vojtech Winterstein, ktorý stál v čele Sdruženia fašistickým režimom rasove prenasledovaných a slovenských Židov zastupoval vo Svetovom židovskom kongrese, si na schôdzi SRP v auguste 1946 povzdychol, ako je „poľutovaniahodné, že musíme dnes rokovať o nebezpečí, ktoré ohrozuje čiastku českého a slovenského národa, a to všetko 15 mesiacov po oslobodení. (...) 1½ miliónov vojakov židovského pôvodu sa zúčastnilo aktívne [so] zbraňou v ruke v boji proti fašizmu. V partizánskom odboji sme tiež mali našich synov, hoci rodina týchto bola v smrteľnom nebezpečí a v najviac prípadoch aj zahynula. Percento našich je také, že by sa žiaden národ za to nemusel hanbiť, a keby sme s týmito faktami vystúpili pred verejnosť, by to bolo aj mnohým – ako to píše Peroutka – nepríjemné. Vzdor tomu žiadne privilégia nežiadame. Ľudia si sťažujú, že židia, ktorí bunkerovali, žiadajú majetky, avšak židia požadujú len svoj ulúpený majetok späť.“¹⁰⁹

105 LÁNÍČEK, J.: *Czechs, Slovaks and the Jews, 1938–48*, s. 170.

106 *Tamtiež*.

107 SNA, Povereníctvo vnútra, národné výbory, k. 491, inv. č. 15.126/VI.-II/1-1946, správa „Antisemitizmus na Slovensku“, 10.9.1945.

108 *Tamtiež*.

109 CAHJP, f. P287 – Jelinek, zápis zo schôdze širšieho výboru SRP konanej 30.7.1946. Odkaz na Ferdinanda Peroutku sa snáď týka jeho článku „Tak už zase?“, v ktorom reagoval na prejavy neznašanlivosti voči Židom v povojnovej republike, najmä na Slovensku. Článok

Na rozdiel od úradných miest upozorňovali židovské organizácie na to, že Židia boli perzekvovaní vlastným (hoci bývalým) štátom a že keď ide o navrátenie židovského majetku, tak ten im zhabali predovšetkým vlastní spoluobčania. V protestnom spise zo 7. decembra 1945, ktorým apelovali na predsedníctvo Slovenskej národnej rady, aby vydalo reštitučný zákon, v tomto zmysle uviedli: „Fašistickým režimom takzvaného Slovenského štátu ako aj okupačných mocností boli osoby rasove prenasledované fyzicky z prevážnej väčšiny vyhubené a majetkovo úplne zničené. Mŕtvi neožijú. Žije však ako neblahé dedičstvo fašistického režimu dôsledok právnych noriem, ktoré páchanému bezpráviu chceli dodať rúško legality.“ Upozorňovali tiež na vzájomnú súvislosť medzi neriešením reštitučných nárokov a protižidovským násilím v rôznych kútoch Slovenska: „Problém tento sa riešiť musí. Na to čakáme my, na to čaká celý národ. Na to čaká víťazný demokratický svet. Otáľanie so zákonným riešením reštitúcie tieto očakávania nesplnilo, osmelilo však niektoré živly až k fašistickým výčinom v Prešove, v Topoľčanoch a inde vzbudzujúc týmto pohoršenie vo vnútri nášho štátu ako aj za hranicami.“¹¹⁰

Ešte otvorenejšie sa o kolaborácii vlastného štátu, ale tiež väčšinovej spoločnosti, píše v liste SRP adresovanom predsedovi Slovenskej národnej rady, Jozefovi Lettrichovi, z marca 1946: „Je nesporné, že židovský majetok na Slovensku nadobudli väčšinou oni Slováci, poťažne Nemci, ktorí dôverovali vo fašistické zákonodárstvo a dlhé trvanie fašizmu. Je ďalej nesporné, že všetky zásahy do sféry práv a majetku židov na Slovensku previedla tzv. slovenská vláda. Je teda viac než morálne opodstatnené a vyžaduje to česť slovenského národa, aby krivdy napáchané slovenskou vládou odčinila Slovenská národná rada.“¹¹¹ List bol napísaný ešte pred partizánskym zjazdom, ktorý pridal protižidovskej nálade v spoločnosti a skomplikoval praktické prevádzanie reštitúcií: „Zúfalú náladu, ktorá sa zmocnila nášho členstva, najlepšie charakterizujú snáď návrhy nášho členstva: našiť si žltú hviezdu a dávať tým celému svetu najavo, že židovstvo nie je ešte zrovnoprávnené.“¹¹²

Záverom

„Teraz alebo nikdy“ nebolo len heslom jedného protižidovského letáku, do určitej miery tieto tri slová charakterizujú nálady a postoje väčšinového obyvateľstva voči židovským preživším (a ich majetku) v bezprostredne povojnovom Slovensku. Majoritná spoločnosť sa na takzvanom riešení židovskej otázky na Slovensku v rokoch 1938/1939 až 1945 spoluúčastnila predovšetkým tým, že vymenila lojalitu režimu za vidinu obohatenia sa na židovskom majetku. Zainteresovanosť spoločnosti v tom zmysle potvrdzuje aj rozoberaný strach časti obyvateľstva z toho, že s návratom

vyšiel vo výbore z Peroutkovej publicistiky z rokov 1945–1946 *Tak nebo tak* (Praha, Fr. Borový 1947, s. 60–63).

110 *Tamtiež*, protestný list adresovaný Predsedníctvu SNR 7.12.1945.

111 *Tamtiež*, list SRP adresovaný Jozefovi Lettrichovi 19.3.1946.

112 *Tamtiež*.

Židov môže o všetko prísť. Teraz alebo nikdy. Koniec druhej svetovej vojny, ktorému predchádzal pád autoritatívneho režimu slovenského štátu, nepriniesol väčšinovej spoločnosti len radosť z konca svetového konfliktu. Oslobodenie krajiny pre mnohých znamenalo pokles životnej úrovne a nedostatok dôležitých komodít. Pre časť spoločnosti, ktorá s režimom vojnového štátu kolaborovala prostredníctvom arizácií a dražieb židovského majetku, predstavovali preživší Židia dvojaké ohrozenie. Na jednej strane boli nepohodlnými svedkami ich spojenia s bývalým režimom, na druhej strane sa dožadovali svojho majetku. Obidvoje bolo dobré vyriešiť rýchlo.

Samozrejme, ako som aj v úvode zdôraznila, takéto hodnotenie neplatí absolútne. Protižidovské výtržnosti, vrátane ich interpretácií predstaviteľmi miestnych či celorepublikových orgánov, však poukazujú na hlbokú prepojenosť strachu o majetok a napätia v spoločnosti. Predovšetkým (ale nielen) v prípade pogromov, ktoré sa v bezprostredne povojnových rokoch odohrali nielen v Topoľčanoch v septembri 1945, na východnom Slovensku o mesiac neskôr a v Bratislave na začiatku augusta 1946, vystupujú majetkové spory viditeľne na povrch. A kým napríklad topoľčiansky pogrom bol pochabým pokusom o „riešenie“ majetkových sporov v meste a jeho blízkom okolí, partizánsky zjazd z leta 1946 negatívne ovplyvnil reštitučný proces v krajine ako celku. Povojnové situačné a iné správy však nie sú zaujímavé len tým, že potvrdzujú neutíchajúcu snahu časti spoločnosti ponechať si nakradnutý majetok. Príznačný je v nich tiež vykresľovaný obraz Židov v povojnovom Slovensku: Židia sú stále „cudzími“, Maďarmi a maďarizátormi, neprajníkmi slovenskej veci. Tými, ktorí sa vyhýbali a vyhýbajú manuálnej práci, rovnako ako sa počas vojny vyhýbali účasti na povstaní. Neprestávajú robiť čierny obchod, žijú si nad pomery dobre, majú všetkého dostatok a nárokovujú si aj to, čo by si zaslúžili odbojoví pracovníci. Ako som už upozornila vyššie, tento obraz Žida sa len veľmi málo líši od tradičných protižidovských predsudkov.

Postoje väčšinovej spoločnosti voči Židom na Slovensku v bezprostredne povojnovom období môže vysvetliť len súčinnosť viacerých faktorov, medzi ktoré patria v spoločnosti zakorenené protižidovské predsudky, problematické postavenie židovskej menšiny v obnovenej Československej republike a zainteresovanosť spoločnosti na židovskom majetku. S tou súvisí ešte jedna vec, hoci (alebo práve preto, že) sa v situačných správach neobjavuje. S výnimkou písomností organizácií zastupujúcich židovskú menšinu v krajine sa v archívnych materiáloch nižších ani vyšších úradov prakticky neobjavuje žiadna zmienka o holokauste. Môžeme len špekulovať, prečo tomu tak bolo. Holokaust bol (a do veľkej miery stále je) vnímaný ako židovská, nie slovenská tragédia. Protižidovská politika nedemokratického slovenského štátu bola pritom úzko spojená so stále nepriznanou zainteresovanosťou spoločnosti na židovskom majetku. Holokaust navyše nezapadal do povojnového príbehu o Slovákoch ako obetiach. Či tak alebo onak, mlčanie je niekedy viac ako tisíc slov.

Tento článok vznikol v rámci grantového projektu Grantovej agentúry ČR č. 13-15989P „Češi, Slováci a Židé: Spolu, ale odděleně 1938–1989“.

Jak si disidenti připomínali holokaust

*Nezávislé připomínání „noci pogromů“ v NDR a povstání ve varšavském ghettu v PLR**

Stephan Stach

Devátého listopadu 1989, téhož dne, kdy bylo ve východním Berlíně oznámeno, že se otevírají hranice do západního Německa, v Lipsku procházelo mlčky městem několik tisíc lidí se svíčkami v rukou, aby vzpomněli „noci pogromů“ v roce 1938. Z mnoha historických událostí, které se odehrály v Německu dne 9. listopadu, právě tyto dvě reprezentují protikladné stránky německých dějin: „noc pogromů“ z roku 1938 symbolizuje německé vyvražďování evropských Židů a pád Berlínské zdi roku 1989 je znamením pokojného překonání rozdělení Německa a Evropy. Vzpomínka na „noc pogromů“ z roku 1938 však doprovázela pád zdi roku 1989 i v přeneseném slova smyslu. Opozice v Německé demokratické republice se holokaustem zabývala od počátku osmdesátých let a k 9. listopadu pořádala vlastní vzpomínkové slavnosti.

V Polsku osmdesátých let byly opoziční vzpomínkové slavnosti při příležitosti historických výročí výrazně víc na očích než v NDR, stejně jako vůbec intenzivnější byla pozornost disidentů věnovaná historii. Polsko-francouzský filozof a historik dějin myšlení Bronisław Baczko po legalizaci Solidarity v létě 1980 hovořil dokonce o „explozi paměti“,¹ kterou nebylo vzdor následným represím už možné zastavit.

* Původní verze tohoto článku vyšla pod názvem „Dissidentes Gedenken: Unabhängiges Holocaustgedenken in der DDR und der Volksrepublik Polen“ ve sborníku: HALLAMA, Peter – STACH, Stephan (ed.): *Gegengeschichte: Zweiter Weltkrieg und Holocaust im ostmitteleuropäischen Dissens*. (Schriftenreihe der Societas Jablonoviana, sv. 3.) Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 2015, s. 207–236. Česky vychází článek v částečně přepracované podobě.

Mezi událostmi, na které se vzpomínalo, bylo vedle povstání v Gdaňsku roku 1970 a v Poznani roku 1956, sovětského masakru v Katyni z roku 1940 a vyhlášení první polské ústavy 3. května 1791² zahrnuto i povstání ve varšavském ghettu z roku 1943. Podobně jako „noc pogromů“ v NDR reprezentovalo vzpomínku na celý holokaust.³ Na rozdíl od mnoha jiných jubileí, která si východoněmečtí a polští disidenti připomínali, se zde sledovaná výročí tudíž nevztahovala na události tabuizované nebo veřejně ignorované, ale šlo o události, jež byly zpravidla také předmětem státních oslav. V konkurenci k oficiálním akcím se v obou zemích časem zrodily nezávislé vzpomínkové slavnosti, spojené především s „kulatými“ výročími povstání ve varšavském ghettu a „noci pogromů“, která připadla na roky 1983 a 1988. Organizovaly je zpravidla disidentské skupiny; z toho vyplývá otázka, jaký význam přisuzovala opoziční hnutí v NDR a v Polské lidové republice veřejnému vzpomínání na osud židovského obyvatelstva v době nacismu.

Detlef Pollack a Jan Wielgohs definují dissent, respektive disidentství jako aktivity a diskurzy, které vytvářejí autonomní, vůči vládě kritické prostory veřejné, politické a kulturní komunikace, anebo se o to alespoň pokoušejí, a tím vzdorují proklamované absolutní kontrole státu a strany nad veřejností.⁴ S oporou v této definici lze zde zkoumané aktivity pojímat jako disidentské vzpomínkové akce, vymykající se státní kontrole a usilující o to, aby mařily výlučné právo socialistických vlád na politickou interpretaci vzpomínek na druhou světovou válku a s ní spojené německé zločiny. Jak NDR, tak lidové Polsko inscenovaly svůj vznik jakožto socialistických států coby reakci na tyto zločiny a důsledek vojenského osvobození od nacismu Rudou armádou. Disidenti naopak rozvíjeli své vlastní, od oficiálního přístupu ke vzpomínkám odchylné pohledy na dějiny. Jejich dekonstrukce státně sankcionované verze průběhu historických událostí byla výzvou jejich vládám a zároveň zpochybněním legitimizační základny těchto vlád. To bych zde rád doložil na příkladu zmiňovaných nezávislých vzpomínkových slavností v NDR a PLR v osmdesátých letech. V návaznosti na to se

1 BACZKO, Bronisław: Polska czasów Solidarności czyli eksplozja pamięci. In: TÝŽ: *Wyobrażenia społeczne: Szkice o nadziei i pamięci zbiorowej*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe 1994, s. 193–247.

2 Viz BRZOZA, Czesław: Aus der Geschichte des 3. Mai-Gedenktages. In: BRIX, Emil – STEKL, Hannes (ed.): *Der Kampf um das Gedächtnis: Öffentliche Gedenktage in Mitteleuropa*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 1997, s. 217–230, zde s. 230.

3 Viz SCHMID, Harald: *Antifaschismus und Judenverfolgung: Die „Reichskristallnacht“ als politischer Gedenktag in der DDR*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2004, s. 17; LIPSKI, Jan Józef: O sensie powstania w warszawskim getcie. In: KOS (11.5.1982), s. 9 n. (samizdatový časopis KOS vydával v letech výjimečného stavu Výbor společenského odporu – *Komitet Oporu Społecznego*). Publikováno také in: TÝŽ: *Powiedzieć sobie wszystko: Eseje o sąsiedztwie polsko-niemieckim / Wir müssen uns alles sagen: Essays zur deutsch-polnischen Nachbarschaft*. Warszawa/Warschau, Wydawnictwo Polsko-Niemieckie / Deutsch-Polnischer Verlag 1998, s. 82–88, resp. 238–246. Citace v tomto článku vycházejí z německé verze „Über den Sinn des Aufstands im Warschauer Ghetto“.

4 POLLACK, Detlef – WIELGOHS, Jan: Introduction. In: TÍŽ (ed.): *Dissent and Opposition in Communist Eastern Europe*. Aldershot, Ashgate 2004, s. ix–xvii, zde s. xiii.

zaměřím na srovnání východoněmeckých a polských vzpomínkových akcí a na postižení jejich cílů a motivů.

Opozice v NDR a vzpomínání na „noc pogromů“

Na rozdíl od většiny států východního bloku existovalo v NDR jen velmi malé opoziční hnutí, čítající pouhých několik tisíc přívrženců.⁵ Vzniklo počátkem osmdesátých let, kdy se pod ochranou evangelické církve zformovalo nezávislé mírové hnutí. Svou organizační formou takzvaných pracovních kroužků (*Basisgruppen*), které nebyly zapojeny do církevní hierarchie, se vymykalo příliš přímému vlivu církevního vedení, jež mělo trvale na paměti svou snahu vyhýbat se konfliktům se státem. Nejdůležitějšími tématy těchto kroužků byl mír, lidská práva a ochrana životního prostředí; o nich se také diskutovalo v médiích postupně se šířících formou pololegálního⁶ nebo i ilegálního samizdatu.

V připomínání „noci pogromů“ se sešly dva aspekty: Jednak se německou minulostí zabývali jednotlivci i skupiny v rámci církve od sklonku padesátých let. Tehdy vznikla akce „Ve znamení pokání“ (*Aktion Sühnezeichen*), církevní organizace, která usilovala o aktivní vypořádání s německými zločiny za druhé světové války, zejména s vyvražďováním evropských Židů. Skupina organizovala mimo jiné cesty do bývalých německých koncentračních a vyhlazovacích táborů v Polsku nebo v Československu i dobrovolné brigády, například k obnově zpustošených židovských hřbitovů.⁷

Křesťansko-židovský dialog byl zaměřen na smírné a přátelské soužití obou náboženství. K jeho institucionalizaci vznikala v evangelické církvi řada pracovních společenství, například v Lipsku „Církev a židovství“ (*Kirche und Judentum*) nebo v Berlíně „Křesťanství a židovství“ (*Christentum und Judentum*).⁸ V důsledku působení těchto skupin se v církvi ve vztahu k „noci pogromů“ vytvořila skupinová sociální paměť,⁹ jež byla odlišná od paměti oficiální. Ke čtyřicátému výročí pogromů

5 Státní bezpečnost NDR (*Staatssicherheit* – Stasi) zahrnovala v roce 1989 mezi opozici jen asi dva a půl tisíce ze zhruba šestnácti milionů občanů NDR (srv. PINGEL-SCHLIEMANN, Sandra: *Zersetzen: Strategie einer Diktatur*. Berlin, Robert Havemann Gesellschaft 2002, 117 n.).

6 Zatímco vydávání knih, časopisů apod. podléhalo cenzuře a i pouhé rozmnožování písemných materiálů muselo být povinně povoleno a bylo přísně kontrolováno, církve mohly „pro vnitrocírkevní služební potřebu“ v omezeném množství pořizovat kopie. Proto je na většině časopisů východoněmeckého samizdatu uvedena právě tato formulace. O samizdatu v NDR srv. KOWALCZUK, Ilko-Sascha: Von „aktuell“ bis „Zwischenruf“: Politischer Samisdat in der DDR. In: TÝŽ (ed.): *Freiheit und Öffentlichkeit: Politischer Samisdat in der DDR 1985–1989*. Berlin, Robert Havemann Gesellschaft 2002, s. 21–104.

7 Viz KAMMERER, Gabriele: *Aktion Sühnezeichen Friedensdienste: Aber man kann es einfach tun*. Göttingen, Lamuw Verlag GmbH 2008.

8 OSTMEYER, Irena: *Zwischen Schuld und Sühne: Evangelische Kirche und Juden in der SBZ und DDR 1945–1990*. Berlin, Institut für Kirche und Judentum 2002, s. 168.

9 BURKE, Peter: *Geschichte als soziales Gedächtnis*. In: ASSMANN, Aleida – HARTH, Dietrich (ed.): *Mnemosyne: Formen und Funktionen der kulturellen Erinnerung*. Frankfurt/M., Fischer 1991, s. 289–304.

v roce 1978 se tak v mnoha východoněmeckých kostelech konaly vzpomínkové bohoslužby, které se těšily velkému zájmu, daleko překračujícímu očekávání organizátorů.¹⁰ Na rozdíl od státních vzpomínkových oslav tu také poprvé zaznělo vyznání vin křesťanů – a tím Němců. To představovalo jasný odvrát od státně sankcionovaného obrazu historie, v němž „antifašistický německý stát NDR“ nepočítal s žádnou kritickou reflexí spoluviny obyvatelstva.¹¹

Na druhé straně se tato intenzivnější reflexe „noci pogromů“ v církvi setkávala se silným zájmem i mezi mladými členy zmíněných pracovních kroužků nebo politizujících se Obcí mladých (*Junge Gemeinden*) – také proto, že ke konci sedmdesátých let a ještě více v osmdesátých letech se židovské kultuře zcela obecně dostávalo velké pozornosti.¹² Tito mladí lidé formovali v církvích podobu vzpomínání na „noc pogromů“ a pojímali je do svých disidentských politických názorů. Napříště tato historická reflexe pronikala na veřejnost a dostávala se do konfrontace se státním pohledem na historii. Ukázalo se to například 9. listopadu 1983 v Lipsku,¹³ když byla „Modlitbou za mír“ (*Friedensgebet*) v kostele sv. Mikuláše uctěna památka „noci pogromů“. Byla to součást takzvané Mírové dekády (*Friedensdekade*), akce konané od listopadu 1980 každoročně, při které skupiny církevní mládeže naplňovaly deset za sebou následujících listopadových dnů modlitbami a souvisejícími semináři, mimo jiné s tématy jako mír, spravedlnost nebo ochrana životního prostředí. V interní zprávě o „Modlitbě za mír“ z 9. listopadu 1983 kvalifikovaly lipské úřady názory, které zde zazněly, takto: „Politicky negativní formulace zjištěny nebyly. Je však třeba neztrácet ze zřetele to, že vyjadřované názory na vyrovnávání s minulostí (*Vergangenheitsbewältigung*) a na příčiny pronásledování a vyhlazování židovského obyvatelstva v tehdejší Německu byly rázu společensky indiferentního.“¹⁴

Tím úřady konstatovaly, že reflexe holokaustu provozovaná v lipském kostele sice neobsahovala přímou politickou kritiku NDR, avšak – jak to zde značí obrat „společensky indiferentní“ – odporovala státní antifašistické interpretaci historie. Ta totiž prohlašovala genocidu Židů za výsledek třídních protikladů. Individuální vina a odpovědnost tehdejšího obyvatelstva hrála v tomto pojetí jen podřadnou – pokud vůbec nějakou – roli. V Německé demokratické republice, která považovala

10 Viz OSTMEYER, I.: *Zwischen Schuld und Sühne*, s. 167.

11 Viz SCHMID, H.: *Antifaschismus und Judenverfolgung*, s. 99 n. (viz pozn. 3).

12 To se projevilo třeba v zájmu o židovská témata v literatuře a ve filmu, například o díla Jurka Beckera nebo Johannese Bobrowského, z nichž některá byla zfilmována. Popularitu si získávala i židovská hudba. První německou klezmerovou hudební skupinou po druhé světové válce byla východoberlínská skupina Aufwind. K tomu obecně: GRUBER, Ruth E.: *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press 2002, ke klezmeru v NDR zejména s. 206 n. a 216 n.

13 K lipské židovské obci po roce 1945 srv. NIETHER, Hendrik: *Leipziger Juden in der DDR: Eine Existenz Erfahrung im Kalten Krieg*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2015.

14 *Sächsisches Staatsarchiv Leipzig* (StA-L – Státní archiv Lipsko), fond (f.) Bezirksdirektion der Deutschen Volkspolizei (BDVP – Krajské ředitelství Německé lidové policie) Leipzig, 1722, denní informace z 10.11.1983, list (l.) 4.

sama sebe – a tím i své obyvatelstvo – *per se* za antifašistickou, byla taková otázka nadbytečná.¹⁵

Po modlitbě vyrazilo asi čtyřicet mladých lidí¹⁶ k pamětnímu kameni instalovanému roku 1966 na místě synagogy zničené roku 1938, aby zapálili svíčky na paměť obětí „noci pogromů“, avšak policie shromáždění po chvíli rozehnala.¹⁷ Ve vzpomínkách líčí demonstranti postup bezpečnostních složek proti nim jako represivní.¹⁸ Některé účastníky pak vyslýchala Stasi (Státní bezpečnost NDR – *Staatssicherheit*). Následujícího večera, 10. listopadu 1983, se mladí lidé k pamětnímu kameni dostavili opět. I oni k němu položili zapálené svíčky, což opět vedlo k zákroku policie.¹⁹

Policie ovšem nezakročovala proti těmto mladým lidem kvůli vzpomínce na „noc pogromů“; zdá se dokonce, že bezpečnostní síly si vůbec neuvědomovaly, že 9. listopadu 1983 je pětáctýřicáté výročí této události. V policejní zprávě se o „shluku osob s hořícími svíčkami“ v rubrice „Proč“ praví poněkud neurčitě: „Připomínka obětí podpálení synagogy“²⁰ – jako by šlo o tuto jedinou synagogu. V očích bezpečnostních orgánů šlo o takzvané symbolické skutky (*Symbolhandlungen*), jimž bylo bez ohledu na jejich podnět nezbytné zabránit.²¹

Během protizidovských pogromů v noci z 9. na 10. listopadu 1938, které pokračovaly místy až do 11. listopadu, byly na území Německa, Rakouska a okupovaného českého pohraničí vypáleny stovky synagog a vyrabováno více než sedm tisíc obchodů. Násilným akcím oddílů SA a zfanatizované části obyvatel padlo za oběť kolem stovky Židů, na třicet tisíc jich bylo zatčeno a odvečeno do koncentračních táborů. Na snímku pozůstatky „křišťálové noci“ v ulicích Berlína (foto National Archives, Washington)

15 Viz GROEHLER, Olaf: Der Umgang mit dem Holocaust in der DDR. In: STEININGER, Rolf (ed.): *Der Umgang mit dem Holocaust: Europa – USA – Israel*. Wien – Köln/R. – Weimar, Böhlau 1994, s. 233–245, zde zejména s. 236 a 240.

16 Třiatřiceti osobám, jejichž personálie byly zjištěny, bylo mezi 14 a 23 lety. Srv. StA-L, BDVP Leipzig, 1731, spěšné hlášení (*Sofortmeldung*) kvůli shluku osob s hořícími svíčkami z 9.11.1983.

17 *Tamtéž*, 1722, denní informace z 10.11.1983, l. 6.

18 Například na debatě při příležitosti vzpomínky na „noc pogromů“ 10. listopadu 2008 v Muzeu „Rudý koutek“ (*Runde Ecke*) v Lipsku. Policejní zpráva se k údajnému násilí nevyjadřuje.

19 Srv. *tamtéž*, 1731, spěšné hlášení kvůli shluku osob s hořícími svíčkami z 10.11.1983.

20 „Gedenken der Opfer der Niederbrennung der Synagoge“ (*tamtéž*).

21 Viz NEUBERT, Ehrhart: *Geschichte der DDR-Opposition 1949–1989*. Berlin, Christoph Links 1997, s. 493–495.

Připomínkou „noci pogromů“ se mladí lidé – zřejmě nevědomky – dotkli bolavého místa v kalendáři památných dní roku 1983: Svaz židovských obcí v NDR (*Verband der jüdischen Gemeinden in der DDR*) se totiž zdráhal podpořit velké oficiální vzpomínkové slavnosti. Příčinou byla skutečnost, že východoněmecká vláda odmítla v rámci téměř současně konaných velkolepých oslav pětistého výročí narození Martina Luthera nějak se vyrovnat s jeho antisemitismem. Vůbec docházelo k neshodám mezi židovskými obcemi a vedením státu, protože stát podle názoru židovských obcí nepostupoval dostatečně rozhodně proti hanobení hřbitovů a dalším antisemitským incidentům.²² Odbývaly se tak vzpomínkové slavnosti jen na lokální úrovni, jejichž organizace spočívala většinou v rukou židovských obcí. V Lipsku nakonec položila věnec ke zmíněnému pamětnímu kameni jen židovská obec. Na této slavnosti měl předseda lipské židovské obce Eugen Gollomb projev, ve kterém kritizoval nepřítomnost zástupců státu.²³ K mladým demonstrantům se ovšem tato malá a hlavně ze starších členů pozůstávající židovská obec zároveň stavěla spíše rezervovaně, i když z akcí židovsko-křesťanského pracovního společenství tu částečně existovaly osobní kontakty.

K podobným událostem jako roku 1983 v Lipsku došlo o rok později ve východním Berlíně. Společenství evangelického kostela sv. Sofie k 9. listopadu od roku 1978 každoročně pořádalo vzpomínkovou bohoslužbu za oběti „noci pogromů“ a poté tichý pochod k tehdy ještě nerestaurované Nové synagoze v Oranienburské ulici. O pochod církevní vedení oficiálně zažádalo a dalo si ho povolit.²⁴ V roce 1984 se členové Kruhu pro mír a životní prostředí (*Friedens- und Umweltkreis*) rozhodli, že budou po skončení tichého pochodu na paměť „noci pogromů“ držet u synagogy až do rána 10. listopadu vzpomínkovou stráž.²⁵

Kruh pro mír a životní prostředí, z jehož okolí později vzešla východoberlínská Knihovna životního prostředí (*Umweltbibliothek*), jedno z opozičních center v NDR, vyvolal už oznámením této akce velký neklid v řadách státních orgánů. Obávaly se totiž, že akce by mohla být využita také ke kritice NDR. Vzpomínková stráž se na rozdíl od tichého pochodu nakonec vymanila z přímého vlivu církevního vedení, jemuž velmi záleželo na zamezování konfliktům.²⁶

Cílem vzpomínkové stráže, jak sděluje účastník Christian Halbrock, skutečně bylo kriticky poukázat na přístup vedení NDR k nacistické minulosti, k rasismu a antisemitismu ve východoněmecké společnosti i na jeho poměr ke Státu Izrael. Zatímco oficiální propaganda neustále věnovala pozornost pravicově extremistickým tendencím a incidentům ve Spolkové republice Německo (SRN) a svalovala na ni výlučnou odpovědnost za nacistické zločiny, vůči pravicovému radikalismu, rasismu a antisemitismu ve vlastní zemi zaujímaly východoněmecké úřady podle dojmu opozice pozoruhodně shovívavý postoj. V konfliktu na Blízkém východě

22 Viz SCHMID, H.: *Antifaschismus und Judenverfolgung*, s. 105 (viz pozn. 3).

23 *StA-L*, BDVP Leipzig, 1722, denní informace z 10.11.1983, l. 5.

24 Viz SCHMID, H.: *Antifaschismus und Judenverfolgung*, s. 101.

25 Viz HALBROCK, Christian: *Mahnwache gegen rechtsextreme Tendenzen im „antifaschistischen Staat“*. In: *Horch und Guck*, č. 4 (44), 2003, s. 30 n., zde s. 31.

26 Tamtéž.

stála NDR zase na straně Organizace pro osvobození Palestiny a arabských států, zatímco Izrael pranýřovala jako válečného štváče.²⁷

Úřady se snažily akci zabránit jednak předem, prostřednictvím vedení církve, jednak pokusy o zastrašování přímo večer 9. listopadu 1984. Avšak rozehnat vzpomínkovou stráž se neodvážily, neboť zjevně nechtěly riskovat negativní publicitu v západních médiích. Povzbuzeni úspěchem uspořádali organizátoři takovouto vzpomínkovou stráž následujícího roku znovu.²⁸

K padesátému výročí „noci pogromů“ v roce 1988 nabyly vzpomínkové slavnosti zcela nové dimenze. Už od jara připomínaly pronásledování Židů a holokaust různé pořady, vědecká kolokvia a rozsáhlé zpravodajství v médiích. Cílem této „pečlivě připravené historicko-kulturní ofenzivy šlechetnosti“²⁹ bylo na jedné straně prezentovat NDR v přímém srovnání se SRN jako lepší německý stát. Na druhé straně se mělo vyjít vstříc „vzrůstajícímu mezinárodnímu zájmu jak zahraničních židovských kruhů, tak i politických sil o existenci židovského života v NDR“,³⁰ jak se praví v podkladech pro Ústřední výbor Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED).

Náhlá „epidemie vzpomínání“³¹ však brzy vyvolala námitky jak mezi některými příslušníky židovských obcí, tak v disidentských a opozičních skupinách. Stalo se tak především v důsledku jistých oficiálních vyjádření, jako například že fašismus a antisemitismus v NDR jsou „jednou provždy“ odstraněny anebo že „antisemitský světový názor je dělnické třídy cizí“, jak ujišťoval předseda Lidové sněmovny (*Volkshammer*) Horst Sindermann v projevu při tamním oficiálním vzpomínkovém aktu.³² Taková slova od samého počátku vylučovala spoluvinu nebo spoluodpovědnost obyvatelstva NDR za holokaust.

Při vzpomínkových slavnostech organizovaných evangelickými církvemi v NDR naopak nejednou zaznívalo jasné doznání viny – německých – křesťanů, kteří svým židovským spoluobčanům v naprosté většině nepomohli. Při padesátém výročí „noci pogromů“ si evangelické církve připomněly osud Židů za nacismu instalováním pamětních kamenů a desek anebo výstavami. Výročím a vzpomínkovým slavnostem se věnoval také východoněmecký samizdat, vycházející většinou pod záštitou církve. Časopis *Kontext* vydal na paměť „listopadového pogromu“ zvláštní číslo *Jiskor* (hebrejsky „necht (Bůh) vzpomene“); název odkazuje na stejnojmennou modlitbu, jíž Židé vzpomínají na zemřelé rodiče. Šlo o antologii textů o židovské kultuře a o pozadí a interpretacích holokaustu, které byly v NDR zcela nedostupné

27 Tamtéž, s. 30 n.

28 Tamtéž, s. 31.

29 SCHMID, H.: *Antifaschismus und Judenverfolgung*, s. 108.

30 Citováno podle: TIMM, Angelika: Der 9. November in der politischen Kultur der DDR. In: STEININGER, R.: *Der Umgang mit dem Holocaust*, s. 246–264, cit. s. 260 (viz pozn. 15).

31 GENIN, Salomea: Wie ich in der DDR aus einer jüdisch-sich-selbst-hassenden Kommunistin zu einer Jüdin wurde. In: *Umweltblätter*, červenec 1989, s. 58–74, cit. s. 74. Samizdatový časopis *Umweltblätter* vycházel od roku 1987 ve východním Berlíně pod záštitou Knihovny životního prostředí (*Umweltbibliothek*).

32 Citováno podle: Die nicht geteilte deutsche Schuld. In: *Die Tageszeitung* (10.11.1988).

nebo dostupné jen obtížně.³³ V předmluvě čísla se praví: „Chceme vzpomínat minulosti, abychom v přítomnosti mohli vzdorovat zapomínání a vytěšňování.“³⁴

Oficiálním vzpomínáním se kriticky zabýval anonymní komentář v listu *Umweltblätter*. Autor kritizoval na jedné straně „kampaňovitost a nepravdivost těchto [státních] aktivit“.³⁵ Motivy, které vedly vládu k pořádání vzpomínkových slavností, spatřoval v ekonomické rozvaze: chce si předcházet židovské organizace, protože domněle disponují vlivem na úvěrovém trhu. Na druhé straně pisatel zdůrazňoval, že při státních vzpomínkových akcích nedochází ke skutečné reflexi toho, že „diskriminace a pronásledování židovského obyvatelstva se odehrávaly před očima veřejnosti ... protože s tím je spojen komplex aktuálních otázek, které vládnoucí moc vnímá jako ohrožen“.³⁶ V pokusech státu zabránit společenskému vyrovnávání s holokaustem rozpoznával autor „mechanismy působící podobně“ jako v dobách nacismu. Toto konstatování však relativizoval upozorněním, že ztotožňovat Německou demokratickou republiku s třetí říší by bylo chybné a „tváří v tvář tehdejšímu utrpení a umírání příliš opovážlivé“.³⁷

Argumentace neznámého autora jasně směřuje k delegitimizaci státních vzpomínkových akcí. Vzhledem k tomu, že poctivé vzpomínky implikují podle jeho názoru i kritiku mocenské praxe východoněmecké vlády, jsou na oficiální úrovni všechny vazby k přítomnosti eliminovány. Pravá motivace vlády má podle autora naopak ekonomickou povahu. Zatímco tak autor zřetelně usiluje o to, aby při srovnávání kladl do patřičně odlišných relací pronásledování jinak smýšlejících občanů v NDR a Židů za třetí říše, zmínkou o vlivu židovských organizací na finanční trhy naopak sám reprodukuje antisemitský stereotyp.

V Lipsku zase byly 9. listopadu 1988 po „Modlitbě za mír“ v kostele sv. Mikuláše rozdávány letáky, v nichž se výročí „noci pogromů“ stalo příležitostí ke kritice politických poměrů. Pro Iniciativu ke společenské obnově NDR (*Initiative zur gesellschaftlichen Erneuerung der DDR*) rezultovala z připomínky „noci pogromů“ především povinnost vzdorovat jakémukoli útlaču v přítomnosti: „Chápeme-li památku noci pogromů jako svou vlastní, musíme se chopit naší odpovědnosti, odpovědnosti člověka; odpovědnosti za nedotknutelnost lidské cti ... svobodu člověka v naší zemi ... za mír, spravedlnost a uchování pozemského stvoření. Protestujeme proti neostalinským tendencím ve společenské struktuře NDR. Protestujeme proti neonacistickým tendencím v myšlení a jednání některých lidí v této zemi.“³⁸

33 Jiskor: *Eine textsammlung zum gedenken an den 50. jahrestag des novemberpogroms in deutschland. ein KONTEXT-sonderheft*. Ed. Bekenntnisgemeinde Berlin-Treptow.

34 PETRAS, Beate – METELKA, Torsten: Vorwort. In: *Tamtéž*.

35 Die Gedenkeiern zur NS-Pogromnacht: Ein Musterbeispiel staatlicher Geschichtsaufarbeitung. In: *Umweltblätter*[samizdat], prosinec 1988, s. 15–17, cit. s. 15.

36 *Tamtéž*.

37 *Tamtéž*, s. 16.

38 *Archiv Bürgerbewegung Leipzig* (Archiv občanského hnutí Lipsko), signatura 1.12.1, Pogromnacht – 9. November 1988, s. 1: Flugblatt der Initiative zur gesellschaftlichen Erneuerung der DDR; též in: *Ost-West-Diskussionsforum* [samizdat], č. 5 (leden 1989), s. 10.

Účastníci tichého pochodu z 9. listopadu 1989 v Lipsku u památníku na místě zničené synagogy v Gottschedově ulici. V tento den, přesně jednapadesát let od „noci pogromů“, padla Berlínská zeď (foto © Volkmar Heinz)

Rovněž po této „Modlitbě za mír“ se konala nepovolená demonstrace za účasti přibližně dvou set osob, mezi nimiž byl i farář kostela sv. Mikuláše Christian Führer. Demonstranti šli stejně jako před pěti lety průvodem mlčky a se zapálenými svíčkami v ruce ke kameni na paměť synagogy a vzpomínali oběti „noci pogromů“. Tentokrát policie nezasahovala. Zato Rada Lipského kraje (*Rat des Bezirks Leipzig*) se snažila nalézt důvody pro negativní hodnocení události: „V důsledku toho [demonstrace] byl kámen na paměť židovských obětí uveden do nedůstojného stavu (zanechané odpadky a pahýly svíček), jenž musel být vzhledem k probíhajícím oslavám s využitím zvýšeného počtu pracovníků očisty státními orgány odstraněn, tak aby byla uchována úcta k památce obětí fašistického ducha zkázy.“³⁹ Letáky a demonstrace vedly nakonec k intervenci státních orgánů u zemského biskupa, v jejímž důsledku se farář Führer musel 11. listopadu 1988 při „Modlitbě za mír“ od své účasti distancovat.⁴⁰

O rok později se situace zcela změnila. V květnu 1989 vystoupila východoněmecká opozice poprvé ve větším rozsahu na veřejnost, aby protestovala proti zfalšování

39 StA-L, f. Bezirkstag/Rat des Bezirk (BT/RdB – Krajský sněm / Krajská rada) Lipsko, 21959, Gesamteinschätzung zur Friedensdekade 1988, 17.11.1988, l. 3.

40 *Tamtéž*, l. 4.

obecních voleb, a záhy si získala další přívržence. V létě 1989 otrásala zemí vystěhovalecká vlna: v Praze, Budapešti a Varšavě obsadili občané NDR západoněmecká velvyslanectví a dožadovali se možnosti vycestovat. Když Maďarsko v září otevřelo hranice s Rakouskem, opustilo NDR během několika týdnů přes pětadvacet tisíc lidí. Na podzim se v Lipsku v kostele sv. Mikuláše konaly každé pondělí po „Modlitbě za mír“ demonstrace a počet jejich účastníků vřichledně narůstal. Když konečně 9. října 1989 pokojně demonstrovalo na sedmdesát tisíc lidí, aniž je rozehnal silný kontingent ozbrojených bezpečnostních sil, začaly se události valit jedna za druhou. V polovině října byl sesazen Erich Honecker z funkce šéfa státu i strany a nové vedení ohlásilo vážné reformy. Osmého listopadu byla v Lipském kraji oficiálně povolena opoziční skupina Nové fórum (*Neues Forum*). Jako svou první akci ohlásila tichý pochod na paměť „noci pogromů“ před jednapadesáti lety a na protest proti pravicově radikálním tendencím v NDR. V jejím svolání se pravilo: „Žádáme všechny účastníky, aby nepřinášeli žádné plakáty, ale jen tiše demonstrovali se svíčkami v rukách.“⁴¹ Podle údajů *Leipziger Volkszeitung*, ústředního tiskového orgánu Krajského výboru SED v Lipsku, uposlechlo výzvy několik desítek tisíc lidí.⁴²

Ve chvílích, kdy tajemník Ústředního výboru SED Günter Schabowski na tiskové konferenci v Berlíně ohlašoval otevření hranic se západním Německem, kráčet v Lipsku od kostela sv. Mikuláše k pamětnímu kameni za vypálenou synagogu tichý pochod. Tam měl krátký proslov Siegfried Hollitzer z pracovního kruhu Církev a židovství, který varoval před posilováním „neofašismu“. Zároveň vyzval k novému postoji k Izraeli, který ve státních médiích většinou vystupoval jako „sionistický agresor“.⁴³

Velkým ohlasem, který svolání v těchto pohnutých časech vyvolalo, byli překvapení i sami pořadatelé: „Nebylo jisté, kolik lidí přijde. Nic senzačního, dosud zakázaného na této akci nebylo. A hlášení o abdikacích a sliby vlády, že nastanou politické změny, skýtaly látku k jiným rozhovorům. Koho bude tedy zajímat něco, co stejně netvořilo jádro debat? Ovšem první povolená nestátní demonstrace mi dala za vyučenou. Přišlo mnoho tisíc lidí (nikdo je nepočítal). Tiše, se svíčkami v rukou, šli večer od kostela sv. Mikuláše k pomníku synagogy... ..a že přišlo tak nečekaně mnoho lidí – z politické odpovědnosti – mi vlévalo naději do žil,“ psala v informačním listu opozice jedna z organizátorek.⁴⁴

41 Zum Schweigemarsch. In: *Die Union* (9.11.1989).

42 Ohlašovatelé sami původně počítali s tisícovkou účastníků. Viz *Archiv des Bundesbeauftragten für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR*, Berlin (Archiv spolkového zmocněnce pro dokumenty Státní bezpečnosti bývalé NDR), f. Bezirksverwaltung für Staatssicherheit (Krajská správa Státní bezpečnosti) Leipzig, Abteilung (oddělení) XX/01418, l. 3.

43 Viz Zehntausende Kerzen mahnten: Vergeßt es nie! In: *Leipziger Volkszeitung* (10.11.1989).

44 SLADEK, Eleonore: Schweigemarsch am 9. November 1989 in Leipzig, Neues Forum Leipzig. In: *Informationsblatt*, č. 5 (14.11.1989).

Vzpomínkové slavnosti polské opozice k povstání ve varšavském ghettu

Vyhlášením výjimečného stavu v Polsku 13. prosince 1981 měly být zničeny první svobodné odbory východního bloku Solidarity, povolené teprve o šestnáct měsíců dřív. Vojenská vláda musela vzít záhy na vědomí, že se s tímto cílem minula. Činnost odborů, jejichž členstvo v roce 1981 čítalo plných devět a půl milionu z celkového počtu pětatřiceti milionů Poláků, a organizací jim blízkých zprvu ustala. Ale vzdor internaci tisíců vůdčích postav se Solidarity v podzemí reorganizovala. Zatímco polská vláda s generálem Wojciechem Jaruzelským v čele ztratila mimo socialistický tábor veškerý kredit, časopis *Time* zvolil internovaného odborářského vůdce Lecha Wałęsu „mužem roku 1981“.

Součástí snah o vylepšení narušeného obrazu Polské lidové republiky byly široce založené oslavy čtyřicátého výročí povstání ve varšavském ghettu. Polská vláda na ně pozvala enormní počet židovských i nežidovských osobností a organizací. Když se jim dává najevo takový zájem, slibovala si zjevně vláda, využijí svůj domnělý vliv, aby pozitivně ovlivnili postoje světové veřejnosti vůči Polské lidové republice.⁴⁵ Slavnosti měl připravovat výbor, který k tomu účelu zvláště ustavila vláda, a do jeho řad byl jako člen povolán Marek Edelman, poslední dosud žijící vůdce povstání. Mělo se rychle ukázat, že to byla závažná chyba.

Edelman studoval po válce medicínu a usadil se v Lodži, kde pracoval jako kardiolog. V roce 1969, během antisemitské kampaně polské vlády, o místo přišel. Od poloviny sedmdesátých let byl v kontaktu s opozičním Výborem na obranu dělníků (*Komitet Obrony Robotników – KOR*) a roku 1981 se účastnil jako delegát prvního celostátního kongresu Solidarity. Po vyhlášení výjimečného stavu v Polsku 13. prosince 1981 byl kvůli tomu dokonce na krátkou dobu internován.⁴⁶ Náhlou výsadu vlády podílet se na činnosti čestného výboru Edelman příkře odmítl. Odůvodnil to v otevřeném dopise otištěném v podzemních novinách a v zahraničním tisku: „Před čtyřiceti lety jsme bojovali nejenom o život, ale i o život v důstojnosti a svobodě.“ Avšak nyní „na celou společnost doléhá ponížení a poroba, falšuje se smysl slov a gest“, a proto se odmítl slavností účastnit. Zároveň vyzval k bojkotu oficiálních slavnostních aktů: „Pravdivá památka obětí a hrdinů, nepomíjivého lidského úsilí o svobodu a pravdivost bude žít daleko od zmanipulovaných slavností, v tichu hrobů a srdcí.“⁴⁷

45 Viz STEINLAUF, Michael C.: *Bondage to the Dead: Poland and the Memory of the Holocaust*. Syracuse (New York), Syracuse University Press 1997, s. 106 n.

46 Srv. Rozmowa z Markiem Edelmanem. In: *Czas: Pismo społeczno-polityczne* [samizdat], č. 4/5 (1985), s. 27–41, cit. s. 38 n.; ASSUNTINO, Rudi – GOLDKORN, Wlodek: *Der Hüter: Marek Edelman erzählt*. München, C. H. Beck 2002, s. 99 n.

47 Citováno podle: ASSUNTINO, R. – GOLDKORN, W.: *Der Hüter*, s. 100 n. Edelmanův otevřený dopis vyšel na různých místech, mj.: List otwarty Marka Edelmana. In: *Tygodnik Mazowsze* [samizdat], 3.3.1983; A Leader of '43 Warsaw Uprising Asks Boycott of Polish Observance. In: *New York Times* (9.4.1983).

Solidarita se rozhodla přijít s vlastními vzpomínkovými akcemi až po určité době.⁴⁸ Impulzem bylo stanovisko skupiny mladších Židů, kteří měli blízko k opozici. Tato skupina už koncem sedmdesátých let organizovala „Židovskou létající univerzitu“⁴⁹ a uspořádala řadu kurzů a přednášek o židovství a židovské historii. Nyní požadovala, aby se vládě nedovolilo zcela se zmocnit oslav výročí a aby bylo připomenuto v klidu a míru v jinou dobu.⁵⁰ Nakonec se utvořil přípravný výbor, který v letácích vyzýval k nezávislému položení věnců a ke vzpomínkovému pochodu někdejšími ghettem i k tomu, aby lidé nenechali vládu „brát“ jim jejich historická výročí.⁵¹

Velký ohlas, se kterým se tento požadavek setkal, byl výsledkem různých příčin: Zcela obecně nejenom na Západě, ale i v Polsku – a rovněž v NDR, jak bylo řečeno výše – v předcházejících letech vzrostl zájem o židovskou kulturu a historii. Dokládají to různé knihy, jako třeba *Zdążyć przed Panem Bogiem* od Hanny Krallové,⁵² nebo též vysoký výskyt článků na židovská témata například v povolených katolických časopisech *Znak* nebo *Więź* (Sounáležitost). A ti, kdo se zajímali o židovská témata, měli svými názory nepochybně blíž k opozici než k vládě.⁵³

Nové politické svobody během krátké doby mezi povolením Solidarity v srpnu 1980 a vyhlášením výjimečného stavu v prosinci 1981 umožnily kromě toho četné diskuse o historických tématech i nezávislé vzpomínkové slavnosti. V opozičních časopisech, vycházejících v „druhém okruhu“ (*drugi obieg*), tedy v polském samizdatu, začala kritická reflexe holokaustu. V listopadu 1980 vyšlo zvláštní číslo časopisu *Biuletyn Dolnośląski*, které připomnělo čtyřicáté výročí obklíčení varšavského ghetta německými okupanty.⁵⁴ V dubnu 1981 jako připomínka výročí povstání v ghettu vyšly výňatky z očitého svědectví Marka Edelmana *Getto walczy* (Ghetto bojuje) v oficiálním orgánu Solidarity, časopise *Tygodnik Solidarność*.⁵⁵ Vzpomínkové slavnosti ke čtyřicátému výročí povstání v roce 1983 tak poté neznamenal žádnou zásadní proměnu. K tomu ovšem přistupoval prvek subverze. Solidaritě se

48 Na jaře 1983 psal Stanisław Krajewski (pod pseudonymem Abel Kainer), že Marek Edelman vede boj se snahou vlády zmocnit se povstání pro své účely „téměř sám“ (KAINER, Abel [KRAJEWSKI, Stanisław]: *Żydzi a komunizm*. In: *Krytyka: Kwartalnik polityczny*, č. 15 (1983), s. 178–206, cit. s. 202). *Krytyka* vycházela od roku 1978 a byla prvním nezávislým politickým časopisem v poválečném Polsku.

49 Srv. ROTHSTEIN, Rachel: „Am I Jewish?“ and „What Does it Mean?“. The Jewish Flying University and the Creation of a Polish-Jewish Counterculture in Late 1970s Warsaw. In: *Journal of Jewish Identities*, roč. 8, č. 2 (červen 2015), s. 85–111.

50 Viz KRAJEWSKI, Stanisław: *Poland and the Jews: Reflections of a Polish Jew*. Kraków, Austria 2005, s. 154.

51 Glomp Mass Marks Uprising in Ghetto. In: *New York Times* (11.4.1983).

52 KRALL, Hanna: *Zdążyć przed Panem Bogiem*. Kraków, Wydawnictwo Literackie 1977; v NDR: *Dem Herrgott zuvorkommen*. (Ost)Berlin, Volk und Welt 1979; v SRN: *Schneller als der liebe Gott*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1980; v České republice: *Stihnout to před Pánem Bohem*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999.

53 GRUBER, R. E.: *Virtually Jewish*, s. 25 n. (viz pozn. 12).

54 *Biuletyn Dolnośląski*, listopad–prosinec 1980 (*Dodatek specjalny: Żydzi i Polacy*) [samizdat].

55 Viz BEREŚ, Witold – BURNETKO, Krzysztof: *Marek Edelman: Życie. Po prostu*. Warszawa, Świat Książki 2008, s. 335.

Povstání ve varšavském ghettu vypuklo 19. dubna 1943, v den, kdy měla začít likvidace ghetta. Zhruba tisícovka špatně vyzbrojených židovských bojovníků z řad zbylých obyvatel ghetta dokázala vzdorovat německé přesile téměř měsíc (foto www.moderni-dejiny.cz)

zde otevírala možnost vlastní vzpomínkovou slavností překřížit plány vlády, která hodlala tímto způsobem získat zpět mezinárodní renomé.

Ačkoli stále vládl výjimečný stav, podařilo se opozici uspořádat hned několik vzpomínkových oslav. Na úvod dne 16. dubna 1983 byla sloužena katolická mše za hrdiny ghetta, kterou celebroid „duchovní správce Solidarity“, kněz Jerzy Popiełuszko. Po ní přednesl spoluzakladatel Výboru na obranu dělníků Jan Józef Lipski přednášku o mravních aspektech povstání.⁵⁶ Ocenil je jako „symbolický čin, čin nevelké praktické ceny, ale nesmírného mravního významu pro Židy i pro celé lidstvo – a v první řadě pro polský národ“.⁵⁷

Lipski ovšem též nastolil řadu nelehkých otázek, z nichž některé dodnes významně ovlivňují debatu o polsko-židovských vztazích – třeba otázku spoluviny Poláků na osudu Židů za německé okupace⁵⁸ nebo polského antisemitismu před druhou světovou válkou, ale i po ní. Ve všech těchto směrech se vyslovoval pro uznání vlastní viny, protože jinak by bylo nečestné ono časté připomínání pomoci, kterou Poláci Židům poskytovali.⁵⁹ Zároveň se ovšem vymezil proti zjednodušujícímu pohledu, jenž Polákům paušálně přičítá antisemitismus, zvláště když je často namířen

56 40-ta rocznica powstania w getcie. In: *Tygodnik Mazowsze* [samizdat] (21.4.1983). Pro vzpomínkové slavnosti Solidarity bylo typické spojení katolické mše a recitace básní v podání herců.

57 LIPSKI, J. J.: Über den Sinn des Aufstands im Warschauer Ghetto, s. 238 (viz pozn. 3).

58 Tamtéž, s. 241.

59 Tamtéž, s. 244.

proti polským zájmům jako takovým: „Je to už obvyklá praxe: proti polskému úsilí o nezávislost a svobodu se leckdo snaží rozpoutat vlnu antisemitismu. (...) Včera i dnes se pokoušeli a pokoušejí opozici, KOR, Solidaritě, všemu, co chce být v Polsku svobodné a nezávislé, házet pod nohy klacek antisemitismu.“⁶⁰

Právě tím Lipski nepřímou přeloužil vládu právo reklamovat pro sebe vzpomínku na povstání v ghettu. V Polské sjednocené dělnické straně (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza* – PZPR) i ve státním aparátu existovaly vlivné frakce, které se snažily opozici diskreditovat antisemitskými útoky, když poukazyvaly na židovský původ prominentních mluvčích Solidarity a Výboru na obranu dělníků.⁶¹ Avšak nejen na tom je zřetelně vidět, jaké obtíže činilo socialistické straně a vládě zaujmout postoj k polsko-židovské problematice v historii i v přítomnosti. Pouhých několik týdnů před výročím povstání byl zbaven všech stranických i vládních funkcí Mieczysław Moczar, ministr vnitra v šedesátých letech a *spiritus rector* antisemitské kampaně z roku 1968. V jejím důsledku přišly o svá místa tisíce polských Židů, kteří tak byli postaveni před nutnost emigrovat.⁶² Až do roku 1983 zůstal Moczar předsedou polského svazu válečných veteránů, tedy organizace, jež byla oficiálním pořadatelem slavností spojených s povstáním ve varšavském ghettu.

Ovšem ani Solidarita nebyla monolitní blok, nýbrž zastřešovala rozmanité politické proudy polské opozice. Byly mezi nimi skupiny radikálně pravicové, klerikální i antisemitské. Jedna z nich, nazývajících se *Prawdziwi Polacy* (Praví Poláci), ustavičně vznášela námitky proti „Židům a komunistům“ ve vedení Solidarity. Pozice, jaké zastávali tito „Praví Poláci“, byly ovšem v menšině a vůdci nezávislých odborů, jako Lech Wałęsa, Zygmunt Bujak nebo právě Jan Józef Lipski, je důrazně odmítali.⁶³ V tomto kontextu je zřejmé, že Lipského výroky implicitně mířily i do řad vlastních přívrženců.

Na někdejší „překladišti“ (*Umschlagplatz*) – shromaždišti, odkud byli židovští Varšavané deportováni do vyhlazovacích táborů – se 17. dubna sešla asi tisícovka lidí, aby se zúčastnili ohlášené vzpomínkové demonstrace u nedalekého Památníku hrdinů ghetta. Postavil se jim značný počet příslušníků bezpečnostních sil, kteří chtěli shromážděné vytlačit, nicméně demonstrantům se na náměstí u památníku přesto podařilo dojít.⁶⁴ Literární kritik Roman Zimand zde přečetl dopis Marka Edelmana, na nějž úřady uvalily domácí vězení, takže nemohl opustit Lodž.⁶⁵

60 Tamtéž.

61 K tomu srv. WIEVIORKA, Michel: *Les Juifs, la Pologne et Solidarność*. Paris, Denoël 1984, zejména s. 57–67; KRAJEWSKI, S.: *Poland and the Jews*, s. 143; KRAETER, Dieter: *Polens Militär-Junta klagt an: „Die Juden sind schuld“*. In: *Tribüne: Zeitschrift zum Verständnis des Judentums*, roč. 21, č. 81 (1982), s. 12–14.

62 K této antisionistické kampani srv. DAHLMANN, Hans-Christian: *Antisemitismus in Polen 1968: Interaktionen zwischen Partei und Gesellschaft*. Osnabrück, Fibre 2013; STOLA, Dariusz: *Kampania antysyjonistyczna w Polsce 1967–1968*. Warszawa, Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk 2000.

63 Srv. k tomu především WIEVIORKA, M.: *Les Juifs, la Pologne et Solidarność*, s. 57–67.

64 Polish Police Bar March on Uprising. In: *New York Times* (18.4.1983).

65 Přistoupily k tomu pod záminkou, že na něj arabské organizace chystají atentát (srv. BEREŠ, W. – BURNETKO, K.: *Marek Edelman*, s. 359; 40-ta rocznica powstania w getcie – viz pozn. 55).

Lecha Wałęsy se při pokusu zúčastnit se slavnosti zmocnila policie.⁶⁶ Nakonec měl krátký proslov mluvčí Solidarity Janusz Onyszkiewicz. Řekl v něm, že shromáždění bylo uspořádáno proto, že jeho účastníci pro sebe na oficiální vzpomínkové slavnosti nevidí místo. V reakci na momentální obklíčení v policejním kotli i na situaci Solidarity zvolal: „Kdyby hrdinové ghetta žili dnes, zcela určitě by podpořili hnutí Solidarity, morálně i fyzicky!“⁶⁷ Nato pozvedli demonstranti ruce na znamení „victory“ – symbolu Solidarity – což policie využila jako záminku, aby shromáždění rozehnala. Někteří demonstranti, mezi nimi i Onyszkiewicz, byli zatčeni.⁶⁸

Nezávislé vzpomínkové slavnosti pozorně sledoval mezinárodní tisk i podzemní tisk v Polsku. V něm však zaznívaly i hlasy vyjadřující zklamání z toho, jak velký počet židovských organizací a osobností se účastnil oficiálních oslav. Například v samizdatovém časopise *KOS*, vydávaném Výborem společenského odporu (*Komitet Oporu Społecznego*),⁶⁹ který přinesl Lipského projev z 16. dubna, vyjádřil jeden komentátor své rozčarování z toho, že výzvy k bojkotu oficiálních oslav uposlechlo jen nemnoho židovských organizací. Ty, které se zúčastnily – přinejmenším ty, které se setkaly s vysokými vládními představiteli – přitom obvinil z dvojí morálky.⁷⁰ Jiní pozorovatelé kritizovali skutečnost, že téměř žádný z mezinárodních hostů nepřišel na vzpomínkovou slavnost Solidarity. Stanisław Krajewski, jeden z iniciátorů nezávislé vzpomínky, proto okomentoval nikoli bez jisté škodolibosti, že k nevoli mezinárodních židovských organizací položila při oficiálním ceremoniálu věnec také delegace Organizace pro osvobození Palestiny, která srovnala boj Palestinců proti izraelské armádě s bojem povstalců proti nacistům.⁷¹

Samotný fakt, že oficiálních oslav se zúčastnili mnozí předsedové důležitých židovských organizací – mimo jiné Světového židovského kongresu⁷² – a navzdory výzvě k bojkotu na ně přišlo dokonce sedm set padesát zahraničních hostů, chápali mnozí příslušníci polské opozice jako projev lhostejnosti vůči Polsku. Pokud ovšem uvážíme, že vláda doufala, že se jí podaří získat pět tisíc účastníků,⁷³ tento dojem se relativizuje. V těchto souvislostech lze tedy hovořit o úspěchu výzvy k bojkotu.

66 Walesa, on his Way to Warsaw, is Again Detained by Polish Police. In: *New York Times* (19.4.1983).

67 Citováno podle: KOBYLARZ, Renata: *Walka o pamięć: Polityczne aspekty obchodów rocznicy powstania w getcie warszawskim 1944–1989*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2009, s. 371.

68 Polish Police Bar March on Uprising.

69 Akronym „KOS“, tedy (polsky i česky) *kos*, je zároveň narážkou na Vojenskou radu národní spásy (*Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego* – WRON), kterou ustavil generál Wojciech Jaruzelski a již polská veřejnost zesměšňovala jako *wronu*. Odpověď Solidarity na tuto „vránu“ byl tedy „kos“.

70 L.: Moim zdaniem. In: *KOS* [samizdat] (11.5.1983), s. 10.

71 KRAJEWSKI, S.: *Poland and the Jews*, s. 156.

72 Viz SHAPIRO, Leon: Soviet Bloc Nations. In: *American Jewish Yearbook*, roč. 85. Philadelphia, Jewish Publication Society of America 1985, s. 251–258, zde s. 253.

73 For Warsaw, Few Flowers at the Ghetto. In: *New York Times* (17.4.1983).

Vládě se ovšem podařilo svou porážku zakamuflovat a účast četných zahraničních hostů prezentovat jako úspěch.⁷⁴

V roce 1983 byla vzpomínka na holokaust součástí opoziční paměti. O židovských tématech a holokaustu se mluvilo a psalo už předtím v prostředí, které bylo ovlivněno samizdatovým tiskem. Ovšem od neoficiálních slavností roku 1983 získaly připomínky holokaustu ve výroční dny povstání v ghettu charakter navracejícího se krystalizačního bodu. Účast na opozičních vzpomínkových slavnostech získala zároveň význam, který přesahoval vzpomínku na holokaust. Podle Marka Edelmana se výročí stalo „dalším dnem opozičních manifestací. – Chodit k pomníku [ghetta] začalo být chápáno jako protistátní demonstrace.“⁷⁵ Mimo „kulatá“ výročí, v letech 1984 až 1987, byla však odezva nevelká. Vzpomínkových slavností opozice se účastnilo jen pár desítek lidí.

Na pětáctýřicáté výročí povstání v roce 1988 se však pozornost opět zvýšila, jak na straně státu, tak opozice. Stát plánoval široce založené vzpomínkové slavnosti, jejichž vrcholem mělo být odhalení nově vytvořeného památníku na „překladišti“. Opoziční kruhy, většinou z prostředí Solidarity, naproti tomu opět přišly s vlastními vzpomínkovými akcemi, jejichž součástí rovněž bylo zasvěcení pomníku.

Poměr sil mezi vládou a opozicí se ve srovnání s rokem 1983 výrazně posunul. Solidarity získala na síle a vlivu, zatímco vládě se problémy země začaly vymykat z rukou. Slavnosti opozice tentokrát připravoval šestačtyřicetičlenný Občanský výbor (*Komitet Obywatelski*), k němuž patřila řada známých opozičních intelektuálů, umělců a historiků.⁷⁶ Ve svém svolání nadepsaném „Byli našimi bratry“ apelovali na „nejširší kruhy polské společnosti, aby solidárně uctily památku polských Židů“.⁷⁷ Dvě akce byly ohlášeny na 17. dubna 1988. Odpoledne měly být u Památníku hrdinů ghetta položeny květiny a povstalci měli být uctěni společnou modlitbou Otče náš a Kaddiš. Už na poledne bylo plánováno odhalení pomníku Henryka Ehrlicha a Viktora Altera na židovském hřbitově. Oba titi vůdci socialistického Všeobecného židovského dělnického svazu (*Algemeiner jidišer arbeter bund*) byli v roce 1942, respektive 1943 na Stalinův rozkaz popraveni, i proto, že protestovali proti sovětské okupaci východního Polska v září 1939.

Vláda nebyla na rozdíl od roku 1983 s to reagovat represí. Tentokrát se pokusila opoziční vzpomínkovou slavnost diskreditovat. Ústřední deník Polské sjednocené dělnické strany *Trybuna Ludu* obvinil opozici, že chce památky zneužít pro své politické účely. Sáhla tak k podobné argumentaci jako Solidarity sama před pěti lety proti státně organizovaným oslavám. List srovnával opoziční vzpomínkové slavnosti s vytím hyen, protože opozice prý zneužívá zármutku jiných k vlastní propagaci.⁷⁸ V souvislosti s uctěním památky Ehrlicha a Altera obvinil mluvčí vlády Jerzy Urban organizátory v rozhovoru pro *New York Times*, že chtějí vinu za genocidu

74 Viz KAINER, Abel [KRAJEWSKI, Stanisław]: Stosunki polsko-żydowskie. In: *Spotkania* [samizdat], č. 29–30 (1985), s. 32–63, zde s. 56 n.

75 Viz BEREŚ, W. – BURNETKO K.: *Marek Edelman*, s. 363 n.

76 Byli naszymi braćmi. In: *Tygodnik Mazowsze* [samizdat] (6.4.1988).

77 Tamtéž.

78 LOBMAN, Jerzy: Hieny. In: *Trybuna Ludu* (8.4.1988).

Židů přisoudit Sovětskému svazu. Jacek Kuroń, člen zmíněného Občanského výboru a vůdčí osobnost Solidarity, na stejném místě přímo státnicky zdůvodnil, proč opozice pořádá vlastní vzpomínkové slavnosti: „Polská lidová republika o povstání také hovoří, ale v Polsku existuje nezanedbatelná nedůvěra k čemukoli, co řeknou. Došli jsme k závěru, že by bylo dobré učinit něco nikoli proti oficiálnímu záměru, nýbrž souběžně s ním.“⁷⁹

Kurońovo vysvětlení je dokladem snahy opozičních představitelů distancovat se od vedení státu a vůči zahraničnímu tisku vystupovat v roli skutečných reprezentantů Poláků. Rozhodnutí opět organizovat vlastní vzpomínkové slavnosti vycházelo z dalekosáhlějších úvah, které Konstanty Gebert, tak jako Krajewski jeden z protagonistů Židovské létající univerzity, vyložil pod pseudonymem Dawid Warszawski v samizdatovém časopise KOS:

„Úřady nařídily vzpomínkové slavnosti k výročí, stejně jako by mohly nařídít i pogrom. Mezi oficiálními oslavami, jejich hosty a městem byla spuštěna těžká opona. To nutně vzbudilo značný odpor. (...) Obyvatelé, kterým se dvacet let nedaří vyprosit si opravu chodníku a kteří teď vidí, s jak velkým vynaložením materiálu a pracovních sil se buduje pomník „těm Židům“, prostí Varšavané, kteří jsou deptáni mohutností oslav, nařízených sice u nich, ale ne pro ně – ti všichni tu mohli pocítit pobouření a zlobu a tu a tam propůjčovali této zlobě výraz. Nestačí však říct, že by se za takové emoce měli stydět. Bylo by třeba jim dát možnost, aby ukázali, co si skutečně myslí a cítí, nezávisle na příležitostném pobouření.“⁸⁰

Na tom je jasně vidět, že organizátorům už nešlo jen o to, aby podkopávali legitimitu vlády – i když srovnání, že vzpomínání nařídila vláda, stejně jako by mohla nařídít pogrom, mířilo právě k tomuto cíli. Nezávislé připomínání minulosti mělo zabránit tomu, aby se oslavy zaměřené na mezinárodní publikum a plánované bez

Marek Edelman (1919–2009), jeden z vůdců povstání ve varšavském ghettu, na snímku z roku 1950. Po porážce povstalců se mu podařilo uprchnout podzemními kanály a zúčastnil se i Varšavského povstání. Po válce se stal v Polsku uznávaným kardiologem, v osmdesátých letech spolupracoval s opozicí a v létě 1989 patřil k účastníkům jednání u „kulatého stolu“ o předání moci (foto www.alterburger.com)

79 Ad Hoc Events on Ghetto Revolt Irk Warsaw. In: *New York Times* (14.4.1988).

80 WARSZAWSKI, Dawid [GEBERT, Konstanty]: Pamięć i gra. In: KOS [samizdat] (24.4.1988), s. 1–3.

ohledu na Varšavany staly živnou půdou antisemitských nálad. Pozadím těchto obav byly zkušenosti vedoucích představitelů polské opozice, že antisemitské nálady obyvatelstva by vláda mohla snadno proměnit ve zbraň proti opozici. Na to upozorňoval už roku 1983 Jan Józef Lipski. Přímo exemplárním příkladem je Adam Michnik – taktéž člen Občanského výboru pro přípravu vzpomínkové slavnosti. V roce 1968 stál jako vůdce studentských protestů v centru vládní antisemitské kampaně a v sedmdesátých a osmdesátých letech se pak stal jedním z nejdůležitějších ideových vůdců opozice.

V této souvislosti je namístě připomenout, že v letech 1985 a 1987 došlo ke dvěma veřejným debatám, na poměry v socialistických státech značně širokým, o polsko-židovských vztazích a o roli Poláků za holokaustu. Nejprve to byla polemika o filmu Clauda Lanzmanna *Shoah*, z něhož se v Polsku promítaly aspoň ukázky. Vzhledem k tomu, že Poláci byli ve filmu prezentováni téměř jen jako tupí a antisemitští sedláci, vyvolal film nemálo pobouření.⁸¹ Další debatu vzbudil text Jana Błońskiego „Neboží Poláci hledí na ghetto“, ve kterém autor, inspirován jednou básní Czesława Miłosze, vznesl otázku spoluviny Poláků na vyvražďování polských Židů. Stať, která vyšla v katolickém periodiku *Tygodnik Powszechny*, polarizovala v následné debatě čtenáře napříč politickými tábory.⁸²

Občanský výbor se svým postojem vymezil nejenom vůči vládě, již upíral morální legitimaci k připomínání povstání v ghettu, ale i vůči polským nacionalistům v táboře opozice, kteří Židy a komunisty stereotypně ztotožňovali výrazem „židobolševismus“ (*żydokomuna*). Vzpomínkové slavnosti skýtaly proto možnost uctít židovské povstalice a zároveň demonstrovat proti vládě.

Pomník oběma zavražděným vůdcům Všeobecného židovského dělnického svazu to symbolizoval nad jiné zřetelně. Zřízení pomníku inicioval a organizoval Marek Edelman, jehož osobním zájmem bylo oba politiky uctít – sám byl nakonec také členem svazu. Solidarita propůjčovala této vzpomínce politický význam v několikaletém ohledu. Vzpomínkové akce především získaly antikomunistický ráz, který umožňoval mnoha příslušníkům opozice se k nim připojit. Jacek Kuroń zdůraznil, že Ehrlich a Alter byli vlastenci, kteří protestovali proti sovětskému vpádu do východního Polska v září 1939. Když však doplnil, že pocty se oběma dostává i proto, aby se vyvrátila mezi Poláky rozšířená domněnka, že mnoho Židů invazi Sovětského svazu 17. září 1939 do východního Polska uvítalo,⁸³ dal tím najevo, že uctění jejich památky nesloužilo jen k tomu, aby provokovalo vládu. Mělo navíc přimět antikomunisticky zaměřené vrstvy polského obyvatelstva, tvořící společenskou základnu opozice, aby se zamyslely nad stereotypními představami o Židech.

Uctěním památky dvou polskožidovských politiků, obětí stalinismu, mohla opozice demonstrovat dovnitř i navenek pozitivní, inkluzivní polské vlastenectví. To vrhalo zvláště špatné světlo na polské státní a stranické vedení, které se ani po dvaceti

81 Viz FORECKI, Piotr: *Reconstructing Memory The Holocaust in Polish Public Debates*. Frankfurt/M., Peter Lang 2013, s. 102–115.

82 *Tamtéž*, s. 116–131.

83 Ad Hoc Events on Ghetto Revolt Irk Warsaw.

Během vzpomínkové slavnosti organizované Nezávislým odborovým svazem Solidarity 19. dubna 1988, v den pětáctýřicátého výročí zahájení povstání ve varšavském ghettu, položil Marek Edelman věnec k Památníku hrdinů ghetta (foto Archiv KARTA, sign. OK 022404)

letech nehodlalo jednoznačně distancovat od antisemitské kampaně roku 1968. Na vyznění tohoto opozičního aktu nic nezměnila ani skutečnost, že vládnoucí strana a Světový židovský kongres společně odsoudily konkurenční vzpomínkovou slavnost jako rušivý politický manévř.⁸⁴

Přes pokusy vlády diskreditovat opoziční vzpomínkové slavnosti a přes spory o polsko-židovský vztah v předcházejících letech se tyto vzpomínkové akce těšily velkému zájmu. Podle údajů podzemního tisku se dopoledního odhalení pomníku oběma židovským vůdcům na židovském hřbitově účastnilo zhruba čtyři až pět tisíc osob. K Památníku hrdinů ghetta přišlo deset až patnáct tisíc lidí. Po předcházejících projevech zloby mnoha Varšavanů na státní oslavy registroval Konstanty Gebert obě tyto skutečnosti s úlevou.⁸⁵

84 Píše to Mark Ehrlich, vnuk Henryka Ehrlicha, který zastupoval jeho rodinu při odhalení pamětního kamene: EHRLICH, Mark: Honoring the Past to Change the Future: Solidarity and the Warsaw Ghetto. In: *Tikkun*, roč. 3, č. 5 (1988), s. 23–27, zde s. 24 n.

85 Gebert udává čtyři tisíce, resp. deset tisíc účastníků (viz WARSZAWSKI, D. [GEBERT, K.]: *Pamięć i gra*). Jiné časopisy „druhého okruhu“ píší o pěti či patnácti tisících účastnících (*Przegląd Wiadomości Agencyjnych*, 20.4.1988), zatímco polská bezpečnostní služba napočítala jen patnáct set, případně dva až tři tisíce osob (KOBYLARZ, R.: *Walka o Pamięć*, s. 423 a 426 – viz pozn. 67).

Ehrlichův a Alterův skromný pomník tvořil bludný kámen s mosaznou deskou.⁸⁶ Marek Edelman oba představitele Všeobecného židovského dělnického svazu při odhalení ocenil se zřetelem k Solidaritě: „Zemřeli, ale jejich ideály žijí dál.“⁸⁷ Po něm hovořili zástupci svazu ze Spojených států a Kanady, představitelé střechevého odborového svazu Americká federace práce a Kongres průmyslových organizací (*American Federation of Labor and Congress of Industrial Organizations*)⁸⁸ a konečně Zbigniew Bujak za regionální mazovskou Solidaritu. Byla přečtena další pozdravná poselství, od bývalého západoněmeckého kancléře Willyho Brandta a pařížského kardinála Jean-Marie Lustigera, pocházejícího z polsko-židovské rodiny. Nakonec celé shromáždění zazpívalo hymnu svazu – v jidiš.⁸⁹

Odpoledne byly položeny věnce u Památníku hrdinů povstání v ghettu. Opět hovořili Edelman a Bujak, Janusz Onyszkiewicz přečetl dopis Lecha Wałęsy Marku Edelmanovi. Pisatel v něm pravil: „Jako syn této země prosím dnes o to, abychom vzpomněli nesnadného (polsko-židovského – pozn. autora) společenství. A prosím o to, aby nám bylo odpuštěno všechno to, co toto společenství později naplňovalo jedem – především bolestné a zahanbující projevy antisemitismu.“⁹⁰ V narážce na nezdařená polská povstání 18. a 19. století v dopise dále stálo: „Neboť v této zemi, zemi tolika povstání, bylo povstání židovských bojovníků možná ze všech polských povstání tím nejpoleštějším.“⁹¹ Wałęsa tím povstání v ghettu zařadil do polské romantické tradice, v níž odpor sám o sobě má větší morální hodnotu než vyhlídka na úspěch.⁹²

Po společné modlitbě a zpěvu polské národní hymny se shromáždění přesunulo na „překladiště“, k nově zřízenému pomníku deportovaných varšavských Židů. Ten byl vytvořen na objednávku polské vlády a měl být odhalen v rámci oficiálních vzpomínkových slavností o dva dny později. Mnoho mužů mělo z respektu k židovské tradici pokrývku hlavy. Na jednom z nesených transparentů byl hebrejský nápis „Čest polským Židům – KPN“ (*Konfederacja Polski Niepodległej* – Konfederace nezávislého Polska).⁹³ Na jiném transparentu stálo polsky v narážce na výrok papeže Jana Pavla II.: „Skloňme hlavy – to je jejich Golgota.“⁹⁴ Odvolávka na papežův citát stejně jako křesťanské modlitby během slavností dokládají, že mnohé ze zúčastněných opozičních skupin se snažily povstání v ghettu a holokaust vůbec pojmout v kategoriích vlastního hodnotového systému – v tomto případě katolicko-polského.

86 Viz ASSUNTINO, R. – GOLDKORN, W.: *Der Hüter*, s. 101 n. (viz pozn. 47).

87 Polish March Lauds Heroes of '43 Ghetto. In: *New York Times* (20.4.1988).

88 Samizdatový *Tygodnik Mazowsze* píše sice o Alfredu Shankerovi, míněn je však Albert Shanker. Viz *Pochylmy głowy – to ich Golgota*. In: *Tygodnik Mazowsze* (20.4.1988).

89 Tamtéž.

90 WAŁĘSA, Lech: List do Marka Edelmana. In: *Tygodnik Mazowsze* [samizdat] (20.4.1988).

91 Polish March Lauds Heroes of '43 Ghetto.

92 Srv. RUCHNIEWICZ, Krzysztof: Die polnische Erinnerung an den Warschauer Ghettoaufstand (1943). In: TÝŽ: „Noch ist Polen nicht verloren“: *Das historische Denken der Polen*. Münster – Hamburg – Berlin – Wien – London, Lit-Verlag 2007, s. 57–65, zde s. 63.

93 Chwała Powstańcom Getta. In: *Gazeta Polska* [samizdat] (30.4.1988).

94 *Pochylmy głowy – to ich Golgota*. – Jan Pavel II. označil roku 1979 Osvětim při své návštěvě za „Golgotu naší doby“.

Podle dopisovatele *New York Times* Michaela T. Kaufmana působilo však právě vystupování Konfederace nezávislého Polska přehnaně a inscenovaně, zvláště když někteří vedoucí členové organizace prý sami upoutali pozornost antisemitskými výroky.⁹⁵

Tím navázal na kritiku, kterou ve svém hodnocení vyslovil i Konstanty Gebert. Úhrnem však Gebert konstatoval, že to byly okrajové jevy. V narážce na výtky vládního mluvčího Jerzyho Urbana vpředvečer opozičních vzpomínkových slavností napsal: „Nemuseli jsme být Urbanem na to, abychom se obávali jisté instrumentalizace nezávislých vzpomínkových slavností a abychom znepokojeně předvíдали možnost, že to, o co vlastně jde – uctění zavražděných Židů – bude zadušeno rutinní nábožensko-vlasteneckou stafází nezávislých demonstrací. Tváře čekajících s květinami a svíčkami (před památníkem na „překladišti“ – pozn. autora) tyto obavy rozptýlily.“⁹⁶

Koncem léta 1988 vypukly po celé zemi stávky, které vládu donutily vyjednávat se Solidaritou. Po rozhovorech u „kulatého stolu“ počátkem roku 1989 se v červnu 1989 konečně konaly první částečně svobodné volby v socialistickém bloku. Třetina křesel v Sejmu při nich byla volena svobodně, zbývající byla rezervována pro PSDS a další strany „národní fronty“. Vítězství Solidarity v zásadě znamenalo začátek konce socialistických vlád ve východní Evropě. Při dalším „kulatém“ výročí povstání ve varšavském ghettu, padesátém, hovořil Lech Wałęsa na oficiálních oslavách – jako prezident Polské republiky.

Disidentské připomínání holokaustu v NDR a Polsku – srovnání

Nabízí se srovnání, jak si disidenti připomínali takzvanou noc pogromů a povstání ve varšavském ghettu, jaké obsahy a cíle tím vyjadřovali a jaké strategie přitom sledovali. Jak ukazuje porovnání státních vzpomínkových slavností a slavností organizovaných disidenty, mohou v jedné společnosti existovat rivalizující paměti, které se případně i výrazně rozcházejí.⁹⁷ V tomto konkrétním případě šlo na obou stranách o vzpomínání na holokaust. Avšak význam, který těmto událostem připisovaly – a tím i funkce, které přisuzovaly jejich připomínání – se zásadně lišily.

Vlády Německé demokratické republiky a Polské lidové republiky spatřovaly v téměr úplném vyvraždění evropských Židů projev fašistického teroristického režimu, jež zničila vítězná Rudá armáda. Jako exponenti systému založeného na marxisticko-leninské ideologii, který sám sebe definoval jako antifašistický, a jako spojenci Sovětského svazu stáli východoněmečtí a polští komunisté na straně vítězů. Proto se jejich vlády nemusely zabývat otázkami viny nebo spoluviny na osudu Židů.⁹⁸ Vzpomínky na holokaust byly podřízeny vzpomínkám na vítězství nad německým fašismem, protože ty poskytovaly legitimaci jejich vlastní hegemonii. Jelikož masové

95 KAUFMAN, Michael T.: *Mad Dreams, Saving Graces: Poland. A Nation in Conspiracy*. New York, Random House 1989, s. 192.

96 WARSZAWSKI, D. [GEBERT, K.]: *Pamięć i gra*.

97 Srv. k tomu BURKE, P.: *Geschichte als soziales Gedächtnis*, s. 298 n. (viz pozn. 9).

98 K NDR srv. SATJUKOW, Silke: *Befreiung? Die Ostdeutschen und 1945*. Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 2009.

vraždění Židů se nedalo postihnout kategoriemi marxistické teorie fašismu ani kategoriemi třídních protikladů, zůstávalo toto téma v oficiální paměti spíše na okraji a bylo charakterizováno vnitřními rozpory.

V lidovém Polsku byly připomínky utrpení Židů za německé okupace od šedesátých let vědomě potlačovány ve prospěch zdůrazňování polských útrap. V NDR stál holokaust vždy ve stínu antifašismu, jenž patřil k ideologickému fundamentu „lepšího Německa“. V Polsku k tomu přistupovaly vzpomínky na antisemitskou kampaň z roku 1968, iniciovanou činiteli vládnoucí strany, z nichž někteří stále ještě seděli ve vedoucích funkcích a neostýchali se vytahovat „antisemitskou kartu“ i proti Solidaritě. V NDR to zase byla politika vůči Izraeli, za jejímiž antisionistickými hesly se velmi často skrývala antisemitská klišé. Východoněmecké úřady také vehementně popíraly, že by se v zemi vyskytovaly pravicově extremistické tendence a delikty, jako například hanobení židovských hřbitovů. I to vyvolávalo vážné pochybnosti o opravdovosti státního antifašismu.

V očích přívrženců opozice se v holokaustu projevoval nejenom ničivý potenciál nacismu, ale totalitních ideologií obecně. Připomínání židovských obětí nacistického teroru pro ně zahrnovalo nezbytnost vypořádat se i se (spolu)vinou na jejich osudu. Za touto otázkou viny se skrývala otázka morálně správného jednání jednotlivce v diktátorských poměrech. Zvláště vyhroceně se tento motiv objevil v letáku lipské Iniciativy ke společenské obnově NDR z roku 1988 a v proslovu Janusze Onyszkiewicze u pomníku obětí povstání ve varšavském ghettu v roce 1983. Jiní aktivisté formulovali opatrněji a zdůrazňovali, že je vyloučeno klást rovnítko mezi současnou a tehdejší situací Židů.

Holokaust byl ale především tématem, které opozici v NDR a Polsku umožňovalo poukazovat na to, jak se vlády obou těchto zemí zaplétají do rozporů. To platilo zejména v těch případech, kdy se snažily (od roku 1983 v Polsku a od roku 1988 v NDR) v mezinárodním měřítku vylepšit svou reputaci na odiv stavěnými vzpomínkovými akcemi. Příslušníci opozice argumentovali, že pokud se předtím o holokaustu hovořilo spíše okrajově, pak příčinou nově vzbuzeného zájmu o židovskou tragédii je úsilí o krátkodobý politický profit: Polsko chtělo roku 1983 prolomit mezinárodní izolaci po potlačení Solidarity, NDR se zase pokoušela profilovat vůči SRN v zápolení společenských systémů obou německých států.

Nezávislé vzpomínkové oslavy poskytovaly opozici kromě toho těžko napadnutelnou možnost veřejně se vyjádřit. Platilo to tím spíše tehdy, když kvůli oficiálním oslavám, organizovaným s velkou pompou, byla v zemi řada zástupců zahraničních médií. V kontrastu se státem se opoziční skupiny snažily prezentovat jako upřímní nositelé připomínky holokaustu. Disidenti tak formovali nezávislou paměť a stejně tak stimulovali veřejnou polemiku o těchto tématech. Tím, že narušovali monopol státních aparátů na interpretaci historie, zpochybňovali jejich legitimizační bázi. Proti sebe prezentaci socialistických stran NDR a Polska jako vítězů dějin, kteří za druhé světové války stáli na správné straně, a jsou teď proto právem u moci, postulovali organizátoři nezávislých vzpomínkových slavností vlastní historii.

Srovnání východoněmeckých a polských vzpomínkových iniciativ disidentských skupin odhaluje značné rozdíly v jejich velikosti, dosahu a v počtu jejich účastníků.

V tom se odrážejí rozdíly obou opozičních hnutí ve stupni organizovanosti a počtech stoupenců. Různá byla rovněž funkce vzpomínkových slavností v obou zemích. Východoněmecké opozici poskytlo připomínání minulosti především možnost zmapovat manévrovací prostor pro nezávislou činnost na veřejnosti. Nevelkými akcemi roku 1983 v Lipsku a v roce 1984/85 v Berlíně si její příslušníci vyzkoušeli, kde jsou hranice státní represe vůči nezávislým aktivitám. Prokázalo se tehdy, že když bylo východoněmeckým úřadům jasné historické pozadí, neodvážily se vzpomínkové slavnosti za židovské oběti nacismu otevřeně potlačovat. V roce 1988, při padesátém výročí „noci pogromů“, se motivy disidentského připomínání holokaustu v NDR proměnily. Nyní šlo o to diskreditovat oficiální komemoraci a poukázat na to, že je to inscenace, a nikoli poctivé vyrovnávání s historií.

Nic jiného neřikal ani otevřený dopis Marka Edelmana v souvislosti s oficiálními slavnostmi ke čtyřicátému výročí povstání ve varšavském ghettu, jichž Solidarita využila jako příležitosti ke zorganizování vlastních oslav. Organizací nezávislých vzpomínkových akcí šla však Solidarita ještě o krok dál a reklamovala odkaz povstalců pro sebe tezí, že bojuje za tytéž ideály. Tím polská opozice vzpomínání vlastně využila pro vlastní účely. Jan Józef Lipski však ve svých úvahách ke čtyřicátému výročí povstání v ghettu poukázal také na to, že politické přivlastnění tohoto úseku historie – jež díky podpoře Marka Edelmana působilo nesporně autenticky – musí být provázeno širší konfrontací Poláků s obtížnými otázkami polsko-židovského vztahu. Šlo přitom o to ukázat vládě, že opozice má proti ní morálně navrch, což vládu delegitimizovalo a zároveň sloužilo k vlastní legitimizaci. Tím se polské opoziční připomínání minulosti v roce 1983 – na rozdíl od vzpomínkových akcí příslušníků opozice v NDR, které mířily do vlastního prostředí – obracelo i na světovou veřejnost. Mělo se jím předvést, že Solidarita jako zástupce „skutečného Polska“ praktikuje autentické, vážně míněné vzpomínání.

Pokud se spolehne na zpravodajství deníku *New York Times*, pak se to podařilo. V komentáři nazvaném „Who is Poland“ se autor v dubnu 1983 rétoricky tázal: „Kdo je dědicem povstání ve varšavském ghettu – Jaruzelského policie v okovaných botách, anebo pronásledované zbytky Solidarity? Kdo má právo identifikovat se s oběťmi antisemitismu – propagandistický aparát, který neustále užívá jinotajných slov jako „židovského původu“ či „sionistické vazby“, anebo oběti takové propagandy?“⁹⁹

O pět let později vystupovala Solidarita vůči polské i mezinárodní veřejnosti ze sebevědomé pozice. V poměru ke státu se už necítila být v nevýhodě, naopak se záměrně stavěla do státotvorné role jako „skutečné Polsko“, které se ujímá připomínky povstání v ghettu. Tím Solidarita aspoň diskurzivně upřela vládě oprávnění hovořit jménem polské společnosti a zatlačovala ji do defenzivy. Wałęsovou omluvou jménem Poláků za utrpení způsobené Židům a zařazením povstání do polské romantické tradice se vystupňoval tlak na Jaruzelského, aby se jako hlava státu vyslovil podobně. Ten se však k žádnému takovému gestu nevzchopil.

99 Who is Poland? In: *New York Times* (21.4.1983). Podobně vyznívají výroky Konstantyho Geberta, který se vzpomínkových slavností účastnil (srv. BEREŠ, W. – BURNETKO, K.: *Marek Edelman*, s. 357 – viz pozn. 55).

Mezitím ovšem zmíněné kontroverze vyvolané Lanzmannovým filmovým dokumentem *Shoah* a Błońskiego esejem „Neboží Poláci hledí na ghetto“ podnítily živou debatu o polsko-židovských vztazích. Vzpomínkové slavnosti Solidarity je třeba chápat také jako vymezování vlastních pozic v této debatě. Měly demonstrovat, že Solidarity reprezentuje osvícené vlastenectví, nikoli tupý nacionalismus, který stereotypním výrazem *żydokomuna* ztotožňuje Židy a komunisty.

Východoněmecká opozice byla takovému dosahu svého působení na míle vzdálená, neboť jí chybělo podobně široké společenské zázemí, jaké měla Solidarity. V okamžiku, kdy nabyla srovnatelné síly, se už přes ni se vši razancí valily aktuální události: tichý pochod Nového fóra v Lipsku vzdor desetitisícům účastníků zcela zanikl v otřesech pádu Berlínské zdi. Přitom ukázal, že opozice v NDR je schopna dopracovat se k vědomí státněpolitické odpovědnosti. Ilustruje to nejen tento tichý pochod, jímž Nové fórum v okamžiku svých největších úspěchů obrátilo pozornost ke stinným stránkám německé historie. Je to patrné i ze společného prohlášení první svobodně zvolené Lidové sněmovny NDR z 12. dubna 1990, ve kterém se poslanci jménem východních Němců hlásili ke „spoluodpovědnosti“ za zločiny nacistického Německa.¹⁰⁰

Dnes už způsob, jakým východoněmečtí disidenti přistupovali k reflexi holokaustu, nehraje v celoněmecké kultuře vzpomínání (*Erinnerungskultur*) žádnou viditelnou roli a také jeho aktéři převážnou většinou zmizeli z očí veřejnosti. Přesto se projevuje jeho trvalé působení na německo-židovskou přítomnost. Společnému prohlášení Lidové sněmovny totiž už v březnu 1990 předcházelo rozhodnutí hlavních politických sil přijaté u „kulatého stolu“, podle kterého Německá demokratická republika, uznávající svou historickou odpovědnost za holokaust, poskytla sovětským Židům právo azylu. Zákonná úprava následovala v červenci 1990, ale první Židé ze Sovětského svazu této možnosti využívali už od jara. Jen díky silnému tlaku veřejnosti se podařilo odvrátit vládu Helmuta Kohla od úmyslu tuto normu během německo-německého sjednocování zrušit. Zákonná úprava platná pro celé Německo byla přijata v lednu 1991. Od té doby se tak do Německa přestěhovalo na dvě stě tisíc sovětských Židů, kteří dnes rozhodujícím způsobem utvářejí židovský život v Německu – bez konfrontace východoněmeckých disidentů s holokaustem by to nebylo možné.¹⁰¹

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

Tento článek vychází díky podpoře Grantové agentury ČR v rámci grantu č. 16-01775Y „Začlenění židovského obyvatelstva do poválečné československé a polské společnosti“.

100 Antrag aller Fraktionen der Volkskammer der Deutschen Demokratischen Republik zu einer gemeinsamen Erklärung der Volkskammer. Volkskammer der Deutschen Demokratischen Republik, 10. volební období, tisk č. 4. Dostupné online z: <http://webarchiv.bundestag.de/volkammer/dokumente/drucksachen/100004.pdf> [cit. 2016-02-06].

101 K tomu srv. STACH, Stephan: Ostdeutsche Dissidenten und die Erinnerung an die Shoah. In: *Regard sur l'est: Revue* [online], sv. 58: *Le renouveau du monde juif en Europe centrale et orientale* [cit. 2016-11-27]. Dostupné z: http://www.regard-est.com/home/breve_contenu.php?id=1205.

„Vergangenheitsbewältigung“ po česku

*Holokaust v českém samizdatu**

Peter Hallama

„Mlčí se ... i o tom, že židovská menšina u nás byla vlastně likvidována několikanásobně,“ kriticky konstatoval dokument československé občanské iniciativy Charta 77 na jaře 1989.¹ Autoři tím měli vedle fyzického vyhlazování Židů za nacismu na mysli i potlačování reflexe holokaustu po válce. Řada pisatelů se stavěla nejenom proti této státní marginalizaci, ale i proti indiferentnímu postoji společnosti k židovské historii. Pro samizdat psali, překládali nebo vydávali texty, jež neomezovány cenzurou, a tudíž nezávisle na státních postulátech, referovaly o pronásledování a vyvražďování Židů, o židovské historii obecně nebo o aktuálních projevech antisemitismu. V jednom bodě si byly všechny tyto texty podobné, totiž v požadavku „vyrovnání s minulostí“ (*Vergangenheitsbewältigung*) – tento německý pojem zavedl do české debaty filozof a politolog Milan Šimečka.²

* Původní verze tohoto článku vyšla pod názvem „Vergangenheitsbewältigung“ auf Tschechisch: Der Holocaust im tschechischen Samizdat“ ve sborníku: HALLAMA, Peter – STACH, Stephan (ed.): *Gegengeschichte: Zweiter Weltkrieg und Holocaust im ostmitteleuropäischen Dissens*. (Schriftenreihe der Societas Jablonoviana, sv. 3.) Leipzig, Leipziger Universitätsverlag 2015, s. 237–260. Česky vychází článek v částečně přepracované podobě.

1 CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, sv. 2: 1984–1989. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2007, s. 1103–1106, cit. s. 1106, dokument č. 541 – Tragédie Židů v čs. poválečné skutečnosti, 5.4.1989.

2 ŠIMEČKA, Milan: Původ nejistoty. In: *Obsah [samizdat]* (duben 1989), s. 25–33. Po listopadu 1989 vyšla stať v časopise *Listy*, roč. 21, č. 4 (srpen 1991), s. 40–43 a také (s podtitulem „Přednáška připravená pro mezinárodní seminář ‘Dialog’ v Brémách v lednu 1989“) jako úvodní text ve sborníku *Osud Židů v protektorátu 1939–1949: Sborník studií Livie Rothkirchenové, Evy Schmidtové-Hartmannové, Avigdora Dagana s úvodem Milana Šimečky*.

Přítomný příspěvek se soustřeďuje právě na samizdatové publikace rozdílných žánrů, které historické bádání dosud takřka nebralo na vědomí. Měl by poprvé blíže osvětlit jejich přínos k alternativní historicko-kulturní reflexi holokaustu v Československu sedmdesátých a osmdesátých let.³ Těžištěm bude přitom role historiků a „nezávislé“ historické vědy.⁴

Těsně po válce se holokaustu v Československu – podobně jako v dalších zemích na východě i na západě Evropy – věnovala jen velmi omezená pozornost. Tato tendence ještě zesílila po uchopení moci komunisty roku 1948, kdy byl nastoupen antisionistický a antisemitský politický kurz a postupně se prosazoval státotvorný antifašistický obraz historie. Takový vývoj událostí nakonec uvedl koncem čtyřicátých let do pohybu vlnu emigrace československých Židů, v jejímž důsledku se židovská menšina v Československu, čítající po válce přes čtyřicet tisíc osob, ztenčila za pouhých pět dalších let na méně než polovinu.⁵ Během politického tání od poloviny padesátých let začalo veřejných reprezentací holokaustu pomalu přibývat, až pak konečně nastupující liberální tendence v šedesátých letech plně projevíly svůj účinek i na reflexi nejnovější minulosti: filmy promítané v kinech i televizi, krásná literatura, historické práce, vzpomínkové slavnosti a výstavy tematizovaly nacistické pronásledování Židů v rozsahu dosud neznámém, široká veřejnost je recipovala a brala na vědomí.⁶

Potlačení pražského jara 1968 a represivní, dogmatická politika raných sedmdesátých let (eufemisticky označovaná jako období „normalizace“) však znamenaly

Ed. Milena Janišová. Praha, Trizonia – Ústav pro soudobé dějiny ČSAV 1991, s. 7–16, zde s. 15 n. (na posledně uvedené vydání se v textu dále odkazuje). Jako aluze na citovanou Šimečkovu stať je užít termín *Vergangenheitsbewältigung* v názvu této studie.

- 3 Samizdat budí větší zájem historiků teprve v posledních letech. Dosud zcela chybí analýza samizdatových publikací o druhé světové válce a holokaustu. Pro první orientaci viz DRÁPALA, Milan – VLK, Jan – VAŇKOVÁ, Vendula – NOVOTNÝ, Jiří (ed.): *Minulost a dějiny v českém a slovenském samizdatu 1970–1989*. Brno, Doplněk 1993. – Část samizdatových časopisů je dostupná elektronicky na adrese www.scriptum.cz [cit. 2016-11-04]. Jako cenné pomůcky jsem využil digitálního katalogu samizdatové knihovny Libri prohibiti v Praze. Mé studium materiálu podpořili důležitými upozorněními Jiří Gruntorád (Libri prohibiti) a Jitka Hanáková (Československé dokumentační středisko, Praha), kteří mi také pomohli rozluštit některé pseudonymy.
- 4 K pojmu „nezávislé“ historické vědy viz např. PREČAN, Vilém: Vorwort und Einleitung. In: TÝŽ (ed.): *Acta Creationis: Unabhängige Geschichtsschreibung in der Tschechoslowakei 1969–1980. Vorgelegt dem XV. Internationalen Kongreß für Geschichtswissenschaften*. (Bukarest, August 1980.) / *Independent Historiography in Czechoslovakia 1969–1980. Presented to the XVth International Congress of Historical Sciences*. Hannover, Československé dokumentační středisko nezávislé literatury 1980, s. ix–xxxv.
- 5 Přehledně o židovské obci v poválečné době viz HANKOVÁ, Monika: Die jüdische Glaubensgemeinschaft nach dem Zweiten Weltkrieg. In: SCHULZE WESSEL, Martin – ZÜCKERT, Martin (ed.): *Handbuch der Religions- und Kirchengeschichte der böhmischen Länder und Tschechiens im 20. Jahrhundert*. München, R. Oldenbourg 2009, s. 741–755.
- 6 Viz HALLAMA, Peter: *Nationale Helden und jüdische Opfer: Tschechische Repräsentationen des Holocaust*. (Schnittstellen. Studien zum östlichen und südöstlichen Europa, sv. 1.) Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2015; SNIEGON, Tomas: *Vanished History: The Holocaust in Czech and Slovak Historical Culture*. New York – Oxford, Berghahn 2014.

v přístupu k otázkám soudobých dějin výraznou cézuru.⁷ První kroky ke kritickému pohledu na dějiny učiněné v období liberalizace byly nyní do značné míry anulovány. Byly tak zastaveny v šedesátých letech zahájené projekty nové interpretace druhé světové války, jež se zaměřovaly na nekomunistický odboj nebo na otázky české kolaborace s nacisty.⁸ Stejně tak byl v zárodku udušen v šedesátých letech váhavě vzbuzený zájem historiků o pronásledování a vyvražďování Židů za druhé světové války. Státní politika dějin v sedmdesátých a osmdesátých letech se vracela ke starým modelům a stvrzovala – v neprospěch pluralistického pojetí historie – antifašistickou metanaraci (*Meistererzählung*), podle níž se na odpor nacismu stavěl homogenní (a výlučně etnický chápaný) český národ. Tuto cézuru lze doložit v mnoha společenských sférách. Například roku 1969 nově dosazený ústřední ředitel Československého filmu se jasně distancoval od „negativních“, socialismu údajně cizích tendencí ve filmu šedesátých let, jako bylo „bagatelizování naší účasti v boji za osvobození“, „sobecký individualismus“ či „otázky náboženské“.⁹ Uvážíme-li, že na jedné straně pozornost věnovaná holokaustu v šedesátých letech byla silně spojena se vzrůstajícím zájmem o individuální osudy za druhé světové války a že na druhé straně židovství v Československu bylo oficiálně uznáváno výlučně ve své striktně náboženské dimenzi, šlo jednoznačně o kritiku relativně výrazné přítomnosti holokaustu v československém filmu.¹⁰

Z dlouhodobé perspektivy viděno měla tato politika za následek, že po roce 1968, jak se vyjádřil exilový historik Karel Bartošek, byla oficiálním způsobem „obnova na lež“.¹¹ O skutečně nedogmatické historiografii soudobých dějin, která neslouží komunistické ideologii, lze proto hovořit až po „sametové revoluci“ roku 1989.¹²

7 K důsledkům „normalizace“ pro historickou vědu viz např. VONDROVÁ, Jitka (ed.): „Je třeba vyrovnat se s řádním pravicových žvlů“: Úvahy Václava Krále nad stavem československé historiografie z léta 1969. In: *Soudobé dějiny*, roč. 14, č. 4 (2007), s. 880–911.

8 Viz BARTOŠEK, Karel: Czechoslovakia: The State of Historiography. In: *Journal of Contemporary History*, roč. 2, č. 1 (1967), s. 143–155.

9 PURŠ, Jiří: Naše úkoly a cíle. In: *Film a doba*, roč. 17, č. 6 (1971), s. 289–291. Viz -mf-: Filmy v trezoru. In: *Lidové noviny* [samizdat], [roč. 2], č. 3 (1989), s. 19.

10 K filmovému zpracování holokaustu v 60. letech v Československu viz HAMES, Peter: *Czech and Slovak Cinema: Theme and Tradition*. Edinburgh, Edinburgh University Press 2010, s. 95–111.

11 BARTOŠEK, Karel: Historians Making History. In: TÝŽ (ed.): *Independent Historiography in Czechoslovakia: Presented to the 16th International Congress of Historical Sciences, Stuttgart, 25. 8. – 1. 9. 1985*. B. m., B. n. 1985, s. 1–10, cit. s. 6.

12 Viz SCHULZE WESSEL, Martin: Zeitgeschichtsschreibung in Tschechien: Institutionen, Methoden, Debatten. In: NÜTZENADEL, Alexander – SCHIEDER, Wolfgang (ed.): *Zeitgeschichte als Problem: Nationale Traditionen und Perspektiven der Forschung in Europa*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2004, s. 307–328. V českém překladu: Historiografie soudobých dějin v Česku: Institute, metody, debaty. In: SCHULZE WESSEL, Martin – PEŠEK, Jiří – PREČAN, Vilém – KOLÁŘ, Pavel: *České soudobé dějiny v diskusi*. Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2011, s. 7–31.

Historie v disentu

Jestliže stát potlačoval diferencovanější analýzy a pluralistické perspektivy v pohledu na minulost, pak o to větší roli hrálo dějepiscectví v československém disentu. Na samizdatové produkci v Československu se významně podílely publikace na historická témata, zejména z období dvacátého století.¹³ Historie stála v centru pozornosti: zapomenutá nebo tabuizovaná, v každém případě konkrétní historie; s tím šla často ruku v ruce konstrukce kontinuit a navazování na demokratické tradice ve znamení diskuse o „smyslu českých dějin“;¹⁴ anebo konečně politická provolání namířená proti historickému vakuu „normalizace“, to jest proti společenské letargii sedmdesátých a osmdesátých let.

Ovšem v protikladu k silné přítomnosti historických témat, mezi nimiž se zvláštní pozornosti dostávalo například konci habsburské monarchie, první republiky (1918–1938) nebo německo-českému soužití, byl podíl publikací, které s vědeckými aspiracemi zkoumaly úzce vymezené aspekty československých dějin, mimořádně malý. Tento „historický samizdat“, který se zabýval především otázkami novějších a soudobých dějin, tvořil velmi malý okruh zhruba dvaceti historiků,¹⁵ narozených ve dvacátých a třicátých letech, kteří po válce absolvovali akademické školení a do konce šedesátých let, než byli z politických důvodů propuštěni, byli vědecky činní. Stejně jako kultura nezávislého psaní v Československu obecně se i „historický samizdat“ formoval především od konce sedmdesátých let. Je třeba ho klást do přímé souvislosti s šestadvaceti čísly *Historických studií*, sborníkové řady vycházející nepravidelně mezi lety 1978 a 1989.¹⁶

Mnozí z těch, kdo se v samizdatu zabírali historií druhé světové války a Protektorátu Čechy a Morava, takto pokračovali v práci, kterou začali v šedesátých letech, ale jejíž výsledky už často nemohli publikovat.¹⁷ Proto se i v disentu znovu

13 Srv. MEZNÍK, Jaroslav: Československý historický samizdat. In: *Sborník prací historických*, sv. 18. (Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica, sv. 30.) Olomouc, Univerzita Palackého 2001, s. 13–23, cit. s. 13.

14 Viz např. texty v antologii Miloše Havelky *Spor o smysl českých dějin*, sv. 2: 1938–1989. *Posuny a akcenty české otázky*. Praha, Torst 2006.

15 *Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine* (Knihovna mezinárodní současné dokumentace), Nanterre (dále *BDIC*), CD audio 147 (2) (stará signatura Ka. MG 6.01), interview Bertholda Unfrieda s Milošem Hájkem, 00:44:00 min.; *tamtéž*, interview Bertholda Unfrieda s Janem Křenem, 00:26:00 min.; KŘEN, Jan: Deutschland-Forschung im Bauwagen. In: LIEBERMANN, Doris – FUCHS, Jürgen – WALLAT, Vlasta (ed.): *Dissidenten, Präsidenten, Gemüsehändler: Tschechische und ostdeutsche Dissidenten 1968–1998*. (Veröffentlichungen des Instituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa, sv. 11.) Essen, Klartext 1998, s. 155–175, zde s. 165.

16 K „historickému samizdatu“ v Československu viz např. GORDON SKILLING, Harold: *Samizdat and an Independent Society in Central and Eastern Europe*. Columbus, Ohio State University Press 1989; MEZNÍK, J.: Československý historický samizdat; SEIFTER, Pavel – SVÁTEK, František: L'historiographie et le pouvoir: l'exemple tchécoslovaque (1969–1990). In: *Relations internationales*, č. 67 (1991), s. 273–294.

17 KŘEN, J.: Deutschland-Forschung im Bauwagen, s. 165.

objevovala témata charakteristická pro kritickou historiografii šedesátých let: vztahy Čechů a Němců, nekomunistický odboj nebo politická emigrace na Západě.¹⁸ Otázka pronásledování Židů byla ovšem zmiňována jen okrajově, stejně jako tomu bylo už v šedesátých letech.

Holokaust v samizdatu

Souběžně s tím, jak se obracel trend v mezinárodním měřítku, kdy holokaust už nebyl vnímán jako marginálie druhé světové války, ale jako její nedílná součást, ba dokonce se zdůrazňovala jeho historická jedinečnost, vzbuzoval osud Židů za nacismu i v Československu šedesátých let zájem stále širších kruhů společnosti. Vypořádávání s holokaustem, které bylo v prvních poválečných letech ponecháno samotným přeživším Židům, začalo být pozvolna chápáno jako úkol československé společnosti. Tento vývoj však byl konzervativním zvratem režimu po potlačení pražského jara náhle přerušen. Rozsáhlá reflexe holokaustu ve společnosti byla nyní co nejvíc omezována, publikace z šedesátých let znevažovány jako „epidemie židovské literatury s tematikou koncentračních táborů“.¹⁹ Své vykonala nová vlna státem podporovaného antisionismu a antisemitismu, která své ideologické oprávnění hledala především v šestidenní válce roku 1967, i další emigrací vyvolaná decimace židovské obce v Československu, jejíž stav se snížil téměř o třetinu.²⁰

Zkoumání holokaustu a obecně židovské historie a kultury mohlo za těchto okolností těžko počítat se shovívavostí oficiální strany. Například roku 1973 bylo zamítnuto zveřejnění edice terezínského mládežnického časopisu *Vedem*, už připravené k tisku, s následujícím zdůvodněním: „Od r. 1967 zneužívá izraelská propaganda pronásledování židů za druhé světové války k jakémusi ‘morálnímu ospravedlnění’ izraelské agrese proti sousedním arabským národům. Vydávání literatury s tematikou pronásledování židů je proto nutno posuzovat z tohoto zorného úhlu.“²¹ Avšak vzdor odlišným názorům bychom neměli hovořit o úspěšné tabuizaci holokaustu

18 Viz např. HRUBÝ, Karel: Un demi-siècle de saignée. In: *Revue d'Études comparatives Est-Ouest*, roč. 19, č. 3 (1988), s. 121–141, zde s. 139. Viz k tomu i rozhovory s Janem Křenem, Zdeňkem Kárníkem, Milošem Hájkem, Jaroslavem Mezníkem, Milanem Otáhallem a Milanem Šimečkou, které koncem října a počátkem listopadu 1989 vedl Berthold Unfried (BDIC, CD audio 147 (2)).

19 KOLÁR, František J.: *Sionismus a antisemitismus*. Praha, Svoboda 1970, s. 16.

20 Viz HANKOVÁ, M.: Die jüdische Glaubensgemeinschaft nach dem Zweiten Weltkrieg, s. 750 (viz pozn. 5); HEITLINGER, Alena: *In the Shadows of the Holocaust and Communism: Czech and Slovak Jews since 1945*. New Brunswick – London, Transaction Publishers 2006. V českém překladu: HEITLINGEROVÁ, Alena: *Ve stínu holokaustu a komunismu: Čeští a slovenští židé po roce 1945*. Praha, G plus G 2007.

21 KRÁL, Václav: Lektorský posudek na práci Světélka v noci, 26.1.1973. In: KRÍŽKOVÁ, Marie Rút – KOTOUČ, Jiří – ORNEST, Zdeněk (ed.): *Je mojí vlastní hradba ghett?* [Samizdat] 1978, s. 372. Polistopadové vydání: *Je mojí vlastní hradba ghett? Básně, próza a kresby terezínských dětí*. Praha, Aventinum 1995, s. 197. Publikace zároveň vyšla německy a anglicky v USA.

za „normalizace“.²² Připomeňme jen povídky Oty Pavla, včetně zfilmované *Smrti krásných srdců*, nová vydání románů Norberta Frýda, který přežil Terezín i Osvětim, počínající výzkum Miroslava Kárného o holokaustu v Protektorátu Čechy a Morava nebo regionální studie o pronásledování a vraždění Židů.²³ Nelze ovšem popřít výrazný kontrast ve srovnání se situací na konci padesátých let a v letech šedesátých. Tendence, které v mnoha západoevropských státech ve dvou následujících desetiletích ústily do kontroverzních debat o vlastní vině, o historické uchopitelnosti holokaustu a jeho integraci do národních dějin, byly v Československu násilně přerušeny. Zabývání se holokaustem bylo opět, stejně jako na konci čtyřicátých a počátkem padesátých let, přenecháno malé okrajové skupině zainteresovaných osob, většinou židovského původu.

Prostor, v němž se tématem mohl stát holokaust, vytvořil vedle toho disident, český a slovenský²⁴ samizdat sedmdesátých a osmdesátých let. V tomto rámci pokračovalo také úsilí přerušené politickou cézурou roku 1968: roku 1978 vyšla v samizdatu zmíněná edice mládežnického časopisu z terezínského ghetta *Vedem*²⁵ a o tři roky později v „šedé zóně“ mezi oficialitou a opozicí – v ediční řadě Jazzpetit, vydávané Jazzovou sekcí – práce o hudbě v Terezíně, započatá koncem šedesátých let.²⁶

V samizdatu vycházela kromě toho některá beletristická zpracování perzekuce a vyvražďování českých a slovenských Židů a rovněž paměti lidí, kteří přežili holokaust. Zčásti šlo opět o starší díla, pocházející ještě ze šedesátých a raných sedmdesátých let. Román *Kat beze stínu* spisovatele židovského původu Františka R. Krause, jenž přežil Osvětim, nastoloval ožehavé otázky pasivity židovských vězňů a odpovědnosti jednotlivce, a dokonce otázku spoluviny Židů na zločinech nacistů; vznikl už v šedesátých letech, ale vyšel posmrtně teprve roku 1984 v edici

22 Někteří autoři, mezi nimi i vynikající znalci českožidovských dějin, hájí tezi o tehdejším tabu. Tuto představu jasně vyvrátil Petr Brod ve svém dopise čtenáře: BROD, Peter: Letter to the Editor. In: *East European Jewish Affairs*, roč. 28, č. 1 (1998), s. 127 n.

23 Dosud není k dispozici analýza tematizací holokaustu za „normalizace“. Zmínme aspoň několik málo z nich: PAVEL, Ota: *Smrt krásných srdců*. Praha, Československý spisovatel 1971 (další vydání následovala v letech 1973 a 1981). Film *Smrt krásných srdců* natočil režisér Karel Kachyňa v roce 1986. FRÝD, Norbert: *Krabice živých*. Praha, Státní nakladatelství knih o literatuře, hudbě a umění 1956 (další vydání následovala v letech 1969, 1975 a 1985). K počínajícím výzkumům Miroslava Kárného viz MILOTOVÁ, Jaroslava: Miroslav Kárný (1919–2001). In: MILOTOVÁ, Jaroslava – RATHGEBER, Ulf – KALINOVÁ, Gabriela (ed.): *Theresienstädter Studien und Dokumente*, č. 9. Praha, Academia 2002, s. 25–32.

24 Moje analýza se soustřeďuje v první řadě na český samizdat. Souvisí to v neposlední řadě s tím, že slovenský samizdat představoval kvantitativně podstatně méně významný fenomén a historie holokaustu i jeho následné reflexe na Slovensku – které bylo za druhé světové války samostatným, i když na nacistickém Německu závislým státem – by vyžadovala separátní analýzu.

25 KRÍŽKOVÁ, M. R. – KOTOUČ, J. – ORNEST, Z. (ed.): *Je mojí vlastní hradba ghett?* Viz též výňatky z knihy (včetně posudku Václava Krále) přetištěné v exilovém časopise *Svědectví*, roč. 14, č. 55 (1978), s. 415–431.

26 VRKOČOVÁ, Ludmila: *Hudba terezínského ghetta*. (Jazzpetit, sv. 8.) Praha, Jazzová sekce 1981. Polistopadové rozšířené a značně přepracované vydání: TÁŽ: *Rekviem sami sobě*. Praha, Arkýř 1993.

Jazzpetit.²⁷ Rovněž vzpomínky Anny Kovanicové-Hyndrákové, sepsané v roce 1971, vyšly v podobě dopisu jejím dětem až koncem osmdesátých let.²⁸

Tématu se však věnovali i nežidovští autoři: román *Černá paměť stromu* komunistického překladatele a spisovatele Lumíra Čivrného, jenž upadl v nemilost, je založen na zážitcích přítele; popisuje útěk židovského lékaře z terezínského transportu do Polska a jeho následný boj o přežití. Roku 1970 byl román připraven k tisku, nemohl však už být publikován a od roku 1974 nakonec koloval v samizdatu.²⁹

Další literární a autobiografická zpracování nacistického pronásledování Židů vznikla v průběhu sedmdesátých a osmdesátých let, například *Moje první lásky* Ivana Klímy³⁰ nebo vzpomínky Věry Hájkové-Duxové, která přežila Terezín i Osvětim.³¹ Dále vycházely biografie židovských osobností a další biografické příspěvky, v nichž bylo v té či oné formě přítomno jejich rodinné pozadí, nacistické pronásledování Židů a často též přístup komunistického Československa k holokaustu. Platí to například o biografii z pera Františka Kautmana o českožidovském spisovateli Egonu Hostovském nebo o vzpomínkách Slávky (Jaroslavy) Vondráčkové na jejího přítele Jiřího Weila, který se holokaustu po válce věnoval nejenom jako spisovatel, ale i jako pracovník Státního židovského muzea v Praze.³²

Čím se tato díla vyznačovala? Čím se odlišovala od oficiálních publikací? Františka Faktorová, česká Židovka, která přežila Terezín, Osvětim a Christianstadt (dnes Krzystkowice v západním Polsku), ve svých vzpomínkách píše, že se po válce nikdy vážně nepokusila hovořit nebo psát o životě v koncentračním táboře: „Později

27 KRAUS, František R.: *Kat beze stínu*. (Jazzpetit, sv. 23.) Praha, Jazzová sekce 1984. Polistopadové vydání: Praha, Bystrov a synové 2000.

28 KOVANICOVÁ-HYNDRÁKOVÁ, Anna: Dopis dětem [2 části]. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 11 (1988), s. 187–206; č. 12 (1989), s. 183–204. Polistopadové vydání in: FRANKOVÁ, Anita (ed.): *Svět bez lidských dimenzí: Čtyři ženy vzpomínají*. Praha, Státní židovské muzeum – Federace židovských obcí v Čechách a na Moravě 1991, s. 121–178. Stejně instituce zároveň vydaly publikaci v Praze anglicky. V samizdatu vyšly vzpomínky Anny Kovanicové-Hyndrákové společně s memoáry Věry Hájkové-Duxové a Františky Faktorové-Schornsteinové pod titulem *Po letech trojí ohlédnutí* v roce 1988. Do publikace *Svět bez lidských dimenzí* byly zařazeny ještě vzpomínky Ely Fischerové.

29 ČIVRNÝ, Lumír: *Černá paměť stromu*. Edice Petlice [samizdat], sv. 22, 1974; Krameriova expedice [samizdat] 1989. Polistopadové vydání: Praha, Československý spisovatel 1991 (naposled Praha, Akropolis 2015).

30 KLÍMA, Ivan: *Moje první lásky*. Edice Petlice [samizdat], sv. 230, 1981. Exilové vydání: Toronto, Sixty-Eight Publishers 1985. Polistopadové vydání: Praha, Mladá fronta 1990 (naposled Praha, Academia 2007).

31 HÁJKOVÁ-DUXOVÁ, Věra: *Takový to byl život*. Edice Petlice [samizdat], sv. 350, 1987. Polistopadové vydání: In: FRANKOVÁ, A. (ed.): *Svět bez lidských dimenzí*, s. 45–118.

32 KAUTMAN, František: *Polarita našeho věku v díle Egonu Hostovského*. Edice Petlice [samizdat], sv. 89, 1977. Polistopadové vydání: Praha, Evropský literární klub 1993; VONDRAČKOVÁ, Slávka [Jaroslava]: *Mrazilo – tálo: O Jiřím Weilovi*. [Samizdat] 1979. Polistopadové vydání: Praha, Torst 2014.

vysvětlovali jiní, začala jsem číst jejich knížky. Lhali a zároveň nelhali, snaha říkat pravdu byla nepochybná, fakta souhlasila – proč mám tedy pocit, že lžou?“³³

Tento pocit se dal vysvětlit v první řadě tím, že interpretace druhé světové války byly poznamenány antifašistickým univerzalismem, ve kterém jednotlivé oběti beze stopy – a bez rozdílu – mizely. Proti tomu stavěli mnozí svou zcela osobní historii, svou nanejvýš subjektivní verzi prožitých událostí: tak spisovatel Ivan Klíma se v autobiografické povídce *Miriam* věnoval životu v terezínském ghettu. Autorův zájem se ovšem soustřeďuje na osobní pocity, obavy a egocentrická přání hrdiny a vypravěče příběhu a rovněž na jeho milostný vztah k dívce Miriam, zatímco tragická historie židovského ghetta a nakonec sama deportace z Terezína blednou a proměňují se v pouhou kulisu.³⁴

V podobném duchu se nesou vzpomínky Anny Kovanicové-Hydrákové, která byla jako čtrnáctiletá deportována do Terezína a posléze do Osvětimi a holokaust přežila jako jediná z celé rodiny. Počátkem sedmdesátých let sepsala vzpomínky formou dopisu oběma svým dětem, který na konci osmdesátých let koloval v samizdatu.³⁵ I ona v něm hovoří o subjektivních zážitcích a pocitech, o pronásledování Židů, ale válku a holokaust nezasazuje do žádných ideologických výkladových modelů. Všeobecný kontext je sotva naznačen, čtenář se zato dozvídá mnohé o jejím konkrétním prostředí, o její rodině, a zejména o jejích osobních přátelstvích a četných světlých momentech uprostřed hoře.

S ideologickými schématy, kterým mnozí vytýkali, že reprezentují „mrtvou historii“, zde byla konfrontována „živoucí ‘nepořádnost’ dějin“,³⁶ konkrétní životní příběhy. Tím, jak autoři do centra pozornosti uváděli individuum, jak kladli do popředí subjektivní prožívání jednotlivců, ukazovali „nepořádek“ a „chaos“ minulosti. To se přičilo oficiálnímu pojetí dějin, kterému šlo podle jeho kritiků o to, aby zavádělo nepřirozený pořádek a linearitu. To však znamenalo „pořádek bez života“, „umrtvující jedinečnost“,³⁷ pořádek, ve kterém „jedinečnost lidského tvora se stala pouhou ozdobou historických zákonů“.³⁸

Vedle vyzvednutí individua v běhu dějin je podstatná další charakteristika těchto textů: neshledáváme se v nich s obvyklým černobílým obrázkem Němců a Čechů. Nacističtí Němci se vůbec objevují na scéně většinou jen tehdy, když jde o konkrétní osoby, o zcela určitou interakci. Anna Kovanicová-Hydráková například vypráví o dennodenně zažívaném antisemitismu, jehož aktéry jsou přitom často Češi – a to

33 FAKTOROVÁ-SCHORNSTEINOVÁ, Františka: Smích bezbranných. In: FRANKOVÁ, A. (ed.): *Svět bez lidských dimenzí*, s. 179–188, cit. s. 181.

34 KLÍMA, Ivan: *Miriam*. In: TÝŽ: *Moje první lásky*. Praha, Mladá fronta 1990, s. 5–18.

35 Viz pozn. 28.

36 HAVEL, Václav: Příběh a totalita: Esej. In: TÝŽ: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989; Dálkový výslech*. (Spisy, sv. 4.) Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 931–959, zde s. 937 (napsáno v dubnu 1987 pro samizdatovou *Revolver Revue*); srv. KUSÝ, Miroslav: On the Purity of the Historian's Craft. In: *Kosmas*, roč. 3–4, č. 1–2 (1984–1985), s. 29–38, zde zejména s. 32.

37 HAVEL, Václav: Dopis Gustávu Husákovi. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4, s. 67–108, cit. s. 95 (zvýrazněno v původním textu). Otevřený dopis Gustávu Husákovi je datován 8. dubna 1975.

38 TÝŽ: Příběh a totalita, s. 939.

nejen za války, ale i poté: líčení návratu autorky do Prahy, kde byla přijímána s nevolí, kde jí nikdo ze starých známých nechtěl vrátit ukrytý rodinný majetek a kde často narážela na odmítání a lži, nevrhá na českou poválečnou společnost nijak pozitivní světlo.³⁹ V beletrii a v autobiografických dílech bylo pro autory možná snadnější reprodukovat pestrý obraz historické reality, plné rozporů, který nutně odporoval teleologické antifašistické metanaraci. Pronásledování Židů za nacismu přitom bylo tématem beletrie a memoárové literatury českého samizdatu stejně jako komunistický antisemitismus. Tento obrázek se mění při pohledu na historiografické texty. Originální studie k výzkumu a analýze holokaustu zde hledáme marně. Avšak stoupající zájem o něj je i v esejistických a vědeckých textech evidentní: v překladech, v recenzích zahraniční literatury, v textech o mezinárodním vývoji a konečně v debatách o náležitém připomínání holokaustu a samotného židovského dědictví v Československu.

„Historický samizdat“ a reflexe holokaustu

Nacistické pronásledování Židů bylo v „historickém samizdatu“ jako téma přítomno v esejích, v politických zprávách a rozborech, v prvé řadě ale v překladech zahraničních děl a recenzích zahraniční literatury. Scénář k filmu Clauda Lanzmanna *Shoah* s předmluvou filozofky a spisovatelky Simone de Beauvoirové začal v českém samizdatu kolovat tři roky po prvním francouzském vydání.⁴⁰ Rovněž ve druhé polovině osmdesátých let byl pro publikaci v samizdatu přeložen *Eichmann v Jeruzalémě* Hannah Arendtové.⁴¹ A literární přiblížení osobnosti vůdce povstání ve varšavském ghettu Marka Edelmana a jeho boje „Stihnout to před Pánem Bohem“ z pera polské autorky Hanny Krallové vyšlo v samizdatovém časopise *Revolver Revue*.⁴²

39 KOVANICOVÁ-HYNDRÁKOVÁ, A.: Dopis dětem.

40 LANZMANN, Claude: *Šoa*. Edice Expedice [samizdat] 1988. Polistopadové vydání: TÝŽ: *Šóá: Zpráva o velikém neštěstí*. Praha, Svoboda 1991; TÝŽ: *Šoa*. Praha, Prostor 2011. Předmluva Simone de Beauvoirové a krátké uvedení Lanzmannova filmu byly publikovány pod názvem „Paměť hrůzy“ v *Kritickém sborníku* [samizdat], roč. 7, č. 2 (1987), s. 46–50. Viz též recenze převzatá z *The New York Review of Books*: GARTON ASH, Timothy: Život smrti. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 11 (1988), s. 114–131.

41 ARENDOVÁ, Hannah: *Eichmann v Jeruzalémě: Zpráva o banalitě zla* [samizdat], b. r. [2. polovina 80. let]. Výňatky z knihy vyšly také v *Revolver Revue* [samizdat], č. 9 (1988), 10 (1988) a 11 (1988), nestránkováno. Bylo v plánu zařadit knihu do Edice Expedice, ale nedošlo k tomu, zjevně kvůli nevyhovujícímu překladu (informace pochází z e-mailu Jiřího Gruntoráda autorovi z 25.8.2011). Polistopadové vydání: Praha, Mladá fronta 1995.

42 KRALLOVÁ, Hanna: *Stihnout to před Pánem Bohem* [2 části]. In: *Revolver Revue* [samizdat], č. 9 (1988) a 10 (1989), nestránkováno. Původní vydání: KRALL, Hanna: *Zdążyć przed Panem Bogiem*. Kraków, Wydawnictwo Literackie 1977. V NDR byla kniha pod titulem *Dem Herrgott zuvorkommen* vydána oficiálně o dva roky později (Berlin, Volk und Welt 1979) a v SRN vyšla rok nato pod titulem *Schneller als der liebe Gott* (Frankfurt/M., Suhrkamp 1980). Polistopadové vydání: Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1999.

Velká část samizdatových článků vztahujících se k holokaustu byla převzata ze západoevropských a amerických publikací nebo se týkala dění v cizině. Vycházely například v *Historických studiích*, v časopise pro literaturu *Revolver Revue*, který se obracel především k mladšímu publiku, nebo v časopise *Střední Evropa*, blízkém katolickému prostředí. V tomto periodiku byla v roce 1987 dokonce zavedena zvláštní rubrika „Zecher“, podle hebrejského výrazu pro vzpomínání či paměť. V textech světově uznávaných intelektuálů jako George Steinera, Elieho Wiesela nebo Alaina Finkelkrauta⁴³ a dalších autorů se čtenáři v Československu dozvídali o německém sporu historiků (*Historikerstreit*),⁴⁴ o aktuálních debatách ve světovém bádání o holokaustu,⁴⁵ o sporech v souvislosti s památníkem v Osvětimi a o polsko-židovských vztazích⁴⁶ anebo o kontroverzním projevu prezidenta západoněmeckého Spolkového sněmu Philippa Jenningera.⁴⁷

Tyto zahraniční příspěvky a recenze světové literatury⁴⁸ však nejenže přinášely informace, které jinak bylo možné v Československu těžko získat, ale také senzibilizovaly čtenáře pro debaty o ústředním a singulárním významu holokaustu – jeho označení bylo do československé debaty uváděno často právě na základě těchto textů. Pojmy „holokaust“ a „šoa“, které v oficiálním pojetí historie neměly místo, protože se přičily univerzalistické interpretaci války, byly – zpočátku ještě poněkud neobratně⁴⁹ – zaváděny prostřednictvím nezávislých kruhů československé společnosti a do konce komunistického panství v zemi se v samizdatových textech do značné míry prosadily.

43 Viz např. STEINER, George: Dlouhý život metafor: Jeden z pohledů na šoa. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 8 (červenec 1987), s. 76–93; WIESEL, Elie: Babij Jar: 1941–1981. In: *Tamtéž*, č. 9 (listopad 1987), s. 131–134; FINKIELKRAUT, Alain: „Jménem všech našich mrtvých...“ In: *Revolver Revue* [samizdat], č. 10 (1989), nestránkováno.

44 KŘEN, Jan: Zpráva o německých historických sporech. In: *Historické studie* [samizdat], č. 25 (červen 1989), s. 126–130.

45 HILBERG, Raul – SÖLLNER, Alfons: Prolomit mlčení: O kontinuitě a diskontinuitě ve výzkumu holocaustu. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 12 (leden 1989), s. 133–149.

46 Viz např. SMOLAR, Aleksander: Tabu a nevinnost. In: *Revolver Revue* [samizdat], č. 8 (1987), nestránkováno; WISSEOVÁ, Ruth R.: Polští židovští duchové: Židé v Polsku. Památky a stopy. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 10 (únor 1988), s. 123–143.

47 O odpovědnosti za minulost: Projev Philipa Jenningera na slavnostním zasedání Spolkového sněmu dne 10. listopadu 1988, věnovaném památce obětí „křišťálové noci“ před padesáti lety. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 13 (červenec 1989), s. 90–101. Za textem projevu následovaly překlady dvou jeho ohlasů z německého tisku a poznámka překladatele (s. 102–108).

48 Mezi mnoha dalšími viz D. P.: Židovský příspěvek k československému boji za svobodu. In: *Historické studie* [samizdat], č. 9 (leden 1982), s. 212–215; GILBERT, Martin: Hrůzostrašný podvod: Kronika židovského ghetta v Lodži (1941–1944). In: *Revolver Revue* [samizdat], č. 7 (1987), nestránkováno.

49 Tak třeba se objevuje tvar „šochu“ jako genitiv a dativ od „šoa“ nebo anglický výraz „The Holocaust“, jako by šlo o nějaký nepřeložitelný titul knihy či filmu. Viz BESANÇON, Alain: Úvahy o moderních dějinách židovského národa. In: *Pražské komunikace* [samizdat], č. 2 (1987), s. 55–65, zde s. 55 a 62; MIŁOSZ, Czesław: Z přednášky v Stockholmu při přejímání Nobelovy ceny 1980. In: *Fórum* [samizdat] (červenec 1981), s. 6–11, zde s. 8.

Podobně jako většina těchto zahraničních textů, které spíš než o historii nacistického pronásledování evropských Židů hovořily o jeho významu pro poválečný svět, i příspěvky českých a slovenských autorů se holokaustu přibližovaly způsobem primárně morálním, etickým a politickým. Osvětlovaly spíš to, jak se s vyvražďováním evropských Židů nakládalo po roce 1945, než faktickou historii *šoa*.

Historická zkoumání a studie založené na primárních pramenech pojednávaly o holokaustu nejvýš jako o okrajovém tématu:⁵⁰ Tak třeba Jiří Doležal, historik narozený roku 1925, který od padesátých let pracoval v Historickém ústavu Československé akademie věd a v době „normalizace“ si vydělával na živobytí jako dělník, se ve studii o nacistické kulturní politice za protektorátu, uveřejněné roku 1979 v samizdatu, opakovaně dotýká i pronásledování českých Židů.⁵¹ Ve své kritické analýze činnosti českých tvůrčích pracovníků za druhé světové války Doležal dokonce konstatoval, že k pronásledování Židů nezaznělo ze strany českých vzdělanců žádné stanovisko, žádná kritika nacistického antisemitismu, a to ani tehdy, když začaly deportace Židů do Terezína.⁵² Stejně tak novinář a publicista Dušan Hamšík ve své biografii Heinricha Himmlera věnoval celou kapitolu jeho činnosti coby „likvidátora židů“. V této studii, která byla zveřejněna nejprve v samizdatu, ale roku 1986 mohla vyjít i oficiálně, se autor věnuje nejen roli Himmlera a jemu podřízených jednotek SS při vyvražďování Židů, ale líčí – z perspektivy pachatelů – genezi „konečného řešení židovské otázky“, od počínající diskriminace Židů přes politiku nuceného vystěhování až po vraždění ve vyhlazovacích táborech.⁵³

Většina textů, které o široce rozvětvené tematické oblasti nacistického pronásledování Židů v „historickém samizdatu“ vyšly, se naproti tomu věnovala nakládání s holokaustem po roce 1945, přičemž kritizovala lhostejnost státu a společnosti vůči této – podle jejich názoru – integrální součásti českých a slovenských dějin. Tato kritika nedostatečné reflexe holokaustu byla většinou uváděna do souvislosti se společenskou marginalizací a státním potlačováním židovských témat obecně.

Nedostatek příslušných publikací kritizoval Tomáš Pěkný, autor bibliografického článku o historii a kultuře Židů v Čechách a na Moravě, a došel k závěru, že v Československu má v tomto směru jen nepatrné a výrazně deformované znalosti i velká většina akademicky vzdělaných lidí.⁵⁴ O několik měsíců dříve připravil exilový slovenský historik Yeshayahu A. Jelinek (Ješajahu Jelínek) pro mezinárodní

50 Toto zjištění vcelku platí i pro české exilové publikace (viz PFAFF, Ivan: Die moderne tschechische Geschichte in der Produktion tschechoslowakischer Exilverlage und in tschechoslowakischen Exilzeitschriften 1969–1987. In: *Bohemia*, roč. 29, č. 2 (1988), s. 391–399).

51 DOLEŽAL, Jiří: Vztah nacistů k české kultuře. In: *Historické studie* [samizdat], č. 4 (podzim 1979), s. 3–57.

52 Tamtéž, zejména s. 53.

53 HAMŠÍK, Dušan: *Život a dílo Heinricha Himmlera*, 2 sv., zde sv. 2. Edice Petlice [samizdat], sv. 35, 1975, s. 4–100. Hamšíkova kniha vyšla oficiálně v nákladu padesát tisíc výtisků pod názvem *Heinrich Himmler: Druhý muž Třetí říše*. Praha, Mladá fronta 1986, zde s. 214–269. Polistopadová vydání (s totožným názvem jako v Mladé frontě): Praha, Univers 1999; Praha, Malý princ 2013.

54 fw [PĚKNÝ, Tomáš]: Poznámka na okraj prvního čísla: Review. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 12 (leden 1989), s. 173–181.

symposium Československo '88, organizované opozicí v Praze, příspěvek o sedmdesátiletém soužití Čechů, Slováků a Židů v Československu.⁵⁵ Doložil, že antisemitské nálady existovaly ve všech obdobích od roku 1918 až do roku 1988, a zpochybnil tradovaný pozitivní obrázek české solidarity s Židy, když poukázal na to, že obyvatelé Protektorátu Čechy a Morava – v absolutních i relativních číslech – ukrývali a zachránili méně Židů než obyvatelstvo Německé říše. Antisemitismus přetrvává i po roce 1945, jehož živnou půdou byl jak stát, tak společnost, nesl podle autora konečně i odpovědnost za to, že československá společnost osmdesátých let věděla jen velmi málo o historii Židů za nacismu. Ještě kritičtějším pohledem měřil společnost filozof Milan Šimečka, který se ve statí „Původ nejistoty“ tázal po příčinách tabuizace židovských témat v poválečném Československu.⁵⁶ Spatřoval je nejenom v politice socialistického státu, ale především ve společenských postojích, ve lhotejnosti Čechů vůči Židům a jejich osudu za druhé světové války.⁵⁷ Podobně i historik Jan Křen ve svém těsně před „sametovou revolucí“ napsaném příspěvku o dějepisectví v Československu označil nepřítomnost Židů v historiografii, a tím i vůči nim projevovanou lhotejnost, za nacionalismus a antisemitismus: „...nevší mavost k Němcům a Židům ... je také nacionalismem (a antisemitismem) svého druhu.“⁵⁸ Je-li zanedbávána židovská menšina, deformuje se, říká Křen, český obraz národních dějin. Pokud jsou opomíjeni Židé a český antisemitismus, je česká historie neúplná a zkreslená.⁵⁹

Morální povinnosti Čechů

Tato kritika zcela nedostatečného zájmu o historii Židů a holokaustu šla víceméně explicitně ruku v ruce s požadavkem vyrovnávání s minulostí, jak to – s použitím německého pojmu *Vergangenheitsbewältigung* – vyjádřil Milan Šimečka v již citované statí ze začátku roku 1989: „Po čtyřiceti letech tabuizace všech obtížných problémů budeme v situaci dítěte, které se nenaučilo pořádně mluvit, a jen s kokaneím si budeme přisvojovat svět svobody, do kterého, jak pevně doufám, budeme ve východní Evropě vrženi.“⁶⁰ Podobným způsobem se od západoněmeckého dění odvíjela argumentace Jana Křena, jenž se ve výkladu o sporu historiků nezapomněl zmínit

55 JELINEK, Yeshayahu A.: Česi, Slováci a Židia: Sedemdesiat rokov spolužitia a konfrontácií. In: *Československo 88: Sborník příspěvků pro mezinárodní symposium a dokumentů o jeho zmařeném a permanentním průběhu*. Praha [samizdat] 1989, s. 28–31.

56 ŠIMEČKA, M.: Původ nejistoty (viz pozn. 2).

57 Tamtéž, s. 10.

58 KŘEN, Jan: *Bílá místa v našich dějinách?* Praha, Lidové noviny 1990, s. 82 n. Kniha byla určena k vydání v samizdatu, nakonec však vyšla až po změně režimu.

59 TÝŽ: O Kafkovi, židovské otázce a antisemitismu, také českém. In: *Svědectví*, roč. 18, č. 69 (1983), s. 137–142, zejména s. 139 n. Stať byla poprvé otištěna v samizdatových *Historických studiích*, č. 8 (1981), nestránkováno. Podobně viz fw [PĚKNÝ, T.]: Poznámka na okraj prvního čísla, s. 179.

60 ŠIMEČKA, M.: Původ nejistoty, s. 16.

o absenci srovnatelných debat v Československu. Vzněl přitom otázku, kdy pojem, a tím téma „židovského Holocaustu“ (*sic*) budou uvedeny „u nás“. ⁶¹ Už o několik let dříve Křen zdůraznil, že „židovská otázka a antisemitismus je velkým občanským i vědeckým dluhem naší historiografie“. ⁶²

V tomto ohledu se zmíněné příspěvky podobaly vyhraněně politickým textům, jako byl úvodem citovaný dokument Charty 77 o tragédii Židů v československé poválečné realitě, zveřejněný v dubnu 1989. Jeho autoři pranýřovali skutečnost, že reflexe holokaustu je potlačována a že židovské oběti druhé světové války nejsou nikterak přítomny v historiografii, ve školní výuce, a tedy ani ve veřejném povědomí. Navíc byl v tomto dokumentu kritizován málo skrývaný antisemitismus, který oficiální místa nejenom tolerují, ale dokonce i pěstují. Ten má katastrofální důsledky pro židovské památky v Československu a v neposlední řadě i pro veškerý náboženský a kulturní život židovských obcí. ⁶³

V listopadu 1988, při příležitosti sedmačtyřicátého výročí zahájení deportací Židů z Protektorátu Čechy a Morava, připomněla novinářka a disidentka Olga Šulcová v samizdatových *Lidových novinách* ⁶⁴ „dluhy“ Čechů vůči jejich židovským spoluobčanům. ⁶⁵ Kritizovala skutečnost, že na místě, odkud byli pražští Židé deportováni, nebyla dosud odhalena ani pamětní deska, přestože už v šedesátých letech existovaly plány na zřízení pomníku. ⁶⁶ Takový památník je důležitý, uvádí autorka, „na připomínku toho, kam až může dojít ideologická nesnášenlivost“, a jeho význam je o to aktuálnější, že tato nesnášenlivost „není vlastní pouze určitému národu nebo rase. Daří se jí za určitých okolností všude. I u nás.“ ⁶⁷ Už na tomto místě je třeba poznamenat, že hranice mezi připomínáním holokaustu a jeho instrumentalizací pro aktuální potřeby byla plynulá. Šulcová zde totiž nestavěla na pranýř ani tak českou účast na holokaustu jako spíše „ideologickou intoleranci“ v éře „normalizace“, jejíž obětí byli disidenti, a tedy i ona sama.

61 KŘEN, J.: Zpráva o německých historických sporech, s. 126 (viz pozn. 44).

62 TÝŽ: O Kafkovi, židovské otázce a antisemitismu, také českém, s. 142.

63 Tragédie Židů v čs. poválečné skutečnosti (viz pozn. 1).

64 Samizdatové *Lidové noviny* byly založeny na konci roku 1987, v návaznosti na stejnojmenný deník, který existoval mezi lety 1893 a 1952. Koncipovány byly jako noviny, ale až do změny režimu zůstaly měsíčníkem, který se však nákladem deset tisíc exemplářů brzy po svém založení stal zdaleka nejrozšířenějším samizdatovým periodikem v Československu. Od dubna 1990 vycházely *Lidové noviny* opět jako deník. (PŘIBÁŇOVÁ, Alena: *Lidové noviny 1987–1989*. In: *Slovník české literatury po roce 1945* [online]. Ústav pro českou literaturu AV ČR, v.v.i. © 2006–2011 [cit. 2016-11-04]. Dostupné z: <http://www.slovníkceske-literatury.cz/showContent.jsp?docId=140&hl=lidov%C3%A9+noviny+>.)

65 ŠULCOVÁ, Olga: Památníky nejen na hřbitovech. In: *Lidové noviny* [samizdat], [roč. 1], č. 11 (1988), s. 7.

66 V 60. letech se ujala myšlenka umístit v areálu po válce postaveného Parkhotelu v Holešovicích, tedy v místech, kde byli Židé soustřeďováni před deportací, pamětní desku. Instalace pamětní desky sochaře Břetislava Bendy však byla po změně politického kurzu znemožněna. Pamětní deska, navržená umělkyní Helgou Hoškovou-Weissovou, která přežila Terezín, mohla být na tomto místě konečně odhalena roku 1991.

67 Tamtéž.

Jen v nemnoha dokumentech – bez ohledu na to, zda šlo o texty historiků, nebo o vyhraněně politická provolání, jako byl dokument Charty 77 – se o holokaustu hovořilo samostatně. Jeho kritická reflexe byla spíše kladena do širšího kontextu hledání stop židovského dědictví ve střední Evropě a minulosti (německých) Židů v Čechách a na Moravě.⁶⁸ V tom smyslu byl kritizován nacionalistický obraz dějin, který přispěl k vyblednutí paměti této multikulturní minulosti a vytěsnil nejen holokaust, ale i česko-židovskou historii obecně. Pokud autoři nesouhlasně poukazovali na to, že reflexe pronásledování a vraždění Židů za druhé světové války je společensky marginalizována, většinou jedním dechem želeli i nedostatečného respektu k četným židovským kulturním památkám. Synagogy a hřbitovy trvale chátrají, jsou obětmi „legálního vandalismu“.⁶⁹ Pokud chtějí disidentské kruhy náležitě pěstovat myšlenku nově vzkříšené střední Evropy,⁷⁰ je třeba též připomínat etnickou a náboženskou pluralitu, soužití Čechů, Židů a Němců. Jak psal autor článku o „povinnostech pozůstalých“ v *Lidových novinách*, „snad bychom tedy my ... mohli najít neokázalý způsob, jak projevit vděčnost a vzpomínku aspoň teď, když už je skoro na všechno pozdě“.⁷¹ Je to úkol Čechů, protože Židé – vzhledem k událostem z doby nacismu a vzhledem k dlouholeté lhostejnosti mnoha Evropanů – už tomuto úkolu nemohou dostat.⁷²

Další samizdatové články pranýřovaly antisemitské výroky nebo kritizovaly antiizraelskou zahraniční politiku Československa. O zvýšené senzibilitě k projevům antisemitismu svědčí například četné kritické reakce na publikaci posledního dílu pamětí Václava Černého. Renomovanému literárnímu vědci a disidentovi, jehož práce ze sedmdesátých a osmdesátých let mohly vycházet jen v zahraničí, bylo vytýkáno, že ve svých vzpomínkách na poválečnou dobu reprodukuje antisemitské stereotypy.⁷³ I tyto texty, zprvu bez přímého vztahu k historii holokaustu a druhé

68 Srv. J. K. [KROUTVOR, Josef]: Střední Evropa: Anekdota a dějiny [3 části]. In: *Prostor* [samizdat], roč. 2, č. 5 (prosinec 1983), s. 25–32, roč. 2, č. 6 (prosinec 1984), s. 27–44 a roč. 2, č. 7 (červen 1986), s. 87–109. Polistopadové vydání: *Potíže střední Evropy: Anekdota a dějiny*. In: TÝŽ: *Potíže s dějinami: Eseje*. Praha, Prostor 1990, s. 47–103; PITHART, Petr: *Z Prahy německé a židovské* [1987]. In: TÝŽ: *Dějiny a politika: Eseje a úvahy z let 1977–1989*. Praha, Prostor 1990, s. 235–253.

69 -RK-: Povinnosti pozůstalých. In: *Lidové noviny* [samizdat], [roč. 1], č. 10 (1988), s. 5. Viz též KANTŮRKOVÁ, Eva: Posmrtná pouť Richarda Weinera. In: *Svědectví*, roč. 15, č. 60 (1980), s. 677 n.

70 SCHULZE WESSEL, Martin: Die Mitte liegt westwärts: Mitteleuropa in tschechischer Diskussion. In: *Bohemia*, roč. 29, č. 2 (1988), s. 325–344.

71 -RK-: Povinnosti pozůstalých.

72 Tamtéž.

73 Z kritických reakcí na Černého nacionalismus a antisemitismus z řad českých disidentů viz ŠIMEČKA, Milan: Ztracené dějiny: Několik poznámek ke IV. dílu Pamětí Václava Černého. In: *Obsah* [samizdat], prosinec 1982, nestránkováno. Polistopadové vydání: TÝŽ: *Ztracené dějiny*. In: BLÁHOVÁ, Kateřina – PŘIBÁŇ, Michal (ed.): *Z dějin českého myšlení o literatuře*, sv. 4: 1970–1989. *Antologie k Dějinám české literatury 1945–1989*. Praha, Ústav pro českou literaturu AV ČR 2005, s. 383–388; JÍŘŮ, Jaroslav: Ještě k pamětem Václava Černého. In: *Kritický sborník* [samizdat], [roč. 5], č. 3 (1985), s. 73–76. Souhrn reakcí na vzpomínky Václava Černého vyšel mimo jiné už v samizdatu: *Nad IV. dílem Pamětí V. Černého: Ohlasy, recenze, úvahy*. Praha [samizdat] 1984. V tomto sborníku nalezl český čtenář mimo jiné

světové války, svým způsobem přispívaly k reflexi druhé světové války, tím že zvyšovaly vnímavost čtenářů k ústřednímu významu židovských obětí války, jakož i k důležitosti a přetrvávání antisemitských stanovisek.

Holokaust a otázky jeho reflexe, kritické postoje k českému antisemitismu nebo i obecné fragmenty židovských dějin a kultury se v osmdesátých letech objevovaly v různých žánrech českého samizdatu. Spisovatelé, historici, novináři a filozofové se tu ve stále větší míře věnovali židovské historii a dějinám nacistického pronásledování Židů. S tímto zesíleným zájmem šla ruku v ruce kritika dosavadní společenské i státní marginalizace židovských dějin a holokaustu. Tím, že se vžívaly pojmy „holokaust“ a posléze „šoa“, byly zároveň nastolovány otázky jedinečnosti pronásledování Židů za druhé světové války, o nichž se v téže době intenzivně debatovalo v západní Evropě, Spojených státech a Izraeli. Zviditelňování židovských obětí bylo posilováno i tím, že mnoho autorů v samizdatu psalo slovo „Žid“ bez ohledu na oficiální pravidla pravopisu vždy s velkým počátečním písmenem.⁷⁴

U mnoha osob přecházela tato konfrontace s česko-židovskou historií a holokaustem v sympatie, dokonce v identifikaci s Židy a s Izraelem. Už na konci šedesátých let, v důsledku šestidenní války v roce 1967, se řada spisovatelů a intelektuálů otevřeně postavila na stranu Izraele.⁷⁵ Spatřovali zřetelnou analogii mezi ohrožením Československa v roce 1938 a ohrožením Izraele o třicet let později. Nechyběla četná srovnání české a židovské historie. Tato představa příbuzného, společného česko-židovského osudu se objevovala i v samizdatu. Historik umění a esejista Josef Kroutvor, který tak jako řada jiných popisoval život (především opozičních intelektuálů) v Československu sedmdesátých a osmdesátých let coby život „v ghettu“, konstatoval, že „každý z nás je tak trochu žid“.⁷⁶ Stejně smýšlel slovenský spisovatel a disident Dominik Tatarka: „Situace Židů se opakuje, platí pro náš národ, který musí žít v ghettu.“⁷⁷ Identifikace s odjakživa utiskovanými Židy posloužila mnoha disidentům v hledání vlastní pozice vůči represivnímu státu. Tak i Ruth Ellen Gruberová pozorovala, že Židé v osmdesátých letech symbolizovali svobodu, nezávislou opoziční kulturu. Využívání židovských témat a symbolů bylo podle ní znamením protestu proti komunistickému režimu.⁷⁸

důležitý příspěvek českožidovského exulanta Hanuše Hájka, jenž na četné projevy antisemitismu v Černého memoárech upozornil jako jeden z prvních. Dále viz SCHMIDT-HARTMANN, Eva: Zur Diskussion über die Memoiren von Václav Černý. In: *Bohemia*, roč. 27, č. 2 (1986), s. 374–393.

74 Velké počáteční písmeno signalizovalo podle platných pravopisných pravidel příslušnost k národu, malé písmeno odkazovalo na náboženské společenství.

75 Viz YEGAR, Moshe: *Československo, sionismus, Izrael: Historie vzájemných vztahů*. Praha, Victoria Publishing 1997, zejména s. 176–179.

76 Josef K. [KROUTVOR, Josef]: Esej o životě v ghettu. In: *Svědectví*, roč. 17, č. 65 (1981), s. 25–31, cit. s. 26. Stať byla původně publikována v samizdatovém časopise *Spektrum*, č. 3 [1979].

77 NOËL, Bernard: *La rencontre avec Tatarka*. Le Roeulx, Talus d'approche 1986, s. 16.

78 GRUBER, Ruth Ellen: *Virtually Jewish: Reinventing Jewish Culture in Europe*. Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press 2002, s. 25 n.

Český nacionalismus a univerzalizace holokaustu

Pro reflexi šoa to však znamenalo, že asimilace historických osudů Čechů a Židů vedla nakonec opět k určitému univerzalistickému pohledu na druhou světovou válku. Tato univerzalizace už nesloužila komunistickému antifašismu, ale byla oporou vlasteneckého a nacionalistického pojetí minulosti v důsledku vyzvedávání zvláštního utrpení Čechů v nejnovějších dějinách. Zvýšená pozornost věnovaná historii holokaustu nevedla – tak jako tou dobou v jiných, především západních zemích – k diskusi o jeho ústředním významu v rámci historie nacismu a druhé světové války, a tím o jeho výjimečném postavení v celé historii dvacátého století. Mnozí autoři na rozdíl od toho přistupovali k vraždění Židů ve smyslu jakéhosi úhrnu „totalitních“ režimů, jako k součásti středoevropské tragédie. Tak například spisovatelka a mluvčí Charty 77 Eva Kantůrková želela „těch všech lidí zahubených v Šoah (sic), gulazích či uranových lágrech“.⁷⁹ „Ideologická nesnášenlivost“, proti které protestovala Olga Šulcová v již citovaném článku, se stejnou měrou vztahovala na pronásledování Židů nacistickým Německem i na represe, jimž byli vystaveni odlišně smýšlející lidé v komunistickém Československu.⁸⁰ Pojem totalitarismu, v disentu běžný, a spolu s tím i srovnávání, ba ztotožňování nacismu a stalinismu vedly často k tomu, že v útlaku a násilí byl spatřován konstitutivní rys obou režimů.⁸¹ Stalinismus, „nejhorší temno 50. let“,⁸² se podobně jako fašismus stal synonymem „masových zločinů a genocidy“.⁸³

Naopak vnímání holokaustu jako *ústředního* rozcestníku dvacátého století, jak je bylo možno ve stále větší míře registrovat v západní Evropě sedmdesátých a osmdesátých let, nelze v československém disentu doložit. Například filozof Jan Patočka se ve svých úvahách o válkách ve dvacátém století zabýval masově rozsévanou smrtí a její technizací, nikoli však vražděním evropských Židů. Rozhodující událostí dvacátého století, tohoto století „noci, války a smrti“, byla podle něho první světová válka.⁸⁴ Na jiném místě Patočka dokonce reprodukuje oficiální pohled na druhou světovou válku do té míry, že hovoří o „300 000 obětech odporu“,⁸⁵ aniž naznačí,

79 KANTŮRKOVÁ, Eva: O etice Palachova činu. In: *Prostor* [samizdat], č. 12 (leden 1989), s. 45–52, cit. s. 50.

80 ŠULCOVÁ, O.: Památníky nejen na hřbitovech (viz pozn. 65).

81 Takto se vyslovil např. spisovatel Ivan Klíma v rozhovoru s novinářem Jiřím Ledererem (LEDERER, Jiří: *České rozhovory*. Praha, Československý spisovatel 1991, s. 118; publikace vyšla již roku 1974 v exilovém nakladatelství Index v Kolíně nad Rýnem).

82 HP [snad HAPALA, Jiří]: Što dělat? In: *Prostor* [samizdat], roč. 2, č. 6 (1984), s. 2–8, cit. s. 4.

83 ŠILHÁN, Věněk: Stalinismus nutno poznávat. In: *Lidové noviny* [samizdat], [roč. 2], č. 6 (1989), s. 9.

84 Patočkovy *Kacířské eseje* vyšly poprvé roku 1975 jako svazek 49 Edice Petlice. Citovaný šestý esej vyšel o rok později v exilovém *Svědectví* (PATOČKA, Jan: *Války 20. století a 20. století jako válka*. In: *Svědectví*, roč. 13, č. 51 (1976), s. 435–448, zde s. 436). V exilu vydal dílo v kompletní podobě roku 1980 Karel Jadrný v Mnichově. Polistopadové vydání: TÝŽ: *Kacířské eseje o filozofii dějin*. Praha, Academia 1990. Naposled vyšlo jako součást 3. svazku *Sebraných spisů Jana Patočky* v edici Ivana Chvatíka a Pavla Kouby (Praha, Oikymen 2002).

85 PATOČKA, Jan: *Co jsou Češi? Malý přehled fakt a pokus o vysvětlení*. Praha, Panorama 1992, s. 104. Tento původně německý text psal Patočka kolem roku 1973 ve formě dopisů. Český

že většina z nich byly židovské oběti holokaustu. Toto ústřední postavení války, ve které se šoa rozvíjí (nebo se v ní ztrácí), se projevuje i v jiných textech. Václav Havel se ve svém nekrologu za divadelního a filmového režiséra Alfréda Radoka roku 1976 nezmní ani o jeho židovském rodinném pozadí, ani o skutečnosti, že Radokova *Daleká cesta* (1949) byla prvním a na deset let posledním českým filmem o osudu Židů za nacismu a o terezínském ghettu. Radok, píše Havel, vložil „do filmu o terezínském koncentračním táboře“ „své válečné zkušenosti“.⁸⁶

Tato univerzalizace a nivelizace válečných zkušeností nakonec jistým způsobem odpovídala státnímu pojetí historie. Povolení a zakázání autoři nezastávali ve všech otázkách zcela protichůdné pozice. Například Jan Křen, sám v sedmdesátých a osmdesátých letech disidentský historik, připomínal, že propast mezi oficiální a nezávislou historiografií nebyla v Československu před rokem 1989 „tak velká“, protože metodologicky a filozoficky se jejich práce značně podobaly.⁸⁷ Holokaust i nejnovější česko-židovskou historii si za svá ústřední témata vybírali disidentští historici stejně málo jako oficiální historiografie. Zvláště nápadné však je, že holokaust nebyl pojímán jako integrální součást obecných národních dějin. Mezi často citované tragické události české historie – které chtěli disidenti podrobit nové interpretaci – byl sice zahrnut Mnichov 1938, okupace v březnu 1939, druhá světová válka, vyhnání Němců a nakonec i československá podoba stalinismu, nikoli však šoa a osud československých Židů ve dvacátém století.⁸⁸ Jakkoli disidentští historici problematizovali mýty a tabu marxistické historiografie a obecné kritice podrobovali český nacionalismus,⁸⁹ reprodukovali často příběh odehrávající se v těsných etnických hranicích a ztrácející ze zřetele multikulturní, multietnickou a multireligiózní minulost země.⁹⁰ Například autoři samizdatové publikace, jejímž výslovným cílem bylo zaplnit „bílá místa“ v nejnovějších dějinách, se nijak nevěnovali holokaustu a ve statistice obětí

ho v roce 1989 v jednom svazku *Archivního souboru* vydali Ivan Chvatík a Jan Vít pod názvem *Co jsou Češi? Soubor textů k českým dějinám a české filosofii* [samizdat]. Naposled vyšlo jako součást 13. svazku *Sebraných spisů Jana Patočky* v edici Ivana Chvatíka a Pavla Kouby (Praha, Oikymen 2006).

86 HAVEL, Václav: Alfred Radok, český režisér. In: *Svědectví*, roč. 13, č. 52 (1976), s. 699 n., cit. s. 699. Polistopadové vydání: Alfréd Radok: Nekrolog. In: HAVEL, V.: *Spisy*, sv. 4, s. 125–130, cit. s. 127 (viz pozn. 36).

87 KŘEN, Jan: Czech Historiography at a Turning-Point. In: *East European Politics and Societies*, roč. 6, č. 2 (1992), s. 152–169, zde s. 155. Kriticky k československé samizdatové historiografii viz též SCHMIDT-HARTMANN, Eva: Forty Years of Historiography under Socialism in Czechoslovakia: Continuity and Change in Patterns of Thought. In: *Bohemia*, roč. 29, č. 2 (1988), s. 300–324.

88 Viz kromě mnoha jiných PITHART, Petr: Let us Be Gentle to our History. In: *Kosmas*, roč. 3–4, č. 1–2 (1984–1985), s. 7–22; KUSÝ, M.: On the Purity of the Historian's Craft, s. 33 (viz pozn. 36).

89 Viz TUCKER, Aviezer: *Fenomenologie a politika: Od J. Patočky k V. Havlovi*. Olomouc, Votobia 1997, s. 107.

90 Viz např. KOHOUT, Luboš: 15. březen 1939: Mezinárodní a československé souvislosti a důsledky. In: *Listy*, roč. 19, č. 1 (1989), s. 46–50; HÜBL, Milan: „Bílá místa“ okolo Mnichova 1938. In: *Proměny*, roč. 27, č. 1 (1990), s. 159–162.

druhé světové války tu marně hledáme počty židovských obětí.⁹¹ Stejně tak historik Jindřich Pecka ve své práci o pochodech smrti a evakuačních transportech, které v posledním roce války směřovaly přes území jižních Čech, si jen zřídka, ale i tehdy okrajově, všímá toho, že většinu vězňů tvořili Židé. Tak jako v mnoha starších studiích stojí u Pecky v popředí nacistická zvěrstva a zločiny, nikoli však oběti, jejich zkušenosti a vyprávění.⁹²

S druhou světovou válkou spojovala většina disidentských historiků otázky českého odboje, „germanizace“ českých zemí a pronásledování Čechů. V plné shodě s oficiálním konceptem historie se tak podrobně psalo o „konečném řešení české otázky“, aniž by se zmiňovalo totéž v souvislosti s „židovskou otázkou“⁹³ – a aniž by se připomnělo, že zde šlo o vágní plán, tam však o plán uváděný ve skutek. Mnoho disidentů tudíž tradovalo český nacionalistický obraz historie, který z minulosti Čech a Moravy činil „české dějiny“⁹⁴ v etnickém smyslu a z druhé světové války pouhé pokračování staletého německo-českého antagonismu.⁹⁵ Holokaust nebyl v žádném případě popírán, ale nebyl mu přiznán ústřední význam pro národní historii. Do českých dějin mohl být pojat jen v univerzalizované podobě; zbaven kontextu se nadto proměnil v synonymum hrůzy a ohrožení – Čechů.⁹⁶

Zatímco v úvahách o vyhnání Němců po válce si disidentští historici kladli otázku české viny,⁹⁷ pronásledování a vyvražďování Židů považovali stejně jako historici oficiální i nadále za externí, totiž německou záležitost. „Otázka viny“ se v Německu týká německo-židovského vztahu, poznamenal publicista Petr Přihoda (původním povoláním psycholog), poté co přeložil a okomentoval problematiku projev prezidenta západoněmeckého Spolkového sněmu Philippa Jenningera při příležitosti padesátého výročí listopadových pogromů v roce 1938. Ale „i my máme svou ‘Schuldfrage’, otázku

91 TOMÁŠ, Stanislav [MENCL, Vojtěch] aj.: *Křižovatky 20. století: Světlo na bílá místa v nejnovějších dějinách*. [Samizdat] 1987. Polistopadové vydání: MENCL, Vojtěch – HÁJEK, Miloš – OTÁHAL, Milan – KADLECOVÁ, Erika: *Křižovatky 20. století: Světlo na bílá místa v nejnovějších dějinách*. Praha, Naše vojsko 1990.

92 PECKA, Jindřich: Transporty smrti na území jižních Čech. In: *Historické studie* [samizdat], č. 21 (červen 1987), s. 78–100.

93 Platí to třeba o pracích Václava Kurala. Viz KURAL, Václav: *Deutsche Besatzung und tschechische Reaktion 1939–1945: Ein Beitrag zur Vorgeschichte der Aussiedlung*. In: KŘEN, Jan – KURAL, Václav – BRANDES, Detlef: *Integration oder Ausgrenzung: Deutsche und Tschechen 1890–1945. Mit einem Vorwort von Dieter Beyrau*. Bremen, Donat & Temmen 1986, s. 66–104. Viz též VRABEC, Václav: Nejen na okraj jednoho výročí. In: *Lidové noviny* [samizdat], [roč. 2], č. 3 (1989), s. 4 n.

94 BDIC, CD audio 147 (2), interview Bertholda Unfrieda s Milošem Hájkem, 00:22:00 min; KOPEČEK, Michal: Hledání „paměti národa“: Politika dějin, nostalgie a dějepisectví komunismu. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 4, č. 1 (2007), s. 7–26, zde s. 14 n.

95 Viz SCHMIDT-HARTMANN, Eva: The Enlightenment that Failed: Antisemitism in Czech Political Culture. In: *Patterns of Prejudice*, roč. 27, č. 2 (1993), s. 119–128, zde s. 127.

96 -ZA-: Umění a skok do výšky. In: *Prostor* [samizdat], č. 7 (1986), s. 12–16, zde s. 13.

97 Viz HOENIG, Bianca: Phantomschmerzen: Die Vertreibung der Deutschen in der unabhängigen polnischen und tschechoslowakischen Debatte anhand zweier Schlüsseltexte. In: HALLAMA, P. – STACH, S. (ed.): *Gegengeschichte* (viz úvodní poznámka označená *).

viny, která se týká toho, co se u nás událo po roce 1945“, pokračoval Příhoda.⁹⁸ Podobně jako mnozí jiní rozpoznával za vyhnáním českou vinu, za pronásledováním a vyvražďováním Židů však nikoli. Právě tento způsob uvažování, jenž Čechům kolektivně připisoval morálně bezúhonné chování za druhé světové války a je samy, jak to formuloval disidentský spisovatel a esejista Zdeněk Urbánek, vnímal jen jako „oběť uprostřed Evropy“,⁹⁹ napadal Milan Šimečka: Jisti si svým pocitem neviny necítí Češi žádnou vinu ani vůči Židům.¹⁰⁰

Závěry

Byla židovská menšina v Československu skutečně „likvidována několikanásobně“, jak se praví v dokumentu Charty 77? Nepochybné je, že nejpozději od uchopení moci komunisty v roce 1948 se státní politika snažila – z velké části úspěšně – znemožnit nějakou široce založenou reflexi pronásledování a vyvražďování českých a slovenských Židů. Je třeba souhlasit s Michalem Franklem, jestliže hovoří o „přivtělení“ židovských obětí a jejich ‘rozplynutí’ v celkovém počtu československých obětí.¹⁰¹ Násilnou a účinnou cézuru v pozvolna počínající reflexi šoa v širší veřejnosti nadto znamenalo potlačení pražského jara.

Zároveň nesmí být přehlédnuto, co bylo možné vyslovit, napsat a ukázat o pronásledování a vyvražďování Židů za nacismu i na oficiální úrovni – i když zčásti v cenzurované podobě. Publikace a debaty v samizdatu kromě toho poukazují na stále rostoucí zájem přinejmenším určité části československé společnosti důkladněji se zabývat holokaustem a otázkami jeho náležité reflexe. V různých samizdatových médiích se objevovaly – často z ciziny převzaté – články, jež se věnovaly nejenom historii nacistického pronásledování Židů, ale zejména také jeho reprezentacím i lhostejnosti většinové společnosti vůči židovským obětem.

Na tyto samizdatové diskuse, jež spadají především do druhé poloviny osmdesátých let, je v neposlední řadě třeba pohlížet také jako na předzvěst vývojových posunů po roce 1989. Velkou veřejnou pozornost, které se osudu Židů za nacismu dostávalo v prvních letech po „sametové revoluci“, nelze zřejmě vysvětlit, aniž si povšimneme kritických hlasů, které už v osmdesátých letech požadovaly širší založenou reflexi holokaustu v Československu. Byl to ostatně také bývalý disident Václav Havel, jenž roku 1995 jako první postkomunistický prezident České republiky o této společenské lhostejnosti a netečnosti k vyvražďování Židů otevřeně

98 V. K. [PŘÍHODA, Petr]: Poznámka překladatele. In: *Střední Evropa* [samizdat], č. 13 (červenec 1989), s. 108.

99 URBÁNEK, Zdeněk: Jen dohra. In: *Lidové noviny* [samizdat], [roč. 2], č. 3 (1989), s. 6.

100 ŠIMEČKA, M.: Původ nejistoty, s. 10 (viz pozn. 2).

101 FRANKL, Michal: Die „Endlösung der Judenfrage“ und die Narrative der tschechischen Geschichte 1945–1989. In: BRENNER, Christiane – FRANZEN, K. Erik – HASLINGER, Peter – LUFT, Robert (ed.): *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert: Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse*. (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum, sv. 28.) München, R. Oldenbourg 2006, s. 255–277, cit. s. 272.

promluvil.¹⁰² Podle Havla existovala tato lhostejnost během války i po ní, což ho přivedlo k závěru, který výrazně překračoval rámec disidentských debat z osmdesátých let: konstatoval, že tato lhostejnost „z nás dělá spoluviníky“.¹⁰³

V disidentských pojednáních o historii však zřetelně vystupuje do popředí i další faktor: etnicko-národní pohled na historii, který holokaust marginalizuje a integruje do české metanarace jen v univerzalizované podobě, vytvořil pojetí mezi oficiální a neoficiální historickou produkcí v Československu sedmdesátých a osmdesátých let a stal se také spojnicí jednak s exilovou literaturou, jednak s postkomunistickou historickou literaturou. Na důkladnou *Vergangenheitsbewältigung*, která by zaměřila kritickou pozornost na roli Čechů za druhé světové války a na jejich chování k Židům, tak jak to požadoval Milan Šimečka,¹⁰⁴ totiž ani v disentu, ani po pádu komunismu nedošlo. Nacionalistická atmosféra raných devadesátých let zabránila sebekritickému přiblížení holokaustu, vnímanému i nadále jako součást židovských dějin.¹⁰⁵ Historie druhé světové války tudíž prozatím zůstává historií německo-české konfrontace,¹⁰⁶ zatímco holokaust a podíl Čechů na něm pouhým okrajovým tématem národních dějin.

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

Tento článek vychází díky podpoře Grantové agentury ČR v rámci grantu č. 16-01775Y „Začlenění židovského obyvatelstva do poválečné československé a polské společnosti“.

102 Havel tak učinil v pozdravu sympoziu o terezínském rodinném táboře v Osvětimi-Březince: BROD, Toman – KÁRNÝ, Miroslav – KÁRNÁ, Margita (ed.): *Terezínský rodinný tábor v Osvětimi-Birkenau: Sborník z mezinárodní konference. Praha, 7.–8. března 1994*. Praha, Melant-rich 1994, [s. 7]. Havlova zdravice byla otištěna i v deníku *Práce*: Drama rodinného tábora. In: *Práce* (3.1.1995), s. 7.

103 Tamtéž (zvýrazněno v původním textu).

104 ŠIMEČKA, M.: *Původ nejistoty*, s. 15 n.

105 Viz SNIAGON, Tomas: Their Genocide, or Ours? The Holocaust as a Litmus Test of Czech and Slovak Identities. In: KARLSSON, Klas-Göran – ZANDER, Ulf (ed.): *Echoes of the Holocaust: Historical Cultures in Contemporary Europe*. Lund, Nordic Academic Press 2003, s. 177–200.

106 Viz KUČERA, Jaroslav – ZIMMERMANN, Volker: Ke stavu českého výzkumu nacistické okupační politiky v Čechách a na Moravě: Několik úvah u příležitosti vydání jedné standardní publikace. In: *Soudobé dějiny*, roč. 16, č. 1 (2009), s. 112–130.

Diskuse

Dějiny obětí

*K historiografii a politice identity českých židů**

Vít Strobach

Hypotéza, jíž se budu věnovat v první části textu (kapitola „Politika vědy“), zní ve zkratce takto: V posledních zhruba dvaceti letech jsme v české historiografii svědky poměrně širokého uplatnění *dějin obětí*, či – slovy Salo W. Barona – plačtivého pojetí židovských dějin.¹ Na tento fenomén narážíme i v jiných zemích a v různých obdobích poválečného vývoje. Dějiny židů² a antisemitismu se dostaly do úzkého kontaktu. Na specifika a souvislosti psaní o židech, respektive antisemitismu v daném interpretačním rámci se zaměřím v první půli textu. Ve všech třech níže definovaných, typizovaných výpovědích české historiografie („národ“, „totalita“, „kultura“) má právě narativ oběti zásadní roli.

* Tato studie vznikla v roce 2012 pro časopis *Soudobé dějiny*, kde po jistých peripetiích a jen s drobnými úpravami vychází. Je na čtenářích a na dalších badatelích, aby nejen zhodnotili oprávněnost tezí, které studie předkládá, ale i změny, ke kterým v posledních pěti letech v rámci zkoumaného jevu došlo. V další diskusi a analýzách by bylo rovněž zapotřebí vzít v potaz drobnější rozlišení vývoje během posledních více než dvaceti let.

1 K Baronovu pojetí židovských dějin srv. BRENNER, Michael: *Prophets of the Past: Interpreters of Jewish History*. Princeton, Princeton University Press 2010, s. 221–231.

2 Při psaní slova *žid/židé* volím malé počáteční písmeno, pokud souvislosti (odkaz na národní identitu) nevyžadují jinak.

Dopředu musím upozornit na několik omezení. Text si neklade za cíl analyzovat českou historiografii zabývající se židy či antisemitismem jako takovou. Věnuje se pouze historiografii z období 1989 až 2012, která se podílela na reprodukci dějin obětí, specifikům tohoto výkladu, jeho detailnějšímu vymezení, historickým figurám, s nimiž autoři a autorky pracují, a možným reziduím jejich interpretací. Nechávám k dalšímu posouzení, jak silné zastoupení měl a má narativ oběti v celkovém penzu dané odborné literatury. Vycházím z prací týkajících se moderních dějin (19. a 20. století), o nichž si vzhledem k dlouhodobému zájmu dovoluji hovořit, přičemž historiografie holokaustu – nikoliv ovšem některé předpoklady jeho chápání – bude hrát okrajovou úlohu. Příležitostně se dotknu zahraniční literatury, to ale jen potud, nakolik ovlivnila zdejší odbornou a veřejnou diskusi.

Status obětí je důležitou součástí artikulací bojů o uznání nacionalistických hnutí a obecněji důležitým definičním znakem kolektivních identit.³ Namísto relativně diskutovaného tématu nacionalizace „majoritních společností“ jednotlivých národních států jsou předmětem druhé části mé studie dějiny obětí v kontextu politiky „minoritní“ identity (kapitola „Politika identity“). Opět je zapotřebí zmínit některé metodologické a heuristické limity. Na omezeném prostoru se nelze zabývat celým heterogenním polem politik židovské identity, jež se střetávají v institucích názorově různorodé komunity.⁴ Pokusím se pojmenovat charakteristické rysy pouze jedné, avšak vlivné politiky identity, a to právě té, která přisoudila *oběti* ústřední místo ve svém výkladu židovských dějin. Analýza se přitom zaměří v první řadě na podobu historické, kolektivní paměti. Prameny je proto nutné poněkud rozšířit. Využiji tedy i texty z reprezentativního časopisu českých židovských obcí *Roš chodeš*.

Mou hlavní snahou není poskytnout vyčerpávající analýzu, ale obě perspektivy spojit a obrátit pozornost ke dvěma souvisejícím problémům: k analýze historiografie moderních židovských dějin,⁵ získávající v mezinárodní historické obci

3 Srv. HALLAMA, Peter: *Geschichtswissenschaften, Memory Studies und der Passive Turn: Zur Frage der Opferperspektive in der erinnerungskulturellen Forschung*. In: FRANZEN, Erik K. – SCHULZE WESSEL, Martin (ed.): *Opfernarrative: Konkurrenzen und Deutungskämpfe in Deutschland und im östlichen Europa nach dem Zweiten Weltkrieg*. München, Oldenbourg 2012, s. 9–27. K „paměti obětí“ ve vztahu k holokaustu a komunismu srv. BLAIVE, Muriel: *The Memory of the Holocaust and of Communist Repression in a Comparative Perspective: the Cases of Hungary, Poland and Czechoslovakia/the Czech Republic*. In: BLAIVE, Muriel – GERBEL, Christian – LINDENBERGER, Thomas (ed.): *Clashes in European Memory: The Case of Communist Repression and the Holocaust*. Innsbruck – Wien – Bozens, Studien 2011, s. 154–173, zde s. 162–165.

4 Samotný pojem „komunita“ je ostatně možné použít právě jen s vědomím ideové a sociální různorodosti lidí spojených poměrně bohatou institucionální strukturou veřejného života českých židů.

5 Analýzy historiografických textů získaly v poválečné evropské, izraelské a americké akademické obci důležitou roli, především v souvislosti s reflexí psaní o holokaustu (srv. např. YOUNG, James Y.: *Writing and Rewriting the Holocaust: Narrative and the Consequences of Interpretation*. Bloomington, Indiana University Press 1988; DREYFUSS, Jean-Marc – LANGTON, Daniel (ed.): *Writing the Holocaust (Writing History)*. London, Bloomsbury 2011). Objevují se také obecnější analýzy psaní o židovských dějinách (srv. např. BRENNER, M.: *Prophets of the Past*).

důležité místo, a konkrétně k narativní figuře oběti, jež – ovšem málo reflektována – zobecněla v části české historiografie a politice identity českých židů. Identifikují určitá schémata výpovědí vznikající na styčných místech komplementárních diskurzů vědy a paměti a obsahující normativní hodnocení židovské historie. Kolektivní paměť i historická věda jsou specifickými, byť nikoliv zcela stejnorodými podobami historického vědění a součástí společenské identity. Tuto koexistenci je zapotřebí nejen konstatovat, ale také reflektovat a pokusit se udržet kritický rozměr vědy. Proto poukazují na souvislosti v průběhu jednotlivých kapitol a volím poněkud nestandardní strukturu textu. Propojení obou hlavních problémů a zároveň prvních dvou kapitol je také obsahem třetí kapitoly, poukazující na konkrétní místo, kde k tomuto setkání dochází, a na důsledky, jež si zasluhují pozornost kritického myšlení (kapitola „Mezi politikou vědy a identity“).

Zvláště u některých témat představím pouze obecnější propozice vybízející k další diskusi a analýzám, které by poukázaly na proměnu zkoumaných jevů v polistopadovém období a zohlednily by další témata (starší dějiny židů a antisemitismu, fenomén holokaustu aj.).

Politika vědy

Michal Frankl, zabývající se psaním o dějinách holokaustu mezi lety 1948 a 1989, popisuje narativní schéma komunistické historiografie, do něhož musely v daném období zapadat dějiny antisemitismu a židů obecně. Podle autora to znamenalo faktickou asimilaci těchto dějin v dějinách třídního boje a mimo jiné dovoľovalo zastírat specifické utrpení židů během nacistické okupace. Frankl se domnívá, že polistopadová historiografie tento narativ korigovala, ale dosud definitivně nesituovala (*Verortung*) holokaust, respektive útlak židů, do dějin pronásledování a odboje českého národa.⁶ Boaz Cohen daný jev zaznamenává v celém „východním bloku“. Doslova píše, že židovské oběti holokaustu v historiografiích těchto zemí ztratily v poválečném období svou identitu a zvláštní osud. Asimilační tendence, i když nikoliv tak výrazné, byly podle Cohena patrné také v historiografiích zemí západní Evropy, přičemž tento stav se pomalu dařilo napravovat až od sedmdesátých let v Izraeli a od devadesátých let v dalších zemích. Navrácení hlasu mlčícím obětem

6 Srv. FRANKL, Michal: Die „Endlösung der Judenfrage“ und die Narrative der Tschechischen Geschichte 1945–1989. In: BRENNER, Christiane – FRANZEN, Erik Karl – HASLINGER, Peter – LUFT, Robert (ed.): *Geschichtsschreibung zu den böhmischen Ländern im 20. Jahrhundert: Wissenschaftstraditionen – Institutionen – Diskurse*. München, Oldenbourg 2006, s. 255–277. Jev, o kterém tu ještě bude řeč a který zmiňuje Frankl spíše na okraj – tj. etnocentrické pojetí českých národních dějin – rozvedli jako hlavní problém nedostatečného výzkumu holokaustu v předlistopadovém a částečně i polistopadovém období Michal Kopeček a Pavel Kolář (KOLÁŘ, Pavel – KOPEČEK, Michal: A Difficult Quest for New Paradigms: Czech Historiography After 1989. In: ANTOHI, Sorin – TRENCSENYI, Balázs – APOR, Péter (ed.): *Narratives Unbound: Historical Studies in Post-Communist Eastern Europe*. Budapest – New York, Central European University Press 2007, s. 173–248, zde s. 208 n. a 226).

je v jeho pojetí zcela svázáno s představou překonání asimilace židovské identity, respektive paměti, jejímž sebevyjádření se historikové do té doby stavěli na odpor.⁷

O situování holokaustu, ale také antisemitismu a samotných židovských dějin psali a píš i další historikové; všechna tři témata jsou v těchto textech velmi úzce spjatá. Objevují se v nich typické figury jako „bílé místo“ či „splácení dluhu“.⁸ Tato metaforická vyjádření signalizují přirozený (morální) nárok vyplývající z dřívějšího zneuznání specifčnosti židovských dějin (a/tedy identity) v období diktatury komunistické strany. Splacení dluhu, situování a zaplňování „bílých míst“ v daných souvislostech naznačují obrat od údajně nenormální situace k přirozenému stavu. V praxi se snaha po „normalitě“ ukazuje především jako odlišení židovských dějin a odmítnutí zmíněné asimilační a antisemitské tendence komunistické historiografie. Do centra pozornosti byla postavena židovská identita.

Tento jev souvisí mimo jiné se změnou obecného paradigmatu sociálních věd v Československu, respektive České republice, a celém bývalém „východním bloku“. Strukturující mřížka sociálního (třídního) konfliktu byla v sociální teorii po roce 1989 do značné míry nahrazena hlediskem (kulturních, národních, etnických) identit. Souvisí s tím i obecnější proměna artikulace kolektivních zájmů. Univerzální sociální práva vystřídal v jazyce boje o uznání akcent na vyjádření kulturních svébytností a specifických historických pamětí. Svým způsobem byl dohnán vývoj „postmoderní plurality identit“ Západu. Narativní prvek oběti přitom získal důležitou funkci v politikách identit, kde pomáhá legitimizovat partikulární kolektivní – (národní) zájmy. V návaznosti na daný proces získala oběť důležitou roli také v historickém výzkumu.

Autonomie bádání o židovských dějinách a jeho úzké provázání s výzkumem antisemitismu se ovšem zdají být přirozenou reakcí na historiografii ovlivněnou marxisticko-leninským paradigmatem jen po velmi zběžném pozorování.

Institute

V devadesátých letech dvacátého století se postupně zrodila historiografie, ale také – alespoň v zárodcích – sociologie, antropologie a kulturologie českých židů.

7 Viz COHEN, Boaz: *Jews, Jewish Studies and Holocaust Historiography*. In: DREYFUSS, J. M. – LANGTON, D (ed.): *Writing the Holocaust*, s. 100–115, zde s. 100 nn.

8 O dějinách židů jako „bílé místo“ české nacionalistické a antisemitskou komunistickou oficialitou ovlivněné historiografie viz KŘEN, Jan: *Bílá místa v našich dějinách?* Praha, Lidové noviny 1990, s. 82. Petr Němec píše o „dluhu“ československé historiografie k dějinám židů, kteří (jak vyplývá z úvodu jeho příspěvku) mají být zkoumáni coby „vždy odlišná skupina“ (NĚMEC, Petr: *Nové práce k historii československých Židů ve 20. století*. In: *Český časopis historický*, roč. 90, č. 4 (1992), s. 588–593). Němec, stejně jako třeba Helena Krejčová, odmítá, že by hlavním problémem byla absence výzkumu nacistické perzekuce židů, a stanovují jiné, „aktuálnější“ problémy. Podíváme-li se blíže na témata navrhnoucí Helenou Krejčovou, vidíme ovšem absolutní dominanci těch, jež organizují dějiny židů jako zcela specifického fenoménu (KREJČOVÁ, Helena: *Osudy židovské komunity v letech 1938–1948: Stav výzkumu*. In: KOCIAN, Jiří – TŮMA, Oldřich (ed.): *Deset let soudobých dějin: Jednání sekce Soudobé dějiny na VIII. sjezdu českých historiků*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2001, s. 65–71).

O popularizační a vědeckou produkci z oblasti dějin židů a antisemitismu se začaly starat kulturní instituce, nakladatelství, vědecké či vzdělávací ústavy. Do výzkumných i pedagogických projektů proudí poměrně nemalé prostředky tuzemských i zahraničních grantových agentur a nadací. Na následujících řádcích výčtem zmíním české instituce, které považuji za klíčové z pohledu historiografie moderních židovských dějin.⁹ Každá z nich by zasloužila vlastní analýzu, k níž na daném prostoru není možné přistoupit.

Na vysokých školách zatím nedošlo k interdisciplinárnímu soustředění a oddělení tématu od obecnějších oblastí výuky a výzkumu, dějí se v tomto směru nicméně první pokusy (*Pražské centrum židovských studií* na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy).¹⁰ V posledních letech se projevoval o téma moderních židovských dějin v prostředí vysokých škol poměrně intenzivní zájem; kromě přednášek a kurzovních předmětů jsou organizovány konference, zvyšuje se i počet vydávaných publikací. Větší aktivitu v tomto směru vykazuje například Fakulta humanitních studií v Praze (*Společenskovědní modul*), Filozofická fakulta Západočeské univerzity v Plzni (*Katedra blízkovýchodních studií*) a Filozofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci (*Centrum judaistických studií Kurta a Urschuly Schubertových*). Přihlédneme-li k výuce, k odborným publikacím i další veřejné činnosti spojené s těmito ústavami, je patrné, že výraznou roli hrají mimo jiné témata spjatá s antisemitismem, včetně jeho soudobých forem.¹¹

Jediným akademickým pracovištěm zabývajícím se ryze historickým výzkumem židovských dějin bylo *Oddělení pro židovská, národnostní a menšinová studia* v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., které v současnosti nahradila *Pracovní skupina pro inkluzivní dějiny*.¹² Přes svůj název a plány zakladatelů ústavu¹³ se pracoviště v minulých letech profilovalo téměř výhradně problematikou antisemitismu a holokaustu českých židů. Jedním z nejvýraznějších projektů ústavu byla

9 Ze zahraničních institucí jmenujme alespoň Středoevropskou univerzitu (*Central European University*) v Budapešti a její židovská studia, kde působili a působí autoři zabývající se komparativní perspektivou sociálních dějin židů a antisemitismu (nejen) středoevropského prostoru; srovnání tohoto a dalších (např.) amerických a izraelských pracovišť zde ovšem musím vzhledem k prostoru pominout.

10 V Ústavu českých dějin FF UK došlo k (prozatím neúspěšnému) pokusu vybudovat samostatný studijní program „Moderní dějiny Židů ve střední Evropě“.

11 Asi nejvýrazněji se dnes v daném ohledu profiluje Katedra blízkovýchodních studií na Západočeské univerzitě se svou velmi ambiciózně pojatou řadou monografií a sborníků o antisemitismu (srv. TYDLITÁTOVÁ, Věra – HANZOVÁ, Alena (ed.): *Reflection on Anti-Semitism: Anti-Semitism in historical and anthropological perspectives*. Plzeň, Západočeská univerzita 2008; TYTÉŽ (ed.): *Anatomy of Hatred: Essays on Anti-Semitism*. Plzeň, Západočeská univerzita 2009; BUDIL, Ivo – ARAVA-NOVOTNÁ, Lena – TYDLITÁTOVÁ, Věra – TARANT, Zbyněk (ed.): *Nová doba, stará zloba: Soudobý antisemitismus v historickém kontextu*. Plzeň, Západočeská univerzita 2010).

12 Aktivita této pracovní skupiny týkající se židovských dějin jsou přístupné na adrese www.jewishhistory.usd.cas.cz [cit. 2016-06-20].

13 Srv. KREJČOVÁ, Helena: Oddělení pro židovská studia a Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí 2. světové války. In: *Tereziánské listy*, roč. 33. Terežín – Praha, Památník Terežín – Nakladatelství Oswald 2005, s. 19–27.

dokumentace osudů uměleckých děl patřících původně obětem nacistické perzekuce.¹⁴ Danému výzkumu se věnuje také *Ústav pro studium totalitních režimů*; vzhledem k programové agendě tohoto pracoviště jde především o výzkum spisů represivních orgánů, případně dalších institucí „totalitních režimů“. Židovské dějiny jsou v koncepci ústavu považovány za součást dějin útlatu (režimu) a odboje (společnosti) z let 1938 až 1989.¹⁵

Už po letmém pohledu na penzum polistopadových prací ke sledovaným tématům nemůžeme přehlédnout důležitou roli tří specifických vzdělávacích a výzkumných institucí: Židovského muzea v Praze, Památníku Terezín a Institutu Tereziánské iniciativy. *Židovské muzeum v Praze*, pokud jde o historiografii moderních dějin, se věnuje z velké části dějinám holokaustu, respektive antisemitismu.¹⁶ *Památník Terezín* se soustředí ve své badatelské činnosti především na represivní orgány nacistické moci – ze značné části (nikoliv ale pouze) na takzvané konečné řešení židovské otázky. Jím se téměř výlučně zabývá také *Institut Tereziánské iniciativy*.¹⁷ Všechny tři instituce a místa, k nimž odkazují, jsou důležitými monumenty kolektivní paměti českých židů. Mají vliv, byť jistě ne tak zásadní, i na to, jak jsou židovské dějiny a antisemitismus vnímány širší veřejností, a na obecnější rovině také na to, jak si tato společnost představuje své vlastní dějiny.¹⁸ Vědní politika a politika paměti těchto institucí mají nesporný vliv na podobu polistopadové historiografie českých židů. Ovlivňují, byť (vzhledem k existenci dalších institucí) jistě zcela nedeterminují, dějepisnou produkci, interpretační rámce i výběr témat, o nichž bude dále řeč.¹⁹

14 Pracoviště vytvářelo podklady pro restituci židovského majetku. Za tímto účelem vzniklo *Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí 2. světové války*. Centrum od roku 2012 působí jako samostatná obecně prospěšná společnost (o.p.s.) mimo struktury AV ČR. Další informace jsou k dispozici na webu centra www.cdmp.cz [cit. 2016-09-20].

15 Ke kritické reflexi historiografie a politiky paměti, již spoluutváří ÚSTR, srv. KOPEČEK, Michal: Hledání „paměti národa“: Politika dějin, nostalgie a české dějepisectví komunismu. In: *Dějiny, teorie, kritika*, roč. 4, č. 1 (2007), s. 7–26.

16 K pracovní náplni dvou výzkumných oddělení Židovského muzea v Praze srv. online http://www.jewishmuseum.cz/cz/czveda_vyzkum.php [cit. 2016-09-20].

17 Přehled o agendě Památníku Terezín si lze udělat z *Tereziánských listů* (přehled obsahů jednotlivých čísel je online dostupný z: <http://www.pamatnik-terezin.cz/cz/historie-sbirky-a-vyzkum/terezinske-listy/obsahy-jednotlivych-cisel> [cit. 2016-09-20]) a o agendě Institutu Tereziánské iniciativy z její ročenky *Tereziánské studie a dokumenty* (přehled obsahů jednotlivých svazků je online dostupný z: [http://www.terezinstudies.cz/publications/terezin-studies-documents.html](http://www.terezinstudies.cz/publications/terezin-studies-documents/terezin-studies-documents.html) [cit. 2016-09-20]).

18 Mimo knižní produkce se Židovské muzeum v Praze a Památník Terezín zabývají veřejnou (osvětovou) činností – pořádají výstavy a kulturní akce, připravují propedeutické příručky atd.

19 Vzhledem k produkci zmíněných institucí je zapotřebí alespoň zcela zhruba definovat dvě základní („ideální“) tendence psaní o holokaustu. V dalším textu se vrátím k jejich předpokladům, nikoliv ale k samotnému holokaustu. První z nich lze personifikovat jménem historika Miroslava Kárného, spoluzakladatele Tereziánské iniciativy. „Škola“ spjatá s Kárným, vyrůstající z jeho prací ze 70. a 80. let, do značné míry lpěla na nutnosti studovat holokaust, resp. antisemitismus v širších souvislostech společenských procesů, sociálněpatologických jevů a diskurzů vyloučení. V dosud základní knize k tématu se Kárný snaží pojmut „konečné řešení“ v širším rámci nacistické a rasové politiky (srv. KÁRNÝ, Miroslav: *Tajemství a legendy třetí říše: Sedm sond do historie*. Praha, Mladá fronta 1983, zvláště s. 69–91). Podobně

Nacházíme se tedy v situaci, kdy se židovské dějiny staly poměrně frekventovanými a alespoň z kvantitativního hlediska relativně důležitými tématy české historiografie, se zajištěním poměrně bohatou sítí vědeckých a vzdělávacích pracovišť. To je oproti období před rokem 1989 důležitá změna. Zároveň převažuje bádání spjaté s antisemitismem, potažmo s různými druhy sociálního, institucionálního, symbolického i fyzického násilí. Problém samozřejmě nepředstavuje (nezbytná) pozornost věnovaná antisemitismu, ale to – abych opět přešel k hlavní tezi – že jsou dějiny židů velmi často líčeny jako dějiny antisemitismu a naopak. Tento fakt vyplývá z normativních a konceptuálních východisek výzkumu, která překračují hranice jednotlivých pracovišť.

Metoda korespondence

Pro první pokus uchopit odlišné konceptualizace zvoleného tématu můžeme sáhnout po modelovém přehledu, který vypracoval německý sociolog Klaus Holz.²⁰ Spolu s ním lze zařadit český výzkum do mezinárodního kontextu, schematicky popsat východiska zkoumání antisemitismu a také, jak dále uvidíme, dějin židů, přesněji dějin židovských obětí.

Klaus Holz rozdělil poválečné zkoumání antisemitismu do čtyř konceptuálních rovin:

1) S pomocí *funkcionalistické teorie* jej badatelé popisují na základě utváření identitních vzorců („My“) a konstrukcí společných nepřátel („Oni“) odklánějících vnitřní napětí, respektive agrese z vlastní skupiny směrem ven. Dle Holzova pojetí sem patří například chápání antisemitismu coby reakce ohrožených společenských tříd na ekonomickou krizi.²¹

autor ve své polistopadové produkci, jež se nedá oddělovat ostrým řezem od předlistopadové, chápe genocidu židů jako „vzor“ nacistické politiky uplatňované vůči společenskému celku. Píše tak, že se zrodila „funkčnost genocidy jakožto nástroje vedení války i okupační politiky, která měla být posléze transformována v trvalou kolonizační politiku na dobytých územích“ (TÝŽ: „Konečné řešení“: *Genocida českých židů v německé protektorátní politice*. Praha, Academia 1991, s. 14). Obě zmíněné práce zůstaly dodnes v mnohém nepřekonané. Z novějších publikací s podobnými východisky bychom mohli zmínit například Seemannovu knihu slučující edici dokumentů a soubor statí (SEEMANN, Richard (ed.): *Cesta do Wannsee: Konečné řešení takzvané židovské otázky a germanizace českých zemí*. Středokluky, Zdeněk Susa 2008). – Druhá tendence se více soustředí na antisemitismus a holokaust jako jevy týkající se židovských dějin. Holokaust coby extrémní projev řetězce protizidovského násilí, majícího původ již ve starověku, je úzce spojován s tisíciletými dějinami židovského národa. Interpretace holokaustu, antisemitismu a dějin židů (Židů) jsou v tomto pojetí na sobě do značné míry navzájem závislé. Druhý pohled na holokaust tedy znamená posun v mnohem obecnějším smyslu (viz výše a níže). Je nutné zmínit fakt, že holokaust – navzdory tomu, o jak frekventované téma se jedná – dosud nebyl zpracován ani formou syntetických prací, ani rozsáhlejších analýz.

20 HOLZ, Klaus: *Nationaler Antisemitismus: Wissenssoziologie einer Weltanschauung*. Hamburg, Hamburger Edition 2001.

21 Do této kategorie lze zařadit většinu „klasických“ marxistických prací o antisemitismu, Holz sem ale řadí i u nás poslední dobou častěji citovanou historičku Shulamit Volkovou. Česká historiografie přejímá asi nejčastěji její studii „Antisemitism as a Cultural Code:

2) *Korespondenční teorie* hledá příčiny antisemitismu ve vztahu mezi (křesťanskou či jinou) většinou a (židovskou) menšinou. Autoři ovlivnění touto koncepcí se jej snaží popsat jako přímou reakci na „židovskou jinakost“, explicitně či implicitně stanovují konflikt „My“ versus „Oni“, tj. židé versus křesťané, Arabové a podobně.²²

3) Vývoj *kauzální teorie* je podle Holze spojen s pracemi neomarxistických filozofů (Theodor Adorno, Max Horkheimer, Erich Fromm aj.). Neomarxisté k sociologickým východiskům přidávají psychoanalytická. Rozpad otcovské autority byl podle nich doprovázen osvojením si vnější, formální autority a přejímáním předsudečného myšlení a násilí vybíjeného na slabších jedincích, nejlépe zranitelných sociálních skupinách. Agrese vůči židům symbolicky nahradila návrat k moci odcizené výrobci spolu s produktem jeho práce v rámci kapitalistického systému vykořisťování.

4) Poslední Holzovou paradigmatickou koncepcí je *diferenční teorie*, zkoumající obrazy cizího, a především „národního druhého“ v jazyce nacionalismu. Antisemitismus podle této teorie nevychází z přímé zkušenosti s jinakostí, ale odpovídá představám o vlastní skupině. Židé se vymaňují z chápání cizince, „národního druhého“, stávají se cizím – nestejným prvkem porušujícím „světový řád“ národů žijících vedle sebe, a proto vystupují jako objekt represe.²³

Holzovo schéma umožňuje stanovit základní metodologický problém české historiografie židovských dějin. Jen zcela výjimečně se setkáváme s pracemi ovlivněnými či zařaditelnými pouze do první, či poslední šablony, případně do obou dvou zároveň.²⁴ Kauzální teorie v ní nemá prakticky žádný vliv. Jinak se autoři často pohybují mezi všemi ostatními koncepcemi, mezi nimiž má nicméně zásadní postavení „korespondence“. Patrná je nesmělost, s níž badatelé přistupují k sociálním teoriím, k analýze antisemitismu v rámci širšího sociálního konfliktu, modernizačního procesu, populační politiky, utváření národního státu a podobně. Konečně, přitažlivost mezi přístupem rezignujícím na teorii a korespondenční teorií konstatuje i Klaus Holz.

Výzkum antisemitismu se v (jakkoliv intuitivní) korespondenční teorii stává *de facto* výzkumem dějin židů. Na jejich (konfliktním) vztahu s majoritou totiž údajně stojí formálně se proměňující, nicméně permanentní fakt antisemitismu. Stereotyp, xenofobie a rasismus se zde stávají jen různými formami protizidovské

Reflections on the History and Historiography of Antisemitism in Imperial Germany“. In: *The Leo Baeck Institute Year Book*, č. 23. London – Jerusalem – New York, Leo Baeck Institute 1978, s. 25–46.

22 Ilustrovat to mohou tvrzení typu: „Český nacionalista z nezámožných sociálních skupin by nebyl antisemitou, kdyby židé v českých zemích se svou relativní kapitálovou silou mluvili česky a podporovali český národnostní a státoprávní zápas, vyvěrající z neplnoprávnosti Čechů v monarchii (ve vztahu k rakouským Němcům) a neustálé reálné hrozby druhohradého postavení v zemi, již Češi pokládali za vlastní.“ (Viz KUČERA, Martin: *Reakce na hilsneriádu v táboře českých radikálů*. In: PAVLÁT, Leo (ed.): *Hilsnerova aféra a česká společnost 1899–1999*. Praha, Židovské muzeum v Praze 1999, s. 73–88.)

23 Srv. HOLZ, K.: *Nationaler Antisemitismus*, s. 49–111.

24 Vliv první a čtvrté konceptualizace je patrný např. v práci Michala Frankla (srv. FRANKL, Michal: *Emancipace od Židů: Český antisemitismus na konci 19. století*. Praha – Litomyšl, Paseka 2007).

nenávisti (viz dále). Interpretační mřížka přikládána pomocí korespondenční teorie na židovské dějiny rozvrhuje společnost na zneprátené, či přinejmenším latentně konfliktní tábory – židovskou minoritu a křesťanskou, islámskou, národní (či jinou) majoritu. Obvykle se také setkáváme s různě variováním tvrzením, či alespoň implicitním předpokladem o (vždy) odlišné identitě židů. Kritika důrazu na jedinečnost či jinakost samozřejmě neznamená, že bychom ji *a priori* měli odmítnout. Problém nelze postavit na dichotomii zvláštní identity a asimilace. Spočívá totiž hlouběji, v samotném obsahu pojmu *židovská identita*.²⁵

Trojice interpretačních schémat

Rezignace na hlubší teoretickou reflexi a konceptualizaci výzkumu tedy souvisí s uplatněním určitého výkladového modelu. Ke slovu se zároveň s tím dostávají normativní tvrzení o historických jevech – procesech, událostech a aktérech. Základní východisko bylo stanoveno: antisemitismus se zakládá na židovské identitě – jinakosti, židovské dějiny jsou dějinami jinakosti. Jinakost, ať už určená k osvojení, či popření, je v daném smyslu pouze formou naplňovanou různými obsahy, jež na tomto místě samozřejmě není možné vyčerpat. Níže uvedené typy schematických výpovědí (národ, totalita, kultura), které nám pomohou určit konkrétní podobu historického vědění operujícího s dějinami obětí ve vědě a v druhé části textu i v politice identity, jsou jen jedněmi z možných, byť frekventovaných zdůvodnění „zvláštního osudu“ českých židů. Navzájem se nevylučují, ba naopak uvidíme, že se v některých případech doplňují.

Při analýze nezpochybňují přínos v některých případech tematicky důležitých a empiricky bohatých studií jako takových. Pouze upozorňují na úskalí výchozích normativních tvrzení, která vědu přibližují intencím politiky identity.²⁶

25 Spolu s kritikou teorie korespondence někdy dochází k určitému převrácení, k tvrzení, že antisemitismus nemůže souviset s jednáním konkrétních židů proto, že je pouhým mýtem, potažmo ideologickou konstrukcí reality. Antisemitismus, chceme-li mluvit o mýtu, je nereálným obrazem, ale také výsledkem reálných sociálních konfliktů, v nichž židé, ať už tato identita v daném případě znamená cokoli, mohou vystupovat nejen jako pasivní oběti či objekty, ale i jako aktéři. Proto také nelze paušálně říci, že ti, kdo tvrdí, že židé jsou sami odpovědní či spoluodpovědní za antisemitismus, jsou antisemité. Tohoto (jinak velmi obvyklého) zjednodušení se ve zhuštěné formě dopouští např. studie: HÖDL, Klaus: *Some Roots of Present-Day Anti-Semitism*. In: TYDLITÁTOVÁ, V. – HANZOVÁ, A. (ed.): *Reflection on Anti-Semitism*, s. 15–25 (viz pozn. 11). K rozdělení antisemitismu či rasismu a stereotypního myšlení viz dále.

26 V České republice se začíná formovat badatelské prostředí pro kritičtější uchopení židovských dějin a antisemitismu, které postupně reflektuje problematická interpretační schémata, o nichž budu dále hovořit. O tom svědčí např. monotematické číslo časopisu *Judaica Bohemiae* (č. 2/2011) věnované především antisemitismu 19. století. Objevily se první empiricky poctivé syntézy (srv. ČAPKOVÁ, Kateřina: *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938*. Praha – Litomyšl, Paseka 2005 a 2013), překlad starší práce Hillela J. Kievala (srv. KIEVAL, Hillel J.: *Formování českého židovstva: Národnostní konflikt a židovská společnost v Čechách 1870–1918*. Praha – Litomyšl, Paseka 2012) a teoreticky i empiricky zakotvené práce o dějinách českých židů a antisemitismu (srv. TÝŽ: *Languages and Community: The Jewish Experience in the Czech Lands*. Berkeley – Los Angeles – London, University

Národ

Český antisemitismus, především z doby formování národního hnutí, případně období první republiky, je některými historiky vysvětlován poukazováním na příklon židů k německému „vládnoucímu národu“. Odpor Čechů k židům, asimilujícím se s národním nepřitelem, je tedy představován jako součást a výsledek národnostního konfliktu. Zároveň není zcela výjimečné setkat se s výkladem o vždy tolerantním přístupu Čechů. Sem můžeme přiřadit i teze o údajně bezprecedentním zjevu asimilace židů k českému „nevládnoucímu“, „tolerantnímu“ národu.²⁷ Tato asimilace „nesourodstí“ s národem, chápáným jako homogenní jednotka, je pak s jistou samozřejmostí posuzována pozitivně. S východiskem české tolerance souzní tvrzení o nerasovém (často ve smyslu „tom mírnějším“) českém antisemitismu, jenž údajně vycházel ze špatného sociálního a hospodářského postavení českého národa v 19. století a není srovnatelný s rasovým antisemitismem Němců.²⁸

-
- of California Press 2000; WEIN, Martin J.: *Nation Cleansing and Wars of Authenticity: Czech Nationalism and Jewish Politics 1897–1952*, nepublikovaná disertace, Beer Sheva 2007). Z prací českých autorů jmenujme alespoň již zmíněnou empiricky bohatou práci Michala Frankla *Emancipace od Židů* či konceptuálně podnětné studie: HAMAR, Eleonóra: *Vyprávěná židovství: O narativní konstrukci druhogeneračních židovských identit*. Praha, Slon 2010; NOVOTNÁ, Hedvika: Židé vzpomínají na poválečná léta. In: SOUKUPOVÁ, Blanka – SÁLNĚR, Peter – LUDVÍKOVÁ, Miroslava (ed.): *Židovská menšina v Československu po druhé světové válce: Od osvobození k nové totalitě*. Praha, Židovské muzeum v Praze 2009, s. 107–118.
- 27 Srv. např. ČERNÝ, Bohumil: *Vraždy v Polné*. In: TÝŽ (ed.): *Hilsneriáda: K 100. výročí Píseckého procesu*. Polná, Linda 1999, s. 15–129; k německému „vládnoucímu národu“, utlačujícímu Čechy i židy, srv. tamtéž, s. 113 nn. S korespondenční teorií, tvrzením o „bezprecedentnosti“ a s přebíráním nacionalistických narativů se někdy setkáváme i u Jana Rataje: „Rozsáhlost židovské asimilace k Čechům je ve srovnání s našimi sousedy výjimečná a ojedinělá i tím, že čeští židé asimilovali k národu potlačovanému.“ (Viz RATAJ, Jan: *Český antisemitismus v proměnách let 1918–1945*. In: TOMASZEWSKI, Jerzy – VALENTA, Jaroslav (ed.): *Židé v české a polské občanské společnosti*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 1999, s. 45–64, zde s. 47.)
- 28 K rozdílu mezi „rasovým“ a „nerasovým“ v souvislosti s „národním bojem“ Čechů a Němců srv. KREJČOVÁ, Helena – MÍŠKOVÁ, Alena: Poznámky o otázce antisemitismu v českých zemích na konci 19. století. In: HOENSCH, Jörg K. – BIMAN, Stanislav – LIPTÁK, Lubomír (ed.): *Emancipácia Židov – antisemitizmus – prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku*. Bratislava, Veda 1999, s. 45–71; GOLDSTÜCKER, Eduard: K dějinám českého antisemitismu. In: PAVLÁT, L. (ed.): *Hilsnerova aféra a česká společnost*, s. 146–151; HERMAN, Daniel: Antisemitický časopis Brněnský drak v době hilsneriády. In: PÁLKA, Petr (ed.): *Židé a Morava: Sborník z konference konané v Muzeu Kroměřížska 13. listopadu 2002*. Kroměříž, Muzeum Kroměřížska 2003, s. 232–241, zde s. 237. Tvrzení o „nerasovém“ českém antisemitismu nalezneme ovšem i v metodologicky rozpracovanějších studiích (srv. ŠTĚPÁNEK, Petr: Antisemitismus jako složka integrálního nacionalismu strany státoprávní a státoprávně pokrokové. In: *Politologická revue*, roč. 11, č. 2 (2005), s. 165–186). Aniž by došlo ke změně východisek metodologického nacionalismu, ocitá se někdy naopak „německý národ“ v roli tolerantnějšího národa (srv. RIFF, Michael A.: Český antisemitismus a židovská odezva před rokem 1914. In: *Střední Evropa*, roč. 10, č. 41 (1994), s. 52–65). K pojetí antisemitismu jako výsledku národního boje kriticky: FRANKL, M.: *Emancipace od Židů*, s. 8 nn. Na čtení českých židovských dějin v „nacionalistickém paradigmatu“ upozornila studie: SHUMSKY, Dimitri: *Introducing Intellectual and Political History to the History of Everyday*

Národní příběh českých dějin tímto způsobem zhodnocuje staré motivy. Češi jsou podle něj tolerantním národem vedeným svými hrdiny – především demokraty a humanisty „od Komenského po Havla“.²⁹ Národ jako celek je obvykle stavěn do role oběti útlatku, přicházejícího vždy především zvenku (Vidéň, Němci, nacisté, Rusové, bolševici atd.). V tomto ohledu se setkáváme s velmi pevnou a trvalou narativní strukturou, využívanou v druhé půli 19. století, v padesátých letech století následujícího a občas i dnes.

Do stejné interpretační šablony patří i pohled historiků židovských dějin na židovskou komunitu (národ) jako na menšinu neustále perzekvovanou okolní společností. Ve zdánlivě neutrálním popisu řetězu protižidovského násilí je obsaženo zřejmé normativní, byť ne vždy reflektované východisko. Židé jsou tak představováni jako objekt násilí stojící uprostřed „zneprátelených táborů“ českého a německého národa. Židé jsou „zrnko drčené mezi dvěma mlýnskými kameny“, tj. Čechy a Němci.³⁰ Explicitně tuto tezi od počátku používali a nadále používají židovští nacionalisté coby součást argumentace dokazující nepřetržitou existenci židovského národa.³¹ Asimilace s „většinovým národem“ sice z této strany nemusí být (alespoň v českém kontextu) zcela vyloučena, není ale pozitivním východiskem soužití. V samém epicentru historického výkladu stojí národ jako oběť nepřátel. Jak domnělý odpor k integraci židů, tak emigrace do Palestiny a založení národního státu či holokaust jsou považovány za logickou konsekvenci staletého vývoje a „věčného antisemitismu“.

Life: Multiethnic Cohabitation and Jewish Experience in Fin-de-Siècle Bohemia. In: *Bohemia*, roč. 46, č. 1 (2005), s. 39–67.

- 29 Dějiny tolerance mají vliv na chápání polistopadových dějin; malý výskyt soudobého antisemitismu tak lze přisuzovat návaznosti české polistopadové politické kultury na zdejší „tradice politické kultury“, tj. toleranci první republiky (NEKVAPIL, Václav: Politický extremismus a antisemitismus v České republice. In: PÁLKA, P. (ed.): *Židé a Morava*, s. 248–256).
- 30 HOZÁK, Jan: Hilsneriáda v českém tisku. In: ČERNÝ, B. (ed.): *Hilsneriáda*, s. 163–192, zde s. 163. Figura „židé mezi“ hraje důležitou a málo reflektovanou roli i v analýze židovských sociálních hnutí (srv. VONDRÁŠKOVÁ, Iveta: The Czech-Jewish Assimilation Movement and its Reflection of Czech National Traditions. In: *Judaica Bohemiae*, sv. 36. Praha, Židovské muzeum v Praze 2000, s. 143–159).
- 31 Typická narativní figura *Judennot*, původní pojem Maxe Nordaua, se velmi rychle rozšířila a stala se jedním z fundamentálních článků legitimacy sionistického hnutí a nároků na uznání národních práv plynoucích právě z židovského utrpení. K pojmu *Judennot* a jeho roli ve formujícím se sionistickém hnutí srv. např. GAISBAUER, Adolf: *Davidstern und Doppeladler: Zionismus und jüdischer Nationalismus in Österreich 1882–1918*. Wien – Köln/R. – Graz, Böhlau 1988, s. 82–85. K roli *Judennot* v českém sionistickém hnutí srv. STROBACH, Vít: *Židé: Národ, rasa, třída. Sociální hnutí a židovská otázka v českých zemích 1861–1921*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2015, s. 166–204. Velmi komplexní dějiny utrpení Židů podává např. stať Leo Pavláta „Persekuce Židů jako historický fakt“. In: VEBER, Václav a kol.: *Židé v novodobých dějinách*. Praha, Karolinum 1997, s. 125–146. Eschatologie utrpení se objevuje velmi často právě i ve vztahu k holokaustu – centrálnímu místu nacionalistické verze židovské kolektivní paměti. V této podobě se dnes dostává také do českých pedagogických příruček (ilustrativně viz SUCHÁ, Kateřina (ed.): *Příběhy bezpráví – holokaust: Filmy o československých dějinách*, sv. 3: *Metodická příručka*. Praha, Člověk v tísni 2010, s. 6 n.).

Za přirozený a dále neproblematizovaný základ společenské reality je v tomto výkladu pokládána společnost rozestavěná do národních celků. Tento prostor je strukturován a hierarchicky rozvrstven jazykem nacionalismu. Národní „My“ představuje oběť nespravedlnosti. Oblíbená figura „židé mezi“ získává příznačnou úlohu právě v politickém jazyku národní identity, identity *a priori* stojící proti jiné národní identitě a vyrovnávající se s určitým nespravedlivým stavem, jenž je napravován národním bojem, emancipací či osvobozením.

První výkladové schéma můžeme nazvat metodologickým nacionalismem. Pokud s tímto schématem pracuje jak majoritní, tak minoritní výklad dějin, mohou, ale také se nemusí dostat do vzájemného konfliktu. Přestože dochází jen zřídka k důslednější revizi „dějin tolerance“ (viz výše),³² historii židovských i českých obětí se zatím dařilo spíše sjednocovat a odvracet obraz nepřítele a viníka směrem ven, mimo českou společnost a její dějiny. Jedním z důvodů je poměrně výrazné proizraelské smýšlení české veřejnosti a zjednodušující spojení mezi Izraelem a českou židovskou komunitou.³³ Děje se tak i za stále funkčního a rozšířeného využití českého národního příběhu a přes nacionalizaci části české židovské komunity (viz dále). Ke konsolidaci dvojích, paralelních dějin obětí napomáhá druhé výkladové schéma tvořící součást společného česko-židovského horizontu historické paměti.

Totalita

Zvláště v rámci hodnocení nacistické okupace a diktatury komunistické strany v padesátých až osmdesátých letech minulého století vyniká totalitární výklad. Jeho rezidua mají nicméně vliv i na chápání předcházejících a následujících období. Vůči nim totiž „totalita“ vytváří negativní fólii, protiklad „přirozeného“, tedy demokratického vývoje dějin. Výzkum periody československých dějin vymezené lety 1948 a 1989, u něhož se nyní zastavím, abych na daném příkladu dokumentoval výkladovou strukturu totalitarismu, je velmi úzce spojován s totalitním panstvím komunistické strany a tematicky se koncentruje na padesátá léta, tedy období takzvaného československého stalinismu. V poslední době se zpracovávají i témata spjatá s pozdějším obdobím socialistické diktatury, často ovšem se stejnými východisky. Akteři jsou rozdělováni do dvou krajních a morálně jasně identifikovatelných táborů – mocného (zlého) režimu a bezmocné, utlačované (dobré) společnosti.³⁴ Jaké má toto východisko důsledky pro naše téma?

32 To lze zaznamenat i v nezájmu českých historiků o holokaust, přesněji o holokaust jako inherentní součást českých dějin, a o výzkum role české společnosti v jeho uskutečňování. K českému národnímu narativu vylučujícímu téma holokaustu srv. KOLÁŘ, P. – KOPEČEK, M.: *A Difficult Quest for New Paradigms*, s. 209 n. a 226 (viz pozn. 6).

33 Srv. BLAIVE, Muriel: *The Memory of the Holocaust and of Communist Repression in a Comparative Perspective*, s. 162–165 (viz pozn. 3).

34 Ke kritice totalitárního diskurzu v české historiografii srv. PULLMANN, Michal: *Diktatura, konsensus a společenská změna: K výkladu komunistické diktatury v českých akademických diskusích po roce 1989*. In: STORCHOVÁ, Lucie – HORSKÝ, Jan (ed.): *Paralely, průsečíky, mimoběžky: Teorie, koncepty a pojmy v české a světové historiografii 20. století*. Ústí nad Labem,

Morálně závadný antisemitismus získává v historických pracích podobu přirozeného prvku panství komunistické strany, součásti mocenských praktik „zlého režimu“. „Dobrá společnost“ je naproti tomu neantisemitská, případně antisemitismem „in-fikovaná shora“ pomocí rozličných nástrojů symbolické moci (komunistické propagandy), jimiž (antisemitský) režim disponoval. Představa „nakažení shora“ je dotvářena zdůrazňováním podřízenosti československého státu „vyšším zájmům“. Při popisu antisemitské totalitní moci se objevují metonymie (Moskva, Kreml), personifikace (Stalin), v roli jejích nositelů vystupují sovětsští poradci. Antisemitismus se zdá být jakýmsi vývozním artiklem Moskvy, respektive Stalina do východního bloku. Setkáváme se například s charakteristickou metaforou „vlny antisemitismu“, přelévající se východní Evropou podle potřeb komunistických elit. Stalina (Moskvu, Sověty...) pak vidíme pomocí antisemitských politických procesů utužovat loajalitu místních komunistických vládců, ovládajících zase – i díky antisemitismu – (dobrou) společnost. „Vlna antisemitismu“ spolu s cíleným a jednosměrným přenášením antisemitismu shora dolů odpovídá prezentovaným mechanismům totalitní moci.³⁵ Samotné pojetí antisemitismu, za nímž se údajně skrývají skutečné zájmy mocných, zcela zapadá do totalitárního výkladu.

Židé jsou v tomto příběhu dějin popisováni jako jedna z prvních obětí nového režimu a samotný symptom destrukce normálních poměrů. Uveďme alespoň jednu z typických podob takového výkladu. Po přetvářce komunistů, ujišťujících židy o respektu k jejich právům, se po únoru 1948 vyjeví skutečný, antisemitský obsah komunismu. „Židovské obyvatelstvo republiky však nemuselo čekat ani do počátku padesátých let, kdy se s politickými procesy zvedla nová vlna antisemitismu, aby k takovým ujišťováním a slibům cítilo opodstatněnou nedůvěru,“ píše se v jedné z prvních polistopadových publikací k tématu.³⁶ Setkáváme se také s termíny „latentní antisemitismus“ či „antisemitské tendence“. Antisemitismus je líčen dokonce jako esence komunismu, což logicky vyúsťuje v čistky a procesy.³⁷ „Antisemitismus ... nebyl *specifickým* rysem komunistického režimu, ale jeho rysem *integrálním*,

Albis international 2009, s. 231–246; TÝŽ: *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*. Praha, Scriptorium 2011.

35 Viz např. PEJČOCH, Ivo: Politické procesy s Šimonem Ornsteinem a Mordechajem Orenem – antisemitské tendence v komunistickém Československu. In: *Terezínské listy*, č. 39. Terezín – Praha, Památník Terezín – Nakladatelství Oswald 2011, s. 142–153, zde s. 142; SVOBODOVÁ, Jana: *Zdroje a projevy antisemitismu v českých zemích 1948–1992*. Praha, ÚSD AV ČR 1994, s. 20 nn. Za vlivné lze i v tomto směru označit práce Karla Kaplana; k jeho výkladu o antisemitském komunistickém režimu, jenž pracuje i s metaforou „vlna antisemitismu“, srv. KAPLAN, Karel: Československo a Izrael v letech 1947–1953. In: DUFEK, Jiří – KAPLAN, Karel – ŠLOSAR, Vladimír: *Československo a Izrael v letech 1947–1953*. Praha, ÚSD AV ČR – Doplněk 1993, s. 8–103, zde s. 81–103.

36 SVOBODOVÁ, J.: *Zdroje a projevy antisemitismu v českých zemích 1948–1992*, s. 21.

37 Srv. HOŠEK, Pavel: Osud židovských komunistů v socialistickém Československu: Případová studie. In: TYDLITÁTOVÁ, Věra (ed.): *Kolokvium o soudobém antisemitismu*, sv. 2. Plzeň, Adela – Grafické studie 2008 s. 81–89.

nevyhnutelným, tak jako jím byl a je v každé ideologii postavené na nenávisti a praktikované totalitní mocí,“ čteme ve zmíněné publikaci.³⁸

Sémantické propojení pojmů *demokracie – normální – židé* a na druhé straně *totalitarismus – nenormální – antisemitismus* se zdá být zcela přirozené, odpovídá a naplňuje obsahem dichotomii „dobrá společnost“ – „zlý režim“. Komunistický antisemitismus slouží k dokreslování nelidskosti totality, jež nemá nic společného s normálním, tedy komunisty neznásilněným průběhem českých dějin. Právě v rámci tohoto výkladu se setkávají dvě kompatibilní figury obětí, česká a židovská. V totalitárním schématu, či řekněme metodologickém totalitarismu, jsou židé, ale právě i Češi, definováni jako oběti nacismu a komunismu. Léta 1938/1939 až 1989 jsou bezešvou periodou pokračující represe, přerušovanou nanejvýš obdobím třetí republiky a pražským jarem 1968. Židé i česká společnost přitom bývají vykreslováni v roli pasivních aktérů na cizím (nacistickém/německém, komunistickém/sovětském) mocenském poli.

Slovník totalitarismu tedy hraje výraznou roli v „plačtivých dějinách“, kladoucích akcent na pronásledování ze strany nacistické a komunistické totality coby důsledek pokračujícího řetězu odvěké protizidovské nenávisti. Aktivní jednání židů ve stranických, represivních a jiných mocenských strukturách, či jen souhlas s poúnorovým politickým systémem jsou v tomto schématu buď vyloučeny, odsouvány na samotný okraj pozornosti, či automaticky obhajovány jako dočasné vybočení.³⁹ Za projevy antisemitismu jsou v období 1948 až 1989 pokládány skutečně rasistické praktiky typu odkazování na takzvaný židovský původ odsouzených špiček komunistické nomenklatury během politických procesů padesátých let a monitorování židovské populace jako „státně nespolehlivé“ v letech padesátých a sedmdesátých. Někteří autoři za antisemitismus ovšem vydávají i takzvanou komunistickou politiku asimilace či nezájem komunistů o židovskou kulturu.⁴⁰ Problém sám o sobě pak představuje propagovaný antisionismus, který je považován výhradně za nositele skrytého antisemitismu, tedy přirozeného nepřátelství, aniž by byl kontextuálně

38 SVOBODOVÁ, J.: *Zdroje a projevy antisemitismu v českých zemích 1948–1992*, s. 53; zvýrazněno v originálu.

39 I jinak vůči schématům totalitarismu poměrně ostražití autoři jako Blanka Soukupová, dokazující ve svých studiích i aktivní formy jednání židů v poúnorové společnosti a různých veřejných grémiích, se poněkud nekoherentně uchylují k paušálnímu tvrzení na adresu všech či většiny židů, aniž by k tomu měli relevantní prameny: „Do roku 1948 tedy vcházeli českoslovenští Židé, přes negativní zážitky s antisemitismem, ještě plni nadějí. Únor je z velké části pohřbil.“ (SOUKUPOVÁ, Blanka: *Židé a židovská reprezentace v českých zemích v letech 1945–1948: Mezi režimem, židovstvím a judaismem*. In: SOUKUPOVÁ, B. – SALNER, P. – LUDVÍKOVÁ, M. (ed.): *Židovská menšina v Československu po druhé světové válce*, s. 55–80, cit. s. 77.) Podobně vyznívá věta: „Vystřízlivění s sebou přinesly zpravidla až politické procesy na konci čtyřicátých let a na počátku padesátých let 20. století.“ (SOUKUPOVÁ, Blanka: *Modely životních osudů českých Židů po šoa*. In: *Tamtéž*, s. 81–106, cit. s. 88.)

40 Srv. PODLEŠÁK, Jan: *K otázkám genocidy českých Židů, komunistického antisemitismu a zachrany židovských památek*. In: RYBÁŘ, Radovan – VALACH, Milan (ed.): *Totalitarismus ve 20. století: Československé zkušenosti*. Brno, Masarykova univerzita 2001, s. 172–186; SVOBODOVÁ, J.: *Zdroje a projevy antisemitismu v českých zemích v letech 1948–1992*, s. 65 nn.

rozlišen rasistický podtext antisionismu a antisionismus v podobě legitimního ne-souhlasu s určitým politickým projektem.⁴¹

Pojmu „antisemitismus“, sloužícímu jako součást morálního odsouzení komunistického režimu, chybí analytická relevance. Přispívá k obsahové vyprázdňenosti metodologického totalitarismu a jeho neschopnosti napomoci porozumění sociálním procesům a individuálním motivacím, spojeným mimo jiné se zásadní otázkou utváření společenského konsenzu v období socialistické diktatury. „Totální“ viktimizace židů se dobře doplňuje s antikomunistickým příběhem identity současné pravicově liberální a konzervativní politické části veřejnosti, a to zvláště tam, kde se východiska totalitarismu a nacionalismu pojí. I zde je eventuálně možný konflikt normativních výkladů dějin. Konsenzus se může rozpadat, pokud bude na jedné straně zpochybněna perzekuce židů za druhé světové války jako výhradní záležitost nacistů (Němců) a zvaží-li se aktivní účast české společnosti na tomto konání – a pokud se na druhé straně připustí aktivní role židů ve strukturách „zlého režimu“.⁴² Tato eventualita, objevující se zatím ve zcela okrajových veřejných a vědeckých diskurzích, odhaluje jedno z nebezpečí uvedeného schématu a nevhodnost jeho kategorií, mezi nimiž získala *oběť* důležité místo. Oběti, jak podotýká Esther Benbassová, si totiž mohou lehce vyměnit místo.⁴³ V daném případě mohou být židé při takovéto výměně rolí dokonce obžalováni z propagace komunismu a chápáni jako nositelé národu nebezpečných myšlenek; s těmito názory se dosud setkáváme především na neonacistických webech a fanzinech.

Kultura

Dva dosud zmíněné přístupy rozšířím ještě o třetí, který v jistém smyslu doplňuje a zároveň propojuje interpretační rámec. Dalším z kváziautonomních diskurzů, který se zapisuje do historiografické produkce, je liberální humanismus, potažmo multikulturalismus. Pro něj jsou charakteristická další normativní a konceptuální východiska. Za hlavní problém určité kultury, ideologie, názoru je

41 Srv. ARAVA-NOVOTNÁ, Lena: Od antisemitismu k antisionismu: Československo po roce 1948. In: MACHAČOVÁ, Helena (ed): *První pražský seminář: Dopady holokaustu na českou a slovenskou společnost ve druhé polovině 20. století*. Praha, Varius Praha – Spolek akademiků Židů 2008, s. 85–95. K analogii antisionismu a antisemitismu se uchyluje i Klaus Holz v analýze politického procesu s Rudolfem Slánským (viz HOLZ, K.: *Nationaler Antisemitismus*, s. 431–482 – viz pozn. 20). Rovnítko mezi antisemitismus a antisionismus dávají bez dalšího vysvětlení a analýzy obvykle také autoři, kteří se jinak dějinami židů či antisemitismem nezabývají (srv. KŘEN, J.: *Bílá místa v našich dějinách?*, s. 82 n. – viz pozn. 8).

42 Dějiny židů a /jako dějiny antisemitismu se líčí coby dějiny utrpení v „komunistické totalitě“ např. v následujících publikacích: SVOBODOVÁ, J.: *Zdroje a projevy antisemitismu v českých zemích v letech 1948–1992*; BROD, Petr: *Židé v poválečném Československu*. In: HOENSCH, J. K. – BIMAN, S. – LIPTÁK, L. (ed.): *Emancipácia Židov – antisemitizmus – prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku*, s. 177–189 (viz pozn. 28); PAVLÁT, Leo: *Antisemitismus – nejtrvalejší zášť v dějinách lidstva*. In: TÝŽ (ed.): *Židé: Dějiny a kultura*. Praha, Židovské muzeum v Praze 2005, s. 83–110, zde s. 104 nn.

43 BENBASSA, Esther: *Suffering as Identity: The Jewish Paradigm*. London, Verso 2010, s. 178.

považována (kulturní) netolerance.⁴⁴ Antisemitismus v daném kontextu vytváří měřítko (ne)kulturnosti společnosti, nehumánnosti ideologií, případně patologického projevu jedinců, například osobností politického života. Kulturnost, respektive kultivovanost a tolerance jsou naopak vysvědčením vyspělosti společnosti (státu apod.). Než přistoupím v poslední kapitole („Mezi politikou vědy a identity“) k prozkoumání možného úskalí multikulturního přístupu v jeho znehodnocené podobě, budu se věnovat druhému vytčenému problému této studie. Závěrečná část by pak měla pomoci uchopit komplementaritu politiky vědy a identity/paměti.

Politika identity

Národ a jeho oběti

Na začátku jsem zmínil důležitost figury oběti v artikulacích boje o uznání. Jak upozorňují badatelé z okruhu *memory studies*, je to teprve situace evropských zemí od šedesátých let dvacátého století, kdy se „pasivní“, „nevinná“ oběť stává základní komponentou těchto bojů.⁴⁵ Současná podoba „plačtivého příběhu“ židovských dějin je na jednu stranu typickou součástí tohoto jevu – holokaust židů se koneckonců stal jakýmsi paradigmatickým kolektivní obětí – ale má také svá specifika a hlubší kořeny. Na tomto místě lze jen stručně shrnout nejvýznamnější problémy, které dějiny věčných obětí přinášejí a jež ovlivňují politiku židovské identity. Již dříve před jejich rezidui varovala Hannah Arendtová, Zygmunt Bauman a jiní, z historiografické obce například Shulamit Volkovová.⁴⁶

Spolu s Arendtovou lze hovořit o výkladu, respektive narativu vycházejícím ze starého náboženského a později (mimo jiné) židovskými nacionalisty racionalizovaného *mýtu vyvolení*. Tito nacionalisté přistoupili k tradici vyvolení jedním ze způsobů, které judaismus umožňoval. Arendtová při kritice „plačtivých dějin“ upozorňuje na nadřazování židovského náboženství, jako by vždy prosazovalo toleranci a lidskou rovnost. „Sebeklamná teorie,“ dodává Arendtová, „doprovázená přesvědčením, že židovský národ byl vždy pasivním trpícím objektem křesťanského pronásledování, vlastně přispěla k přežití a modernizaci starého mýtu o vyvolenosti a nezbytně vedla k novým a často velice komplikovaným metodám vydělování, které potvrzovaly starověkou dichotomii.“⁴⁷ S židy (Židy) trpícími přišli židé bojující,

44 To je patrné i v konceptu kultivace, úzce spojujícím toleranci s myšlením českých liberálů (realistů), resp. s liberálnědemokratickým prostředím první republiky (srv. SOUKUPOVÁ, Blanka: Český antisemitismus jako dekulтивace češství (1890–1938). In: MACHAČOVÁ, Jana – MATĚJČEK, Jiří – SOUKUPOVÁ, Blanka (ed.): *Studie k sociálním dějinám*. Praha, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy 2004, s. 128–137).

45 Srv. HALLAMA, P.: *Geschichtswissenschaften, Memory Studies und der Passive Turn* (viz pozn. 3).

46 ARENDTOVÁ, Hannah: *Dějiny totalitarismu*, sv. 1–3. Praha, Oikymen 1996, s. 14 nn.; VOLKOV, Shulamit: *Germans, Jews and Antisemites: Trials in Emancipation*. New York, Cambridge University Press 2006, s. 67 nn. a 159 nn.; k Baumanovi viz dále.

47 ARENDTOVÁ, H.: *Dějiny totalitarismu*, s. 15.

s „židem ghetta“ se představil „žid Masady“. Příběh kombinující figury oběti a bojovníka je pro zrod a fungování nacionalistických hnutí celkem obvyklý a nemůžeme ho připsat výlučně sionismu. Jestliže oběť vystupuje při obhajobě pošlapaných, zneuznaných práv národa, bojovník mobilizuje národní hnutí proti agresorům; oba tedy neoddělitelně koexistují.⁴⁸

Zásadní, formativní úlohu pro chápání židovských dějin jako dějin obětí měla a má otázka (dis)kontinuity středověkého a moderního antisemitismu, respektive schopnost samotného termínu „antisemitismus“ propojit různé formy protižidovského násilí. Zygmunt Bauman v knize *Modernita a holokaust* roztřídil to, co bylo a stále někdy bývá považováno za identické. Varoval před směřováním kvalitativně odlišných jevů antisemitského rasismu a heterofobie. Rasismus, stojící u zrodu projektu moderních genocid, označuje skupiny lidí endemicky a beznadějně odolávajících kontrole, imunních vůči snahám o „zušlechtění“. Proto ovšem institucionalizovaný antisemitský rasismus, až do podoby vyhlazovacího průmyslu, nelze zaměňovat za žádnou formu „starého“ náboženského, politického či jiného nepřátelství ani jej srovnávat s úzkostmi moderního člověka promítanými do odlišných „druhých“ uvnitř společnosti. Mezi těmito dvěma jevy, říká Bauman, ve skutečnosti neexistuje žádná přímá návaznost.⁴⁹ Ahistorický výklad holokaustu, abstrahující od souvislosti moderního rasismu, byrokratického řízení společnosti a státu a podobně – tedy jevů nemajících *a priori* s protižidovskou nenávistí nic společného – je umožněn mimo jiné podáním židovských dějin jako dějin antisemitismu. Bauman odmítá „privatizaci“ holokaustu, podle níž je daný jev popisován jako záležitost „židů a těch, kdo je nenávidí“. K tomuto postoji přidává „sakralizaci“ holokaustu, pomáhající zachovat jedinečnost a nesrovnatelnost židovského utrpení. Holokaust se v důsledku jeví jako jedinečná, nesrovnatelná, ale proto také analyticky neuchopitelná a nereprezentovatelná událost, jež patří výlučně k dějinám židovského národa.

Explicitní či implicitní odkazy k věčnosti, nevykořenitelnosti, neměnnosti jevu, jakým údajně antisemitismus je, zamlžují možnosti relevantní analýzy protižidovského násilí – zasazeného do historického času a kontextu – a pomáhají reprodukovat mýtus vyvolení. Kolektivní paměť strukturovaná „podél“ věčného antisemitismu umožňuje aktérům pochopit a zároveň esencionalizovat nenávist okolního světa vůči

48 Transfiguraci „oběť-bojovník“ v sionistickém narativu na konkrétních příkladech (např. Varšavské povstání, proces s Adolfem Eichmannem aj.) dobře vyložila Idith Zertalová v práci *Israel's Holocaust and the Politics of Nationhood* (Cambridge, Cambridge University Press 2005). Oběť i bojovník se nejintenzivněji objevují ve fázi nacionalismu, kterou John Hutchinson nazývá *hot-nationalism*; ten operuje s pevnou národní identitou, svátostí národa a dostává se ke slovu v obdobích politických krizí. Naopak *banal-nationalism* je udržovaný komemorativními akty, jejichž kapacita je zkoušena bojem vyloučených skupin o uznání. Pokud boje za uznání sílí, jsou omezovány třídní, rodinné a jiné identity a „banální“ fázi obvykle opět střídá její „horký“ soupevník. (Viz HUTCHINSON, John: *Nations as Zones of Conflict*. London, Sage 2005, s. 152 n.)

49 Srv. BAUMAN, Zygmunt: *Modernita a holokaust*. Praha, Sociologické nakladatelství 2003, s. 109 nn. Ztotožnění heterofobie a rasismu, dodává Bauman, odvádí pozornost od hlavních problémů, od aspektů moderní mentality a sociální organizace. V těch tkví jádro rasismu, nikoliv v odvěkém nepřátelství k cizincům či v konfliktech o identitu. (Viz *tamtéž*, s. 131.)

židovské komunitě, potažmo vůči „židovskému státu“. V případě Izraele přispívá k legitimizaci institucionalizovaných vztahů uznání a vyloučení na základě etnocentrických právních a sociálních norem („právo návratu“, občanská práva, vojenská služba aj.).⁵⁰ Zároveň není náhodou, že si právě izraelští židovští „noví“ historikové a historičky (Ilan Pappé, Shlomo Sand, Avi Shlaim, Idith Zertalová ad.) od osmdesátých let uvědomují nebezpečí a ostře kritizují narativ oběti ve službách nacionalismu.⁵¹ Nezpochybňují nárok Izraele na suverenitu, jak tvrdí někteří jejích kritici, ale dějiny obětí, tento konstitutivní prvek etnocentrického nacionalismu, jenž zvyšuje konfliktnost (nesouladnost) pamětí na obou stranách bariéry mezi palestinským a židovským obyvatelstvem, příživované konzervativními, fundamentálně náboženskými a nacionalistickými elitami. V Izraeli tedy existuje do jisté míry zakotvená „historická škola“, která odporuje hegemonickému sionistickému výkladu dějin.

Dále se budu zabývat tím, jak výpovědi, o nichž jsem pojednával při rozboru historiografie, vstupují do veřejné diskuse o antisemitismu v českém prostředí. Na konceptu takzvaného nového antisemitismu, jenž získává v posledních letech důležitý vliv, v kritice politologa Pavla Barši i v proměně veřejného života židovské komunity lze rozpoznat uplatnění nacionalistického a totalitárního diskurzu. Důležité pojítko nakonec vyvstane v podobě kulturalismu.

Nový antisemitismus ve „3D“ – depolitizace politického

Pomocí „univerzalizujících“ pojetí antisemitismu je za antisemitské možné označit různé osoby i velmi heterogenní sociální a politické skupiny, historické i zcela současné jevy. Na příkladu „nového antisemitismu“, jehož hlavními nositeli jsou údajně levicová hnutí a arabští, respektive muslimští přistěhovalci do Evropy, se ovšem ukazuje, že se namísto analytických pojmů, dovolujících adekvátně popsat podoby protižidovského nepřátelství, dostavuje naturalizace nepřátelství, snaha postavit určité politické názory mimo svět politických kategorií (v logice přítel versus nepřítel), do světa esenciálních identit a jejich vzájemných konfliktů a morálně-teologických pojmů (věčně dobrý/zlý). Tato depolitizační strategie je přitom vlastní rasistickým antisemitům (od přírody zlý žid), etnocentrickým nacionalistům (přirozený, tj. nepolitický národ spřízněný krví, půdou atd.), ale i určité myšlenkové tradici liberalismu. Konzervativní německý politický filozof Carl Schmitt poznamenává, že liberálové sice státu vytýkají používání násilí, ale ve skutečnosti jejich koncept vládnutí od násilí neupouští. Válka zůstává, jen se z ní stává permanentní konkurence, falešný univerzalizmus ekonomických norem, fungujících podle liberálů v zájmu lidského pokroku. Války, které jsou v tomto duchu vedeny, jsou „válkami za mír“, „posledními

50 Srv. ČEJKA, Marek: *Izrael a Palestina: Minulost, současnost a směřování blízkovýchodního konfliktu*. Brno, Centrum strategických studií 2005, s. 95 nn.; PERI, Yoram: *Between Battles and Ballots: Israeli Military in Politics*. Cambridge, Cambridge University Press 1983, s. 19–38.

51 K jejich „programu“ srv. PAPPÉ, Ilan: Fifty Years Through Eyes of “New Historians” in Israel. In: *Middle East Report*, č. 207 (1998), s. 14–17 a 23.

válkami“, aby se už žádné další nemusely vést.⁵² Zvítězit samozřejmě musí „pokrok“, který je reprezentován pokrokovými, civilizovanými, dobrými národy v konfrontaci se zaostalými a zlými barbary. Zvláště dnes je v artikulacích kolektivních identit nezbytné sledovat prolínání „starého“ diskurzu nacionalismu s „novou“ (neo)liberální argumentací ekonomického výkonu, pokroku a podobně a s jistým druhem humanismu (viz dále).

Koncept „nového antisemitismu“ se stále silněji uplatňuje i v tuzemské diskusi.⁵³ V pojetí jeho zastánců, přestože se v detailech rozcházejí, zůstává jádro „starého“ i „nového“ antisemitismu prakticky stejné. Odlišná je pouze forma, přičemž samotná „novost“ podle stoupenců daného výkladu spíše potvrzuje nevykořenitelnost „věčného antisemitismu“. Tvrdí, že namísto útoků na židovskou rasu, považovaných od druhé světové války většinovou společností za nelegitimní, se útočí na zástupný objekt: Izrael. Pod rétorickými strategiemi islámských radikálů, pravicových i levicových kritiků Izraele se prý skrývá „skutečný obsah“ výpovědí, a to nenávist vůči celému židovskému národu. Tato teze mívá i poněkud sofistikovanější podobu. Hovoří se například o legitimní kritice izraelské politiky, která jako vedlejší, či snad přímo nechtěný efekt reprodukuje nelegitimní výpovědi, tj. tradiční stereotypy a antisemitismus.⁵⁴

Tradiční stereotypy, „starou zlobu“, údajně vnášejí do veřejného prostoru všichni, kteří při své kritice Izraele spadají do jedné z kategorií „3D“ schématu Natana Šaranského, konzervativně nacionalistického politika strany Likud, proslulého svými rasistickými poznámkami na adresu Palestinců. První „D“ vyjadřuje dvojitý metr, odlišné parametry kritiky při hodnocení Izraele a jiných států; druhé „D“ znamená demonizaci Izraele, například jeho srovnávání s nacistickým Německem (a utlačování Palestinců s holokaustem), kritiku jeho mezinárodního mocenského postavení (vliv na USA) a podobně. Posledním „D“ je delegitimizace, odmítnutí přiznat židům (Židům) stejná práva na národní suverenitu, jaká jsou přiznána jiným národům. Důležité je tvrzení, že se tři roviny „nového antisemitismu“ vyskytují vedle sebe a navzájem se řetězí. Pokud tedy u zkoumaného objektu zaznamenáme jedno „D“, má to signalizovat přítomnost celého antisemitského „komplexu“.

52 Viz SCHMITT, Carl: *Pojem politična*. Praha, Oikymenh 2007, s. 72 nn. Ti, kteří mají ekonomickou moc, doplňuje Schmitt, označují každý pokus o „mimoekonomickou“ změnu jejich postavení ze strany vykořisťovaných jako akt násilí a zločinu (*tamtéž*, s. 76).

53 Tématem „nového antisemitismu“ se profilují např. zmíněné sborníky z produkce Západočeské univerzity v Plzni (srv. TYDLITÁTOVÁ, V. – HANZOVÁ, A. (ed.): *Reflection on Anti-Semitism* (viz pozn. 11); TYTÉŽ (ed.): *Anatomy of Hatred* (viz pozn. 11); BUDIL, I. – ARAVA-NOVOTNÁ, L. – TYDLITÁTOVÁ, V. – TARANT, Z. (ed.): *Nová doba, stará zloba* (viz pozn. 11)). K propojení konceptu „3D“ a „nového antisemitismu“ srv. např. KALLUS, Mojmir: *Current Trends of anti-Semitism in Europe*. In: TYDLITÁTOVÁ, V. – HANZOVÁ, A. (ed.): *Anatomy of Hatred*, s. 102–106.

54 To je typické i pro práce Emanueleho Ottolenghiho a Waltera Laqueur (srv. LAQUEUR, Walter: *Měníci se tvář antisemitismu: Od starověku do dnešních dnů*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2008; OTTOLENGHI, Emanuele: *Autodafé Evropa: Židé a antisemitismus*. Praha, Academia 2012 (viz dále)).

Třetí „D“ lze chápat coby jeden z prvků soustavy, ale i jako to, co ji determinuje ve svém celku. Umožňuje za antisemitské označit všechny námitky proti „jediné demokracii Předního východu“, národnímu státu (Izraeli), tomuto specifickému politickému projektu evropské moderny, včetně jeho etnocentrické politiky.⁵⁵ Velmi přesně to vyjádřil ředitel Židovského muzea v Praze Leo Pavlát, poté co po vzoru Šaranského definoval první dvě „D“: „A [Šaranský] dodává ještě třetí antisemitské „D“: snahy delegitimovat židovský stát jako takový, upřít židovskému národu právo na státnost. Právě to je pravým obsahem antisionismu, mezi jehož propagátory najdeme – pro někoho možná překvapivě – Izraelce i potomky rodin s židovskými kořeny.“⁵⁶ Analytický nástroj, jakým má být „3D“, tedy v žádném případě nelze považovat za politicky neutrální, stejně jako slova o kritikách s „židovskými kořeny“ (viz dále). Nejméně ze všeho tento nástroj umožní identifikovat skutečně rasistické, antisemitské názory a chování.

Čeští židé proti „novým antisemitům“

„Nový antisemitismus“, dokládáný modelem „3D“, představuje podle některých autorů důležitou výzvu multikulturnímu soužití, toleranci a demokracii. Pojem, a především diskuse, která se s novou naléhavostí rozvířila po takzvané druhé intifádě a útoku na newyorská obchodní centra v roce 2001, ilustruje pojetí (etnocentrické, nacionalistické) kolektivní identity, kterou, ať už vědomě, či nevědomě, přijímá část akademické veřejnosti a české židovské komunity jako přirozenou.⁵⁷ V posledních zhruba deseti letech tento fakt dobře dokumentují reakce na texty Pavla Barši, jejichž přičiněním se Barša ocitl v roli gurua levicově akademického „nového antisemitismu“. Bez ohledu na to, do jaké míry se Baršovi daří vysvětlit proměnu interpretací a kolektivní paměti holokaustu v poválečné historii, spojit odlišné perspektivy a poskytnout východiska letitého sporu, je charakteristické, s jak vyhrocenou reakcí se jeho názory setkávají.⁵⁸

55 Ti, kdo hájí koncept „nového antisemitismu“, přitom berou za nezpochybnitelný fakt náchylnost antisemitů k antisionismu a naopak. Odhlížíjí od posunu v evropském a americkém ultrapravicovém táboře. Mnozí čeští (a evropští) rasisté a xenofobové fandí ve svém strachu z „islámské hrozby“ a „střetu kultur“ (viz dále) islamofobnímu zaměření současných pravicově konzervativních izraelských vlád a represivním postupům vůči Palestincům. U nás tento hlas ultrakonzervativní, xenofobní a proizraelské pravice asi nejlépe reprezentuje portál Eurabia, online dostupné z: <http://eurabia.parlamentnilisty.cz/Default.aspx> [cit. 2016-10-21].

56 PAVLÁT, Leo: Izrael na pránýři levice. In: *Lidové noviny* (13.10.2012), s. 4.

57 Koncept „nového antisemitismu“ přejímají např. někteří badatelé věnující se současnému levicovému či akademickému antisemitismu (srv. TYDLITÁTOVÁ, Věra: Akademický antisemitismus. In: BUDIL, I. – ARAVA-NOVOTNÁ, L. – TYDLITÁTOVÁ, V. – TARANT, Z. (ed.): *Nová doba, stará zloba*, s. 99–127). Obecně ke kritice pojmu „nový antisemitismus“ srv. BARŠA, Pavel: Nový antisemitismus, či co... V Evropě a Americe se diskutuje o „nové judeofobii“. Jaké jsou její příčiny? In: *Lidové noviny* (28.2.2004), s. 13 a 15.

58 Pavel Barša poukázal na ty skupiny v Izraeli a USA, jež mají zájem na „fetišizaci traumatu“, fenoménu holokaustu v kolektivní paměti židů (srv. Baršův doslov ke knize Normana Finkelsteina *Průmysl holokaustu: Úvahy o zneužívání židovského utrpení*. Praha,

„Také fakt,“ čteme v jedné recenzi Finkelsteinovy knihy, jež vyšla v profilovém periodiku Federace židovských obcí *Roš chodeš*, „že docent Pavel Barša ... není objektivním interpretem, schopným zhodnotit Finkelsteinův význam (či spíše tezi o zneužívání šoa obecně), je zřejmý při četbě jeho doslovu. Barša vystudoval FF UJEP v Brně, obor marxisticko-leninská filosofie – politická ekonomie (absolvoval roku 1984), a ve výkladu tuto erudici nezapře. (...) Rozehrává-li Finkelstein škálu obvinění a osobních útoků, dodává jim Barša ideologický, marxistický rámec.“⁵⁹ K delegitimizaci názoru v tomto případě postačil odkaz k „původu“ politologa (studium „marxisticko-leninské filosofie“) a k marxismu. Krom velmi nekritického přijetí narativu (národního) utrpení, s nímž se v diskusi z této strany obvykle setkáváme jako s formativním prvkem židovské identity, se ke slovu dostává totalitární výklad.⁶⁰

I další Baršův kritik dokazuje jeho „nakaženost“ totalitní ideologií. Obviňuje ho z antisemitismu, či přinejmenším z jeho přehlížení. Jeho slova přitom dobře ilustrují totalitární interpretační schéma v kontextu výpovědi o „věčném antisemitismu“. Dílčí politické názory antisemitů se mění, zatímco antisemitismus jako jev zůstává stejný: „Pomocí různých zavádějících černobílých protikladů je vymezován kolektivní Žid (sionista, sionismus), který pod různými jmény (žid. organizace, američtí Židé, Stát Izrael, izr. instituce) působí jako záporný agens.“⁶¹ Strategická kamufláž „skutečných názorů“, skrývajících totalitářské sklony a projevy nenávisti, pomáhá obhájit nemorální chování: „Jmenování opačného pólu, menšiny jednotlivých Židů, pokrokových humanistů a liberálů, kteří jsou disentem Žida, autora chrání před

Dokořán 2006, s. 107–125). Později se pokusil rozvést a obhájit určitou normativní, střední cestu reprezentace a připomínání genocidy židů. Nabídl řešení sporu mezi zastánci zákazu reprezentace šoa a nedotknutelnosti jedinečného židovského utrpení a mezi těmi, kdo vysvětlují a ukazují holokaust jako univerzální problém a symptom krize moderní společnosti. Odmítl jak politiku „prázdňé“ holokaustové identity prosazované izraelskými a americkými konzervativními elitami, tak univerzalizmus, jenž v Baršově interpretaci sice umožňuje dialog a respekt k utrpení druhého, ale také asimilaci a zneuznání obětí. (Srv. BARŠA, Pavel: *Paměť a genocida: Úvahy o politice holocaustu*. Praha, Argo 2011.) Již o několik let dříve se čeští čtenáři mohli s kritickou reflexí reprezentace a paměti holokaustu seznámit díky kvalitnímu příspěvku filozofa Martina B. Matušíka „Vydávání svědectví a otázka uznání v antivykupitelské době: Vyhlažované národy a náš problém uchování paměti“ ve *Filosofickém časopise* (roč. 50, č. 5 (2002), s. 811–830).

59 Viz MARXOVÁ, Alice: Finkelsteinova argumentace nenávisti. In: *Roš chodeš*, roč. 68, č. 5 (2006), s. 8 a 11, cit. s. 11.

60 Obojí lze dobře vidět např. na tomto citátu: „Domnívat se, že profesor Karlovy univerzity neví, že během holokaustu nebyli Židé zabíjeni jako ‘jedinci’, ale jako členové ‘partikulární skupiny’ bez ohledu na to, zda k ní patřili sionisté nebo ne, jistě nelze. Židovskému národu vyčítá, co by v jiném případě nejspíš uznal: Že totiž každý národ reflektuje svou historickou zkušenost a jedná v souladu s ní. (...) Pavel Barša nalezl v holokaustu své téma a zřejmě se ho hned tak nezrekne. Avšak: Neřadí se tak vlastně po bok lidem, kteří podle něj z holokaustu a paměti na něj profitují? Nestal se už i on sám součástí jím tolik opovrhovaného ‘průmyslu holokaustu’?“ (TÁŽ: *Kontroverzní kniha „Paměť a genocida“*. In: Český rozhlas [online]. 22. května 2011 [cit. 2016-09-20]. Dostupné z: <http://www.rozhlas.cz/nabozenstvi/zpravy/zprava/896173>.)

61 CHÁB, Viktor: Ještě k novému antisemitismu. In: *Roš chodeš*, roč. 68, č. 7 (2006), s. 15.

podezřením z antisemitismu. Žid spolu s vládou USA, která je pod vlivem mocné židovské loby, jsou třídou vládnoucí světu proti jeho internacionalistickým, humanistickým, multikulturním či socialistickým zájmům.⁶² Souhrnné sdělení těchto a dalších článků by mohlo znít: totalitní ideologie antisemitů souvisí s nemravností autora, respektive aktéra. Barša a podobní vědí, že antisemitismus je považován za špatný, a proto, aby mohli šířit nenávisť, musí používat krycí manévry, tj. levičovou, socialistickou či jinou ideologii.

Připomeňme, že Barša byl již v roce 2005 zařazen do výroční zprávy Fóra proti antisemitismu při Federaci židovských obcí v ČR. „Za jeden z nejzávažnějších trendů v loňském roce,“ konstatuje zpráva, „lze považovat kombinaci antisemitské, antisionistické, ale i antiamerické propagandy s fenoménem popírání či relativizování holocaustu. Šedesát let po osvobození Osvětimi je tak holocaust prezentován jako politický instrument, kterým židé, Izraelci a Američané vydírají svět a kterým ospravedlňují svou ‘imperialistickou’ mezinárodní politiku. Tento typ propagandy je šířen především organizacemi s totalitárními tendencemi (KSČM), některými intelektuály (P. Barša), ale i muslimskou komunitou.“⁶³ Baršovo jméno, figurující ve zprávě spolu s rasistickými, antiromskými a skutečně antisemitskými organizacemi, tak symbolizovalo překročení hranice mezi „starým“ a „novým“ antisemitismem a s tím i nahrazení pojmu, u něhož bylo možné využít konkrétní společenskou a historickou relevanci, pojmem absorbujícím nevykořenitelnost, věčnost, a tedy analytickou neuchopitelnost protizidovského násilí. Komunistická strana Čech a Moravy představuje jednoduchý symbol totality, s nímž koncept „nového antisemitismu“ pracuje a který do sebe vtahuje široký rejstřík politicky „nenormálních“ názorů. Konečně odkaz na muslimskou komunitu nevyplývá ani tak z reálného zhodnocení situace, ale je spíše logickým doplňkem použití zmíněného výkladového schématu.⁶⁴

Abychom pochopili výpovědi autorů ovlivněných výkladem dějin obětí, vraťme se ještě na okamžik o krok zpět, k samotnému zrodu českého pojmu „nový antisemitismus“, jehož ekvivalenty prosazují v západním světě intelektuálové Pierre-André Taguieff (ve Francii), Josef Joffe (v Německu) či Alan Dershowitz a Christopher Caldwell (v USA) a další. Pojem u nás začal rezonovat spolu s otištěním článku „Globalizace antisemitismu“ od amerického historika Daniela J. Goldhagena v časopise *Mezinárodní politika* a postupně se dostává do širšího povědomí. Goldhagen píše o údivu nad spojením pravice a levice v otázce antisemitismu a o jeho znovuzrození vtěleném do kritiky Izraele. Závislost antisemitismu na sociálních nebo politicko-mocenských konfliktech se v Goldhagenově textu zdá být zcela volná, což víceméně odpovídá jeho nepolitickému, metafyzickému pojetí celého problému.⁶⁵

62 Tamtéž.

63 *Výroční zpráva o antisemitismu v ČR 2005*. Praha, Federace židovských obcí v ČR 2006, s. 13.

64 Jediná relevantní studie o tomto problému dokazuje naprostou okrajovost antisemitismu v české muslimské komunitě a palestinském hnutí (srv. TARANT, Zbyněk: „Nepřítel mého nepřítele...?“ Neonacismus a islám. Realita českého prostředí. In: BUDIL, I. – ARAVA-NOVOTNÁ, L. – TYDLI-TÁTOVÁ, V. – TARANT, Z.: *Nová doba, stará zloba*, s. 128–175 – viz pozn. 11).

65 Srv. GOLDHAGEN, Daniel J.: *Globalizace antisemitismu*. In: *Mezinárodní politika*, roč. 28, č. 10 (2004), s. 4 n.

Právě toto pojetí se úspěšně prosazuje v diskurzu židovské národní identity. „Nový antisemitismus prokazatelně čerpá svou inspiraci ze všech dřívějších zdrojů – křesťanských, islámských, levicových, pravicových a přidává k nim i výtky antiglobalistické.“ Autor výroku Leo Pavlát zdánlivě paradoxně dodává, že „na počátku 21. století je zřejmé, že antisemitismus není ohlasem antisemitismu předválečného, ale že zaujaté protižidovské projevy mají současnou inspiraci. Spíše než o přežívající antisemitismus minulosti jde o antisemitismus obrácený k budoucnosti.“ Následující věta však explicitně vyjadřuje celkovou motivaci textu a narativní schéma „věčného antisemitismu“: „V tom tkví jeho největší nebezpečí. Protižidovská zášť s ním vstoupila do své nové éry.“⁶⁶ Antisemitismus, jako neuchopitelný, neboť neustále se transformující (meta)historický jev, stojí prý v základech křesťanské, islámské, pravicové i levicové kritiky a je nezávislý jak na chování samotného objektu kritiky (Izraele), tak na „díličích“ ideologických východiskách kritiků. V tomto podání je fenomén antisemitismu v principu nezávislý na historickém čase, povznáší se nad něj, neboť jej naplňuje eschatologií nenávisti a utrpení.⁶⁷

Reakce na publikace Pavla Barši názorně ilustrují diskurz politiky identity, jak jej prosazuje část elity české židovské komunity. Viděli jsme, že dochází ke spojení nacionalistických východisek s konceptem totalitarismu.⁶⁸ Jedná se zde totiž o dva úzce související jevy: jednak o zmíněný výklad dějin a o politiku paměti založenou na etnocentrických prvcích, na „diskurzu původu“, jenž esencionalizuje určité kulturní znaky do podoby přirozené a historicky neměnné kolektivní identity; jednak o obranu národního Státu Izrael před jeho údajnými nepřáteli, ovládanými – jakoby víceméně samozřejmě – totalitními ideologiemi.

Zdá se, že svorníkem kolektivní identity českých, obvykle velmi sekulárně založených židů se spíše než ortodoxní či liberální judaismus – nebo než takzvaná česko-židovská asimilační identita, s příliš dlouho přerušenými tradicemi – může stát právě židovský nacionalismus. Může, ale nemusí zde přitom docházet ke konfliktu. V historii i současnosti (nejen židovského) nacionalistického hnutí prvky náboženské tradice národní identitu doplňovaly a rozšiřovaly schopnost nacionalistů integrovat cílovou populaci.⁶⁹ Formování a reprodukci národní identity doprovází

66 PAVLÁT, Leo: Staronový antisemitismus. In: *Tamtéž*, s. 13 n.

67 Na jiném místě stejný autor prozrazuje svou náchylnost k mýtu vyvolení, stavícímu proti sobě židovskou toleranci a netolerantní svět, a dodává tomuto mýtu konkrétní tvar, jenž úzce souvisí s celým komplexem představ vyživovaných z dějin obětí: „Ano, židovská touha po porozumění, lásce a sounáležitosti je strhující. To ovšem Baršu a jeho mentory neopravňuje k tomu, aby ve světě, který takový, žel, není, vytvářeli konstrukt Židů nehumanistických, které osočují z ideologického zmocnění se paměti holokaustu v Izraeli a Spojených státech k podpoře údajného izraelského expanzionismu.“ (TÝŽ: Židé, kteří vadí. In: *Lidové noviny* (17.7.2012), s. 3; také in: *Roš chodeš*, roč. 74, č. 8 (2012).)

68 K pokračující polemice srv. BARŠA, Pavel: Žid, který vadil. In: *Lidové noviny* (7.7.2012), s. 25; PAVLÁT, L.: Izrael na pranýři levice. V tomto článku Pavlát – na pozadí obdobné argumentace, kterou jsem zde analyzoval – srovnává Baršu s nacisty.

69 Blanka Soukupová konstatovala posilování partikulární židovské identity po roce 1989 na základě rozdělení dvou „modalit“ identity – „ortodoxněžidovské“ a „postholocaustově asimilantské“ (viz SOUKUPOVÁ, Blanka: Židovská menšina v České republice po rozpadu

etnizace kulturních, náboženských a jiných symbolických prvků kolektivního života a sociálních vazeb komunity, kolem nichž a díky nimž je politický projekt *národa* postupně konstituován. Teprve pokud se tento proces zdaří, je cílová skupina politicky homogenizována a mobilizována k určitým národním cílům.⁷⁰ Původně odlišné prvky kolektivních identit mohou být spojeny do relativně koherentního celku i – jak ukázala Esther Benbassová na příkladě francouzských židů – pomocí „civilního náboženství“ založeného na paměti obětí.⁷¹

Židovští nacionalisté budují mezi evropskými židy a Izraelem samozřejmý a nepochybnitelný vztah. „Židovský stát“ má jako symbolické jádro a politické centrum reprezentovat zájmy všech židů žijících v Evropě, Americe či jinde. Toto spojení je považováno za přirozené, neboť se prý zakládá na společném kulturním, či přímo genetickém původu a osudu všech židů, ohrožených protižidovskou nenávistí.⁷² Pevné pouto mezi Izraelem a českými židy (Židy) je testováno například na takzvaných preventivních vojenských útocích na sousední blízkovýchodní státy, na „boji proti terorismu“ na Izraelem ovládaných palestinských územích a na dalších tématech. Značnou symbolickou hodnotu má například odkaz na Mnichovskou dohodu, symbol „národní katastrofy“ v roce 1938. S jeho vědomím Izrael je – či by měl být – podporován, aby se nemohla historická zkušenost českého národa opakovat v izraelských souvislostech a v situaci „globálního islámského terorismu“. ⁷³ Přenášení historické zkušenosti je ovšem oboustranné. Na pozadí budované loajality tak dochází k transferu blízkovýchodního konfliktu do českého prostředí. Na stránkách reprezentativního periodika Federace židovských obcí *Roš chodeš* se setkáváme s intenzivní agendou spadající do schématu dějin obětí; v časopise obecně dominují reference k minulému i současnému protižidovskému násilí.⁷⁴ Klade se přitom

Československa: Život s židovstvím, češtvím a českoslovenstvím. O identitě českých Židů na základě vybraných veřejných minoritních projevů. In: ŠRAJEROVÁ, Olga (ed.): *Migrace – tolerance – integrace*, sv. 2. Opava, Slezský ústav Slezského zemského muzea – Informační kancelář Rady Evropy v Praze 2005, s. 169–182). Domnívám se ale, že je v současnosti nutné studovat i nacionalistickou identitu českých židů (Židů).

70 V daném případě ale nemusí jít o problém loajality vůči českému státu, spíše se nabízí možnost plurality loajalit.

71 BENBASSA, E.: *Suffering as Identity*, s. 139 nn. (viz pozn. 43).

72 Srv. např. KRAUS, Tomáš: Evropský židovský kongres v Praze. In: *Roš chodeš*, roč. 74, č. 6 (2012), s. 3. K argumentaci (genetickým) původem srv. RADIL, Tomáš: Židé, holokaust a Norman Finkelstein. In: FLEISCHMANNOVÁ, Jiřina – JELÍNEK, Tomáš – MACHAČOVÁ, Helena (ed.): *Výzvy židovské současnosti 2010–2011: Kolektivní monografie*. Praha, Spolek akademiků Židů 2011, s. 20–23. Tomáš Radil líčí národní identifikaci židů jako složitý, ale zároveň přirozený proces: „Diasporický charakter národní identity Židů, což je složitým a dynamicky se měnícím jevem, je založen na stupňující [se] vzájemné interakci a vzájemné podpoře obou složek, diaspory i domoviny. To je dlouhodobý geopolitický fenomén, s čímž musí Židé i jejich přátelé a nepřátelé počítat.“ (Tamtéž, s. 22.)

73 Srv. SIDON, Efraim K.: Novoroční dopis vrchního rabína. In: *Roš chodeš*, roč. 70, č. 10 (2008), s. 3; PETRÁČEK, Zbyněk: Kásámy z Gazy a sebeobrana. In: *Tamtéž*, roč. 71, č. 2 (2009), s. 3.

74 V daném případě má vypovídající, i když pouze druhotný význam kvantitativní analýza pojmu „holokaust“, „šoa“, „(židovská) genocida“, „antisemitismus“. Například v prvním

důraz na spojení bezpečí komunity a mocenského postavení Izraele.⁷⁵ Výpovědi o naléhavosti (ne)bezpečí bývají iniciovány případy protižidovských útoků v Izraeli a jiných zemích, jejich obsah ale není jednosměrně utvářen těmito událostmi, nýbrž samotnou strukturou diskurzu, v němž hraje předporozumění událostem ve výše uvedeném řádu zásadní roli.

Zmíněná vazba mezi Izraelem a českou židovskou komunitou dovoluje nejen se solidarizovat s oběťmi konfliktu, ale právě také posilovat pocity ohrožení. To lze doložit na diskusi týkající se Izraele, holokaustu a antisemitismu, ale také na proměně veřejných prostorů a architektury. Ve veřejných budovách pražské židovské obce se objevují izraelské vlajky. Její domy komunitních sociálních služeb se budují jako fortifikační stavby svého druhu. Vůbec největší stavební projekt pražské obce Domov sociální péče – Hagibor – komentoval jeho architekt slovy, která dokládají rostoucí význam bezpečí v diskusích o židovském veřejném i soukromém životě: „Vnější zdi jsou ze železobetonu, okna jsou bezpečnostní a celý areál obklopuje plot, který vydrží náraz nákladního auta s trhavinou...“⁷⁶ Přítomnost bezpečnostních zařízení a ochranky v podobných budovách se stala v minulých letech samozřejmostí. Na různých rovinách života české židovské komunity tedy vidíme propojení dvou souvisejících jevů: důrazu na pevnější, etnický charakter identity a tendence k fyzickému i symbolickému vymezení, doprovázenému diskurzem bezpečí.⁷⁷ Členové obce mají být chráněni před nebezpečným světem; zkušenosti s protižidovskými útoky v samotné České republice jsou přitom minimální, byť ani ty samozřejmě nelze zlehčovat. Jejich případné zesílení by kromě újmy způsobené jejich konkrétním obětím mohlo napomoci právě naznačenému procesu.⁷⁸

Vývoj v posledních dvaceti letech, podmiňující obecné přijetí etnocentrické identity, se zdá pozvolný a patrně nelze mluvit jen o kontinuální „etnizaci“. Dříve než bude možné vyvodit přesnější závěry, je zapotřebí zevrubná analýza způsobů a míry

pololetí roku 2012 se v průměru v jednom čísle *Roš chodeš* vyskytovalo 35 těchto pojmů ve všech lexikálních podobách; přiřadit by se k nim ale musely i další termíny vztahující se k (protižidovskému) násilí (perzekuce, diskriminace, xenofobie, útisk, násilí aj.). Bude ale zapotřebí především pokračovat v analýze kvalitativní a ve výzkumu, nakolik si daný diskurz osvojili členové české židovské komunity.

75 Zaznívají tak například varování, že konflikt s Íránem, který může následovat poté, co USA nevyjádří jednoznačnou podporu „židovskému státu“, bude znamenat přímé, fyzické ohrožení evropských židů, neboť posílí (již tak rostoucí) antisemitské nálady ve společnosti (srv. Evropský židovský kongres v Praze. In: *Tamtéž*, roč. 74, č. 6 (2012), s. 3).

76 Hagibor: Pevnost uvnitř Prahy. In: *iDnes.cz* [online]. 8. května 2008 [cit. 2016-11-18]. Dostupné z: http://zpravy.idnes.cz/hagibor-pevnost-uvnitř-prahy-d2i-/domaci.aspx?c=A080505_130108_praha_itu.

77 Zmíněný vývoj můžeme dokumentovat například na Lauderových školách v Praze. Ty se dříve profilovaly jako školy s výukou hebrejštiny a židovské kultury, aby se postupně proměňovaly v instituci vyhrazenou dětem „židovských rodičů“, reprodukující „komunitu původu“. (Srv. MARXOVÁ, Alice: U Lauderů hlásí plné třídy: Několik otázek pro ředitelku LŠ Kateřinu Dejmalovou. In: *Roš chodeš*, roč. 74, č. 6 (2012), s. 11.)

78 To dokládá i *Výroční zpráva o projevech antisemitismu v České republice za rok 2011* (Praha, Židovská obec Praha 2012).

osvojování nacionalistických východisek a samozřejmě zkoumání podob rezistence vůči nim v různých částech dosud názorově pluralitní komunity. Přijetí národní identity je otázkou pokračujícího vyjednávání a sporů mezi odlišnými skupinami uvnitř českých židovských obcí.⁷⁹ Je zapotřebí se tázat, jaké formy uznání mohou být pomocí nacionalismu artikulovány, jaké události a jevy byly a jsou pro formování židovské národní identity rozhodující atd. Je důležité analyzovat i to, jakou roli v tomto procesu hrála změna politického systému v roce 1989, a obecněji, jaké (dis)kontinuity ve vývoji etnické identifikace lze v poválečné komunitě československých židů zaznamenat. Jestliže existují první studie o reflexi židů a Izraele ze strany českých muslimů,⁸⁰ bude zapotřebí se na pozadí nastíněného jevu věnovat také reflexi muslimů (Arabů, Palestinců) ze strany židovské komunity. To vše jsou otázky, které s hlavním problémem tohoto textu souvisejí, ale je třeba na ně odpovědět pomocí orálně-historických, sociologických a dalších analýz.⁸¹ Středobodem diskuse, na němž bude naznačený proces možné dále pozorovat, se zdá být antisemitismus a téma loajality vůči „židovskému státu“.⁸²

Mezi politikou vědy a identity. Nepřátelé kultury, národa a demokracie

Co v argumentaci některých nacionalistů může překvapovat, je používání liberálně-humanistického slovníku tolerance. Etnocentrický nacionalismus a určitý druh humanismu je však možné propojit. Tím se ovšem opět dostáváme k obecnějšímu jevu a oběma hlavním problémům, jimž se v této studii věnuji.

Baumanovu tezi o privatizaci holokaustu by bylo možné doplnit a vyostřit. „Privatizován“ totiž nebyl pouze holokaust, ale do značné míry samotný fenomén antisemitismu. Holokaust, v pojetí zde analyzovaných dějin obětí, zastupuje článek řetězu nevykořenitelného zla, tisícileté nenávisti táhnoucí se z minulosti do budoucnosti. Jedinečnost události přitom nijak nekoliduje s její permanencí. Interpretace jsou

79 Rozpornost a hledání židovské identity vyjadřuje např. Martin Šmok v časopise liberální židovské veřejnosti *Maskil*. Uvádí zde mimo jiné: „Ve své většině tápeme ohledně židovské identity, jsme zmatení a stejně jako první poválečná generace nechápeme náhle pobožné konvertity, kteří se berou kdoví odkud. Nevíme, kde je naše místo a co jsme vlastně zač. Židovské tradice už nemůžeme nahradit ani vírou v Lenina, Stalina a komunismus, ani frázemi o zemi rozkvetlých kibuců, a většinou – alespoň snad my, co čteme *Maskil* – nechceme ani onu radikální asimilaci, po které tolik toužil prezident Beneš.“ (ŠMOK, Martin: *Bílá místa*. In: *Maskil*, roč. 6, č. 7 (2001–2002), s. 14 n.)

80 Srv. TARANT, Z.: „Nepřítel mého nepřítele...?“ (viz pozn. 64).

81 Alena Heitlingerová ve své ojedinělé sociologické studii nabízí zajímavé poznámky o poválečné „symbolické komunitě etnického osudu“, o „civilním náboženství“, tj. podpoře Izraele po roce 1967, o „holokaustizaci“ polistopadové paměti českých židů atd. Otázkami vytčenými v této studii se ovšem zabývá minimálně. (Srv. HEITLINGEROVÁ, Alena: *Ve stínu holocaustu a komunismu: Čeští a slovenští židé po roce 1945*. Praha, G plus G 2007.)

82 Budování loajality k Izraeli nemusí znamenat zpochybnění úzkého vztahu k České republice; ke zvážení je i multiplicita loajalit a jejich uplatnění v různých politických a sociálních kontextech.

naopak úzce provázány, holokaust je vyživován z historie věčného antisemitismu a naopak. Proto se holokaust zdá být logickým důsledkem a potvrzením historického vývoje (tisícileté nenávisti) i aktuální hrozbou současnosti (například v podobě „druhého holokaustu“ izraelských židů). Jedinečnost a permanence se v případě potřeby (ohrožení národa, mobilizace proti nepříteli) doplňují a vzájemně posilují.⁸³

Problém, jak jsem nastínil výše, nepředstavuje jen pojetí židovských dějin jako dějin antisemitismu, ale rovněž interpretace pracující s dějinami antisemitismu jako s dějinami židů. Tyto roviny jsou úzce spjaty a vyplývají z propozic, jež spolu s Klaussem Holzem nazývám korespondenční teorií. Nejhlubší důvod antisemitismu je přitom spatřován v jinakosti vedle sebe existujících kultur (židovská versus křesťanská, arabská, německá, česká atd.). Různorodost kulturních identit se ovšem prizmatem dnes ve vědě rozšířeného liberálního, humanistického multikulturalismu považuje za žádanou a nezbytnou k reprodukci demokratické společnosti. Jestliže dříve rasismus odstraňoval odlišné jako neidentické z těla společnosti, dnes střední proud multikulturalismu pokládá odlišnost kulturních identit za *a priori* dobrou a hodnou společenského uznání.

Étienne Balibar v knize *Rasa, národ, třída* přesvědčivě ukázal, že ani obrat vědců a veřejnosti ke kultuře nemusí nutně znamenat kvalitativní změnu oproti dřívějšímu zahledění do biologických vlastností člověka a lidského druhu, na jehož základě docházelo k hierarchizaci a vylučování nepřizpůsobivého jako „přirozené“, „od přírody“ neidentického. Také „kulturně diferencialistický slovník“, jak daný postoj pojmenovává Balibar s odkazem na autory, jejichž guruem je Claude Lévi-Strauss, může naturalizovat sociální a politickou nerovnost. Kultura i příroda za určitých okolností fungují stejně. Míšení je pak považováno za morálně odpudivý jev a kultura za něco, co spojuje individuum a skupinu s určitou genealogií, determinací vlastním původem.⁸⁴ Pomocí kultury lze homogenizovat určitý sociální prostor, a naopak jádro sociálních konfliktů může být spatřováno v odlišnosti kulturních identit. Z tohoto úhlu pohledu se zdá, že samotná politika vychází z jakéhosi kulturněidentitního jádra. Tím je ovšem politika jako střet odlišných skupinových zájmů a hodnot závislých na čase a prostoru fakticky nahrazena osudem, přesněji střetem esenciálních a lidským jednáním nezměnitelných jinakostí.

Na základě kulturalistického, potažmo devalvovaného (kvazi)multikulturního paradigmatu, jež nemá s autentickým multikulturním projektem ve skutečnosti mnoho společného, je možné hierarchizovat jednotlivé kultury podle toho, jestli patří ke kultuře univerzalistické a progresivní, anebo partikulární a primitivní (barbarské). Kulturní diferencialismus touto cestou aplikuje staré normy na nové situace. Novou funkci získávají metaforické dichotomie „otevřené versus uzavřené“, „rozvíjející se versus statické“, „chladné versus horké“. (Například kvality starého, „orientálního

83 Srv. ZERTAL, I.: *Israel's Holocaust*, s. 91–127 (viz pozn. 48). „Lokální konflikt získává díky paměti holokaustu nový význam, je jím extrahován z konkrétního politického a historického kontextu, zatímco diskurz konfliktu naopak konsoliduje a podpirá roli holokaustu jako stěžejního mýtu sionisticko-izraelského metanarativu.“ (Viz *tamtéž*, s. 167.)

84 BALIBAR, Étienne – WALLERSTEIN, Immanuel: *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London, Verso 1991, s. 22 n.

Východu“ dědí arabské, západnímu způsobu života údajně nepřizpůsobivé obyvatelstvo, zatímco civilizace zůstává na straně „bílého Západu“.) Abychom nevynechali centrální bod liberálního, respektive neoliberálního myšlení, je ale nutné dodat, že základním symbolickým, strukturujícím prvkem kapitalistické společnosti je individualismus. Kultura umožňující rozvoj individualismu a volnotržních vztahů je tedy postavena na vrchol pyramidy.⁸⁵ V jistém smyslu to může „oblast civilizace“ rozšířit,⁸⁶ hierarchie tím nicméně neztrácí na účinnosti. Současná podoba hegemonie se reprodukuje pomocí politického jazyka, jehož centrum leží právě na průsečíku individualismu a kulturního diferencionalismu.

Objevuje se řada otázek a pochybností. Zprv se z diskuse vytrácí otázka, zdali jsou hodnoty „vždy dobré“ kultury zobecnitelné, tedy jestli v určitém čase a kontextu daná kultura vytváří prostředí pro uplatnění norem politické a sociální rovnosti. O jak problematický postoj se může jednat, vidíme na kulturalistické rétorice současného pravicově radikálního a neonacistického hnutí. Odehrává se na propustné hranici kulturalismu, jehož potenciál je využíván i těmi, kteří se zaštiťují mnohostí a tradičními hodnotami kultur, aby dodávali, že jejich míšení vždy podněcuje společensky nežádoucí jevy: degeneraci, úpadek civilizace a podobně. Kulturní jinakost se stala důležitou součástí jazyka nacionalismu i imperialismu (neokolonialismu) a autentické liberální myšlení se s touto ztrátou jen neobratně vyrovnává.

Abych zůstal věrný vlastní terminologii, nazvu daný přístup, jak je aplikován v historické vědě, metodologickým kulturalismem. Obvykle se dnes v historiografii a obecně v humanitních a sociálních vědách nesetkáváme s rasou a krví coby znaky kolektivní příslušnosti. Tím, s čím se naopak střetáváme poměrně často, je symbolické „uzavření“ aktérů v židovské, české, islámské a jiné kultuře. Na některých historických, ale také antropologických, sociologických i jiných textech lze ukázat, jak kultura mechanisticky nahradila pojmy národa a rasy, aniž by vědci do důsledku revidovali předpoklady rasismu a nacionalismu. Přistoupíme-li k problému konkrétněji, poměrně intenzivně se kulturalismus ozývá například v chápání dějin takzvané rudé asimilace.⁸⁷ V české akademické obci i veřejné diskusi se ovšem začíná dostávat ke slovu především díky „novému antisemitismu“, a to zvláště tam, kde dochází

85 *Tamtéž*, s. 25.

86 V tomto smyslu by bylo zajímavé srovnat diskuse o Izraeli a o Číně a jejím postupném, i když nikoliv nekonfliktním přijetí mezi „civilizované národy“, jak dosud probíhají na pozadí ekonomické transformace.

87 V českém prostředí se téma příklonu židů k radikální levici rozvinulo jen okrajově. Za ukázkové texty co do přístupu hledajícího za levicovou identifikací židů jakousi „židovskou esenci“ lze označit práce Ernsta Nolteho či Alexandra Solženicyna (srv. NOLTE, Ernst: *Streitpunkte: Heutige und künftige Kontroversen um den Nationalsozialismus*. Berlin, Propyläen 1994, zvl. s. 323–334; SOLŽENICYN, Alexander: *Dvě stě let pospolu: Dějiny rusko-židovských vztahů v letech 1795–1916*. Praha, Academia 2004.) Zařazení Solženicynovy knížky na stránky rasistického Národně vzdělávacího institutu je logické (dostupné online z: <http://www.vzdelavaci-institut.info/?q=node/534> [cit. 2016-12-16]). Výmluvný je i zájem o knihu na jednom z nejznámějších českých xenofobních webových fanzinů *Zvěda-vec* (viz STWORA, Vladimír: Komu a čemu slouží autorský zákon: Jak jsem se pokoušel „hrát podle pravidel“. In: *Zvědavec* [online]. 14. února 2012 [cit. 2016-12-16]. Dostupné

k identifikaci takzvané islámské hrozby. Vzhledem k jeho potenciálu si dovolím předpovědět, že se s ním budeme stále častěji setkávat v souvislosti s hodnocením soudobých dějin, například dějin sociálních hnutí a vývoje multikulturního soužití v evropských zemích, Spojených státech, Izraeli i jinde.

Walter Laqueur, Christopher Caldwell, Emanuele Ottolenghi, Clemens Heni a jiní autoři mají díky překladům svých knih, článkům či rozhovorům vliv na zobecnění „nového antisemitismu“ v českém prostředí.⁸⁸ Mezi jmenovanými autory jsou názorové rozdíly, spojuje je nicméně představa o přirozenosti a esenciální odlišnosti kultur a často též přesvědčení o možném, či již aktuálně probíhajícím střetu západní a muslimské kultury. Panuje mezi nimi implicitní či explicitní odpor k „míšení kultur“, údajně ohrožujícímu západní civilizaci.⁸⁹ Kauzou, na níž se podle nich dá

z: <http://www.zvedavec.org/komentare/2012/02/4822-komu-a-cemu-slouzi-autorsky-zakon.htm>).

- 88 Islamofobie není vlastní všem autorům přejímajícím koncept „nového antisemitismu“. Nabízí ovšem perspektivu pro všechny zklamané z (domnělého či faktického) neúspěchu multikulturalismu, kterou mohou využít ke svým výpadům proti „míšení kultur“.
- 89 Caldwell se vrací ke starým argumentům biologického ohrožení. Tento autor literatury nazývané *green peril* představuje spojenci neokonzervatismu, islamofobie, kulturalismu a „věčného antisemitismu“. Ke kritice jeho vlivné knihy *Reflections on the Revolution in Europe: Immigration, Islam, and the West* (New York, Doubleday 2009) srv. recenzi Mata Carra (CARR, Matt: Christopher Caldwell dissected. In: Institute of Race Relations [online]. July 2, 2009 [cit. 2016-11-01]. Dostupné z: <http://www.irr.org.uk/news/christopher-caldwell-dissected/>). Nezdá se být žel náhodou, že Caldwell dostal prostor v *Roš chodeš*, a to jako odborník na „muslimskou otázku“ a antisemitismus (srv. CALDWELL, Christopher: Antisemitismus a antisionismus. In: *Roš chodeš*, roč. 74, č. 1 (2012), s. 16 n.). Viz také LAQUEUR, W.: *Měníci se tvář antisemitismu* (viz pozn. 54). „Biologické ohrožení“ Evropy ze strany „sexuálně deprivovaných“ Arabů představuje Laqueur v knize *Poslední dny Evropy: Humanistická Evropa, nebo islamistická Eurábie?* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006, zvl. s. 40 n.). Podle Ottolenghiho je správná židovská identita buď náboženská, nebo nacionalistická, zato asimilace je aktem „sebenenávisi“: „Antisemitické předsudky se skrývají za antisionismus, a Žid, který se k chóru protiizraelských obvinění připojuje, mu nevyhnutelně poskytuje alibi. (...) Pro Žida, který toto alibi nabídne a který nenávidí své bratry, je odsouzení Izraele aktem autodafé. Jeho autodafé spočívá v tom, že obvinil Izrael, že svou existenci a konáním zradil ducha a literu prorocké tradice, čímž se sám snaží vymanit z nepohodlné identity, které dává přednost většina Židů v diaspoře a v Izraeli.“ (OTTOLENGHI, E.: *Autodafé Evropa*, s. 218 – viz pozn. 54.) Ukázku „nového antisemitismu“ smíchaného s islamofobií poskytuje např. článek: HENI, Clemens: Shoah Remembrance and new anti-Semitism: Derealization, Universalization, and Trivialization of the Holocaust and anti-Semitism. In: TYDLITÁTOVÁ, V. – HANZOVÁ, A. (ed.): *Reflection on Anti-Semitism*, s. 26–34 (viz pozn. 11). Koncept „nového antisemitismu“ přejímají v dané podobě i někteří badatelé věnující se současnému levicovému či akademickému antisemitismu (viz např. TYDLITÁTOVÁ, V.: Akademický antisemitismus – viz pozn. 57). K typickému spojení argumentace „věčného/nového antisemitismu“, nacionalismu a kulturalismu v českém prostředí velmi ilustrativně viz PAVLÁT, Leo: Persekuce Židů jako historický fakt. In: VEBER, Václav a kol.: *Židé v novodobých dějinách*. Praha, Karolinum 1997, s. 125–146. Je příznačné, že v rámci nacionalistického diskurzu, který se v citovaném textu plně uplatňuje, jsou odlišné varianty (nenárodní) identifikace posuzovány jako něco nepřirozeného. V takto podávaných dějinách se obvykle

dobře ukázat onen fundamentální konflikt kultur, vyjevující se s obzvláštní silou v podobě úpadku morálky a tradičních hodnot Západu, je údajně právě „nový antisemitismus“. Islámskou evropskou komunitu tito autoři obvykle charakterizují apriorní netolerancí a protižidovskou nenávistí, sublimovanou v kritice Izraele. „Nekompatibilní“ kultura navíc v jejich očích našla podporu v nové radikální levici, v akademických liberálech a – jak někteří dodávají – v židech stížených sebenenávistí.⁹⁰ Normální žid je podle nich ten, jenž prožívá svou identitu etnicky, národně a logicky pak vyjadřuje loajalitu „ke svému“ národnímu státu. Tyto argumentace dokumentují, o jak normativní tvrzení se koncept „nového antisemitismu“ opírá a jak koncentrovaně esenciální obsah se skrývá pod definicí kultury a identity jeho obhájců.

Kulturalismus se v jazyce některých vědců a židovské etnocentrické politiky identity propojuje s nacionalistickým a totalitárním diskurzem. *Islámská hrozba, sebenenávídějící se (asimilovaný apod.) žid a antisemitská, totalitářská levice* představují ohrožení morálky, tradice, svobody, kultury. *Židovský národ, Izrael a západní kultura* vystupují naopak v roli oběti, která se musí bránit, aby uhájila demokratický řád. Nakolik je v daný moment skutečně obrana obranou a demokracie demokracií, většinou poznáme podle toho, v jaké míře jsou zastoupeny výše zmíněné argumenty a obestřeny vypjatě moralizujícími kategoriemi.⁹¹

Závěr

Inspirován prací Klausa Holze jsem ve své studii stanovil základní strukturu heterogenního pole psaní o dějinách českých židů. Výkladový rámec („korespondenční model“), který poměrně mnoho českých badatelů a badatelek v daném období (1989–2012) volilo, předznamenává zavádějící chápání antisemitismu jako jevu, který reaguje na sociální, politické, ekonomické a jiné „zvláštní postavení“ židů a přinejmenším implicitně postuluje apriorní jinakost, ne-identitu a v extrémním případě dokonce nekoherenci židovských a českých (německých apod.) dějin. Židé, respektive židovský národ mají podle takového výkladu nesouměřitelně „jiné dějiny“, zaplněné výhradně nebo téměř výhradně tragickými milníky pronásledování; antisemitismus je přitom zdánlivě „logickou“ reakcí na (esenciální) jinakost židů;

setkáváme s tvrzením o „sebenenávisti asimilantů“; asimilace je vydávána za morálně odpudivý jev, v akademičtější rétorice se objevují formulace např. o „sebenegativním vnímání“ (viz tamtéž, s. 137). Úzká příbuznost východisek Ottolenghiho a Pavláta je zjevná např. v Pavlátově článku „Izrael na pránýři levice“ v *Lidových novinách* (viz pozn. 56). Kriticky k delegitimizaci židovských kritiků Izraele jako „sebenenávídějících se židů“ viz FINLAY, W. M. L.: Pathologizing Dissent: Identity Politics, Zionism and the “Self-Hating Jew”. In: *British Journal of Social Psychology*, roč. 44, č. 2 (2005), s. 201–222.

90 Ke kritice tohoto pojmu a jeho roli v politice židovské identity srv. FINLAY, W. M. L.: Pathologizing Dissent, s. 209 nn.

91 Dále k tématu viz BARTÁKOVÁ, Daniela – STROBACH, Vít: Válka, sex a Orient očima „nových Židů“. In: *Biograf*, č. 57–58 (2012–2013), s. 55–75.

„logickým“ vyústěním takto zacyklených dějin násilí je holokaust a vznik Státu Izrael jako bezpečného ostrova v nepřátelském světě.

Studie se zaměřila na detailnější rozčlenění „dějin obětí“, na typické formy výkladu o dějinách židů, respektive antisemitismu, které zapadají do tohoto schématu. Výsledkem je rozlišení tří paradigmatických výpovědí české historiografie: metodologického nacionalismu, metodologického totalitarismu a metodologického kulturalismu. Vylíčil jsem, v jakých konstelacích se s nimi setkáváme ve vědě, ale i ve veřejné diskusi, která ovlivňuje politiku identity českých židů.

Dějiny židů zaklíněné ve výkladu o věčném antisemitismu a jeho obětech jsou ilustrativním příkladem historie-paměti operující v prostoru vědy-politiky a konstruující v mnoha ohledech problematickou, negativně se vymezující kolektivní identitu. Identitu, která je na mnoha rovinách formována esenciálním, deterministickým pojetím národa a kultury a diskurzem bezpečí, jenž rozlišuje přátele a nepřátele podle esenciálních kvalit a kategorií spíše než podle politických názorů a konkrétního sociálního a kulturního kontextu mezilidských vztahů.

Výzkum byl podpořen grantem Grantové agentury ČR č. GPP410/12/P671 „Politiky židovské identity v českých zemích (1860–1938)“.

Diskuse

K dějinám obětí Víta Strobacha

Peter Hallama

Historik Vít Strobach se věnuje narativu obětí v historiografii a „politics identity“ českých Židů. Jeho stať je pojata jako kritická polemika s nejnovějšími diskusemi o dějinách Židů. Takovéto příspěvky, které podávají synopsi, a přitom jdou za pouhé obsahové shrnutí, je třeba jen přivítat. Přínosná je také skutečnost, že Strobach nevede jasnou dělicí linku mezi historiografií a politikou a že historiky chápe nejen jako vědecké, ale zároveň jako společenské a politické aktéry. Klade si dva cíle: Zprv je jeho záměrem kriticky zkoumat českou historiografii posledních dvaceti let (článek byl napsán už v roce 2012) z hlediska jejích interpretačních schémat, a sice zejména z hlediska toho přístupu, který historii Židů líčí jako počítání obětí v rámci dějin antisemitismu. Zadruhé se chce zabývat významem „dějin obětí“ v „politics minority identity“.

Výsledek však příliš nepřesvědčuje a četba statě zanechává poněkud rozčilující dojem, a to nejen kvůli Strobachovým stěžejním výrokům, ale zejména vzhledem k jeho metodickému a analytickému postupu. Strobachovy kategorizace („dějiny obětí“, historie antisemitismu) nevzešly z důkladné analýzy pramenného materiálu a nepředstavují abstrakci a zobecnění vyplývající z rozboru jednotlivých textů. Jsou spíše apriorním soudem, který autora vedl při výběru textů. Pokud tedy, jak sám píše, zkoumá jen takové historické studie, „které se podílely na reprodukci dějin

obětí“,¹ pak už samozřejmě předjímá výsledek své analýzy. Důkladné analýze historiografie dějin Židů a antisemitismu od roku 1989 do dneška – ale i do roku 2012, jak sám deklaruje – je článek na hony vzdálen. Málo společného má jeho text s pojednáními o historiografii dějin českých Židů, jak je nedávno předložily Ines Koeltzschová a Kateřina Čapková.² Rovněž stručný historiografický přehled Marie Crhové z roku 2011 poukazuje na tematickou rozmanitost výzkumů zabývajících se historií českých Židů.³ Je příznačné, že v těchto historických studiích nehrají „dějiny obětí“, jak je zaznamenává Strobach, prakticky žádnou roli. Také o otázkách identity a asimilace se tu pojednává podstatně diferencovaněji a rozebírají se různé způsoby chápání takových pojmů. Přehlízíme-li tyto desítky let trvající reflexe konceptu identity, loajality a přináležitosti českých Židů, může Strobachův nereflektovaný přístup k židovské (národní) identitě – o níž autor předpokládá, že je daná – jedinečně iritovat.

Strobachova kritika normativní historiografie je nevěrohodná tím, že se věnuje výlučně těm studiím, které autor vybírá právě pro jejich příspěvek k (normativním) dějinám obětí. Jeho pohled je selektivní. Tak například přehlíží, že Židovské muzeum v Praze se nezabývá jen historií holokaustu a antisemitismu.⁴ Ani Památník Terezín nebo Institut Tereziánské iniciativy, jejichž práce – jak je patrné už z názvu – se skutečně soustřeďuje na historii holokaustu, se nezabývají pouze „represivními orgány nacistické moci“. ⁵ Strobach pomíjí četné práce, ve kterých jde nejenom o represi, ale třeba o všední život nebo umělecké aktivity českých Židů za holokaustu.⁶ Proč chce Strobach ze své analýzy vylučovat českou historiografii holokaustu, není jasné. Především však je nedůsledný, vždyť holokaust hraje v jeho

1 STROBACH, Vít: Dějiny obětí: K historiografii a politice identity českých židů. In: *Soudobé dějiny*, roč. 23, č. 3 (2016), s. 391–421.

2 KOELTZSCH, Ines: Modernity, Identity, and Beyond: Historiography on the Jews of the Bohemian Lands in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries. In: *Studia Judaica*, roč. 19, č. 1 (37) (2016), s. 41–64; ČAPKOVÁ, Kateřina: Beyond the Assimilationist Narrative: Historiography on the Jews of the Bohemian Lands and Poland after the Second World War. In: *Tamtéž*, s. 129–155. Obě studie jsou online dostupné z: [http://www.ejournals.eu/SJ/2016/Nrumer-1-\(37\)/](http://www.ejournals.eu/SJ/2016/Nrumer-1-(37)/) [cit. 2017-01-20].

3 CRHOVÁ, Marie: Jewish Studies in the Czech Republic. In: *Journal of Modern Jewish Studies*, č. 10, č. 1 (2011), s. 135–143.

4 Viz k tomu i (Strobachem citované) informace Židovského muzea v Praze o vlastních badatelských aktivitách, které daleko přesahují historii antisemitismu a holokaustu, online dostupné z: <http://www.jewishmuseum.cz/sbirky-a-vyzkum/veda-a-vyzkum/> [cit. 2017-01-23]. Z publikací viz např. velmi rozmanité příspěvky ve sbornících *Židé v Čechách*, jichž už vyšlo pět svazků. Srv. třeba první tři svazky: HAMÁČKOVÁ, Vlastimila – HANKOVÁ, Monika – LHOTOVÁ, Markéta (ed.): *Židé v Čechách: Sborník příspěvků ze semináře konaného 24. a 25. října 2006 v Liberci*. Praha, Židovské muzeum v Praze 2007; TYTÉŽ (ed.): *Židé v Čechách*, sv. 2: *Sborník příspěvků ze semináře konaného 24. a 25. září 2008 v Nýrsku*. Praha, Židovské muzeum v Praze 2009; TYTÉŽ (ed.): *Židé v Čechách*, sv. 3: *Sborník příspěvků ze semináře konaného 6. a 7. října 2010 v Tachově*. Praha, Židovské muzeum v Praze 2011.

5 STROBACH, V.: *Dějiny obětí*, s. 396.

6 Abychom uvedli vždy jeden příklad, viz pro Památník Terezín FEDOROVÍČ, Tomáš: *Deník Pavla Weinera*. In: *Tereziánské listy*, roč. 31. Terezín–Praha, Památník Terezín–Nakladatelství

argumentaci důležitou roli, například hned v úvodu jeho pojednání o historiografii („Politika vědy“).

Jestliže Strobach konstatuje, že jsou „dějiny židů velmi často líčeny jako dějiny antisemitismu a naopak“, ⁷ pak je tento soud v první řadě výsledkem jeho vlastní badatelské perspektivy. Takové výzkumy židovských dějin, které nelze přiřadit k „dějinám obětí“, totiž nebere – jak sám říká – v úvahu. To se znovu jasně ukazuje tehdy, když se snaží českou historiografii zasadit do interpretačních modelů, které vypracoval sociolog a badatel na poli antisemitismu Klaus Holz ve své studii o „národním antisemitismu“. Jestliže Strobach tedy (pro analýzu českých výzkumů historie Židů) užívá typologizaci, která byla vytvořena k objasnění *antisemitismu*, dopouští se právě té chyby, kterou chce pranýřovat: zaměňuje židovskou historii za historii antisemitismu.

Jestě víc vyvádí z míry četba části věnované „politice identity“. Výběr pramenů je nejasný. Strobach se soustředí „na podobu historické, kolektivní paměti“, ⁸ neobjasňuje však, kteří (individuální či kolektivní) aktéři jsou nositeli této paměti, a které prameny tudíž umožňují tuto paměť rekonstruovat a analyzovat. Je třeba vyslovit podiv nad tím, že nejsou vysvětleny ústřední pojmy, jako například „oběť“, (kolektivní) „identita“, „politika identity“, „paměť“ a podobně, čímž pozbývají své analytické výpovědní síly. Stejně nejasné je, jak Strobach definuje české Židy; a jestliže za aktéry „politiky identity“ považuje jen vedení Federace židovských obcí v ČR, je to v jasném rozporu s jeho úvodní připomínkou „ideové a sociální různorodosti“ českých Židů. ⁹ Tuto různorodost zcela opomíjí. Čeští Židé vystupují u Strobacha jako homogenní skupina.

Jeho chápání historie jako společenského a politického rezervoáru pro přítomnost je legitimní, nikoli však obzvlášť nové. Jeho kritika nepřekračuje v tomto ohledu meze diskusí o „zneužívání“ paměti obětí. ¹⁰ Ponechává stranou četné studie o funkcionalizaci a instrumentalizaci minulosti, které vznikly v rámci *Memory Studies*. Nevěnuje pozornost ani pracím o reprezentacích a přivlastňování, které upozorňují na význam procesu přikládání smyslu a poukazují na to, že historie a paměť bez jakékoli funkcionalizace (to jest bez smyslu pro vzpomínající) zřejmě těžko existují. Skutečnost, že autor namísto toho většinou hovoří o „politice“ nebo o „politice identity“, odhaluje jeho jednostranné chápání záměrné, cílené politické instrumentalizace historie. Toto pojetí neponechává místo na zkoumání sociálních dynamik a procesů vyjednávání.

Oswald 2003, s. 63–88; pro Institut Tereziánské iniciativy viz např. ONDŘICHOVÁ, Lucie: *Příběh Fredyho Hirsche*. Praha, Institut Tereziánské iniciativy – Sefer 2011.

7 STROBACH, V.: Dějiny obětí, s. 397.

8 Tamtéž, s. 392.

9 Tamtéž, pozn. 4.

10 Viz kromě mnoha dalších např. TODOROV, Tzvetan: *Les abus de la mémoire*. Paris, Arléa 2004; BRUCKNER, Pascal: *La tyrannie de la pénitence: Essai sur le masochisme occidental*. Paris, Grasset 2006; TERRAY, Emmanuel: *Face aux abus de mémoire: Préface de Christian Bromberger*. Arles, Actes Sud 2006.

Malý význam připisuje Strobach těm diskusím, kterým jde o nalezení místa pro dějiny českých Židů v českých národních dějinách. Tak třeba jeho komentář ke studii Jana Křena *Bílá místa v našich dějinách?* z roku 1990 je jen zčásti oprávněný. Křenovi totiž zcela bezpochyby šlo o morální aspekt věci. Hovořil dokonce o tom, že „židovská otázka a antisemitismus je velkým občanským i vědeckým dluhem naší historiografie“.¹¹ Nechtěl se však ani tak pouštět do polemiky, jak se domnívá Strobach, „s dřívějším zneuznáním specifičnosti židovských dějin (a/tedy identity) v období diktatury komunistické strany“.¹² Ve skutečnosti nebyla jeho kritika zaměřena ani tak proti komunismu jako spíše proti českému nacionalismu, který znemožňoval jakékoli kritické vyrovnávání (*Auseinandersetzung*) s historií Židů a historií antisemitismu. Nelze se dopátrat, jak dochází Strobach k závěru, že citované práce Jana Křena, Petra Němce a Heleny Krejčové vedly k soustředění pozornosti na „židovskou identitu“, a opět je nutno se tázat, co přesně rozumí Strobach pojmem „židovská identita“.

Nelze se zbavit dojmu, že Strobach chtěl svou statí obsáhnout příliš mnoho témat. To ztěžuje úkol jasně identifikovat hlavní autorův zájem. Co chtěl textem říci? Chtěl kriticky analyzovat onu historiografii, která Židy líčí (jen) jako oběti a židovskou historii pojímá primárně jako historii antisemitismu? Anebo chtěl předložit politický pamflet proti instrumentalizaci antisemitismu a holokaustu? Míří jeho kritika proti „židovskému nacionalismu“ a proti židovské obci v českých zemích, jež operuje s obrazem „věčného antisemitismu“, aby prosadila vlastní „politiku identity“? (Co tu však znamená „národní“ a co „identita“? Co znamená „politika identity“ českých Židů, kdo ji provozuje a komu je adresována?) Šlo mu o diskurz židovské obce na téma bezpečí a o její pocit stálého ohrožení? Chtěl pojednat o zaměření na oběti, příznačném pro židovské vzpomínání, a o nebezpečích komunitarismu?

Některé ze Strobachových tezí jsou nepochybně správné; a je jistě užitečné kriticky zkoumat ony interpretace židovských dějin, jež hledí na Židy jen jako na oběti a jako na (pasivní) adresáty antisemitské politiky. Stejně tak přitažlivá je jeho kritika normativních způsobů přístupu k židovské historii a k dějinám antisemitismu. Významná, zejména pro práci historiků – i když nikterak nová – je jeho kritika pojetí antisemitismu jako neuchopitelného, věčného a metahistorického fenoménu. Stejně tak důležité je dekonstruovat jistoty chápané jako samozřejmosti, jako například že pro demokracie se sluší, aby dokazovaly svůj odmítavý postoj k antisemitismu, a tyto jistoty zkoumat v jejich historických proměnách. Avšak chybějící vyjasnění záměru, nedostatečná hloubka empirické analýzy a aleatorní výběr pramenů činí z tohoto textu práci, které se nedostává analytické ostrosti a která tak sotva přispívá něčím novým k rozsáhlým debatám o narrativech obětí, k historiografii židovských dějin a k instrumentalizaci dějin (obětí). Strobach však především opomíjí potřebu pozitivních protinávrhů. Jak zní *jeho* doporučení pro sepsání historie českých

11 KŘEN, Jan: O Kafkovi, židovské otázce a antisemitismu, také českém. In: *Svědectví*, roč. 18, č. 69 (1983), s. 137–142, cit. s. 142. Příspěvek byl poprvé otištěn v samizdatovém sborníku *Historické studie*, sv. 8 (1981), nestránkováno.

12 STROBACH, V.: *Dějiny obětí*, s. 394.

Židů? A jak by se měla společnost přiblížit historii individuálních a kolektivních obětí násilí (vzpomínat jich), a přitom je nefunkcionalizovat, neinstrumentalizovat a normativně, respektive moralisticky jimi neargumentovat? Strobach se spokojuje s (často příliš jednoduchou) kritikou a nevyužívá příležitosti posunout diskusi konstruktivně kupředu.

Z němčiny přeložil Petr Dvořáček

Diskuse

Aniž jest co nového pod sluncem... Co a pro koho vlastně píšeme?

In margine recenze Antonie Doležalové

Milan Ducháček

Když mne několik přátel nezávisle na sobě s rozpaky upozornilo na recenzi Antonie Doležalové na mou knížku o Václavu Chaloupeckém¹ a zmiňovali se o jakýchsi kritických výtkách, uklidňoval jsem je s tím, že jsme již tyto ostny s paní kolegyní osobně probrali v Bratislavě, kde se mi k rozcupování mého dílka v *Soudobých dějinách* bez okolků přiznala.² Vyrozuměl jsem z rozhovoru, že se nechala zlákat pozitivními ohlasy a po přečtení se rozhodla zformulovat i některé kritické glosy, což je samozřejmě zcela namístě. Shodli jsme se, že knížka bezesporu trpí některými nedostatky, jak by také ne, je to koneckonců moje „knížní prvotina“. Na leckterá opomenutí či koncepční mezery již poukázali jiní pozorní recenzenti.³ Něco bych

1 DUCHÁČEK, Milan: *Václav Chaloupecký: Hledání československých dějin*. Praha, Karolinum 2014, 515 stran.

2 DOLEŽALOVÁ, Antonie: Hledání Václava Chaloupeckého. In: *Soudobé dějiny*, roč. 23, č. 1–2 (2016), s. 211–216.

3 Z obsáhlejších ohlasů vybírám abecedně: BOROVSKÝ, Tomáš in: *Časopis Matice moravské*, roč. 135, č. 1 (2016), s. 169–171; HUDEK, Adam in: *Historický časopis: Vedecký časopis o dějinách Slovenska a strednej Európy*, roč. 63, č. 4 (2015), s. 697–700; KÁBOVÁ, Hana in: *Práce z dějin Akademie věd*, roč. 7, č. 2 (2015), s. 283–285; KŘEŠTAN, Jiří in: *Archivní časopis*,

dnes už sám formuloval poněkud jinak, ale to je koneckonců běžným průvodním jevem procesu recepce a proměn historiografie.

Když jsem si pak onu recenzi přečetl, nabyl jsem dojmu, že paní kolegyně věc v některých směrech přeci jen poněkud přexponovala, ač jsou v leccem její výhrady opodstatněné. Je mi samozřejmě líto, že v jednotlivých kapitolách nenalezla odpovědi, které očekávala na základě mých snad příliš manýristických záhlaví kapitol, jejichž bulvárním espritem jsem se pokusil trochu odlehčit „vážnost“ na první pohled snad suchého historiografického tématu. Mnozí jiní však ony odpovědi v textu našli. Český zájemce o dějiny historiografie si ovšem vybírá při četbě odlišné dominanty nežli moravský medievista, slovenská kunsthistorička mapující památkovou správu či třeba Chaloupeckého příbuzný. Co naplat, člověk se nemůže zavděčit každému. Může se však pokusit vytvořit soudržný a čtenářsky vstřícný text a nádavkem k tomu přinést některé nové postřehy a snad i obstát při řešení dílčích specializovaných podotázek, ať už jde o dějiny archivní správy, problém čechoslovakismu, či peripetie interpretace raněstředověké legendistiky. Pokud však má paní kolegyně skutečně dojem, že „zásadním obsahovým problémem ... práce je ... nedostatečné zasazení života a díla Václava Chaloupeckého do historického kontextu“,⁴ pak bych jako adresát této výtky očekával od recenzentky alespoň nějakou komparaci s domácí a zahraniční produkcí. Té se však čtenář recenze nedočká, a mohu-li soudit dle jiných recenzních ohlasů, je kolegyně Doležalová v tomto názoru osamocena.

Nikoli poukazy na formální chyby, ale právě výše citovaná výtka mne pohnula ke zformulování následujících řádků.⁵ Rád bych však podotkl, že reaguji-li na výhrady obsažené v recenzi, nemám v úmyslu vyvolávat nějakou polemiku

roč. 66, č. 2 (2016), s. 211–215; NODL, Martin in: *Studia mediaevalia Bohemica*, roč. 7, č. 1 (2015), s. 149–151; PAZDERSKÝ, Roman in: *Střed/Centre: Časopis pro mezioborová studia střední Evropy 19. a 20. století*, roč. 7, č. 1 (2015), s. 174–182; ROHÁČ, Juraj in: *Genealogický hlas*, roč. 25, č. 1–2 (2015), s. 40–45; ŠIMA, Karel in: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 12, č. 2 (2015), s. 384–389. Všechny uvedené recenze vyšly bez názvu. Více viz *Bibliografie dějin českých zemí* [online]. Historický ústav AV ČR [cit. 2017-02-16]. Dostupné online z: <http://biblio.hiu.cas.cz/documents/341423>.

4 DOLEŽALOVÁ, A.: Hledání Václava Chaloupeckého, s. 213.

5 O sepsání názoru na úskalí biografického žánru v historiografii mne nedávno požádal i Martin Nodl pro časopis *Dějiny – teorie – kritika*. Jelikož se však neočekávaně vyskytla tato příležitost, činím tak na stránkách *Soudobých dějin*, za což se mu tímto omlouvám.

Nemyslím si zároveň, že by bylo namístě sáhodlouze rozvádět, neřkuli vyvracet výtky obsažené v recenzi kolegyně Doležalové. Domnívám se ale, že není od recenzentky správné přehlížet mou (snad jinde formální) noticku o tom, že veškerá pochybení, jež v textu zůstala, padají na hlavu autora. Zde se chci ohradit vůči otázce, „co v případě této knihy dělal redaktor“ (tamtéž). Redakční péče, které se mi v Karolinu dostalo, byla nadstandardní. Opakují-li se v mé knize některé pasáže či citáty, pak je to moje chyba, někde však také záměr, neboť kapitoly se chronologicky překrývají, mění se však kontext. A vyčítá-li se mi jinde jako závažný delikt, že kdesi cituji pramen, který již dříve jinde citoval Jaroslav Čechura, pak to pokládám za dosti křečovitou snahu hledat v textu hnidy. Jako kdyby se medievistům vyčítalo, že píší-li o Čechách 11. století, citují stejné pasáže z Kosmy, a neodkazují přitom na všechny, kdo s danou pasáží pracovali před nimi.

„ve věci Chaloupecký“. Činím tak z vděčnosti těm, kdož mne přesvědčili, abych se k věci vyjádřil, a především proto, že mne glosy paní kolegyně inspirovaly k obecnějším úvahám o tom, s čím se autor potýká při psaní biografie, i o tom, jaká je vlastně pozice tuzemské historiografie z hlediska širší čtenářské recepce.

* * *

Recenzi kolegyně Doležalové je třeba přiznat přinejmenším jednu podstatnou devizu: pojmenovala to, co všichni jako tvůrci textů víme, ale o čem se obvykle kolektivně mlčí jako o samozřejmosti: zdejší historiografie skutečně trpí nedoučností – a na fakultách i ústavech se málo pozornosti věnuje výuce a kultivaci „psaní o minulém“ (míněno umění vědomého přemýšlení o textu jako znaku a o procesu jeho utváření a stylizace) jako nutné součásti historikova řemesla. Tradice románské i anglosaské eseistiky a historiografie vnímané jako text a literární žánr *sui generis* na zdejších historických katedrách zmírá na úbytě.⁶ Jak mi Antonie Doležalová do jisté míry právem vyčítá, autor si bezesporu má „ujasnit, pro koho vlastně píše: pro úzkou skupinu historiků, kteří se zabývají dějinami historiografie? Pro větší okruh historiků, kteří se věnují českým a slovenským dějinám? Nebo pro širokou zdejší čtenářskou obec, známou svým zaujetím pro historická pojednání? Tato nejasnost provází i celou knihu a působuje, že to, co ji ztraktivňuje a otevírá široké čtenářské obci, ji zároveň vrhá zpět pouze ke znalcům.“⁷

Zní to trochu zacykleně, ale budiž. Pozornosti Antonie Doležalové bohužel unikla glosa z doslovu, pomocí níž jsem se pokusil shrnout dilemata, se kterými jsem se potýkal při transformaci výsledků primárního pramenného výzkumu do soudržného a snad i koncepčně uchopeného textu. Dovolím si ji zde zopakovat: „Za inspiraci při přemýšlení o textu, obrazu a krajině pak děkuji především Simonu Schamovi – s přesvědčením, že takhle se to dá dělat nikoli nejprve, ale ‘až potom’.“⁸

Chápu, že kolega Karel Šima takto vágně zformulovaný přístup nepokládá za adekvátní zacházení s historickým pojmoslovím. Ve výhradách, které uvedl na stránkách časopisu *Dějiny – teorie – kritika*, má nesporně pravdu, když konstatuje, že s analytickými kategoriemi místy nakládám poněkud svévolně, bezesporu volněji, než by si žádala „historická věda“.⁹ Domnívám se však společně s Paulem Ricoeurem, že přílišná metodologická rigidnost limituje otevřenost interpretace i re-prezentace minulého v podobě textu jako „sémantické události“ a že samotná figurace

6 Pozornosti by neměla uniknout např. publikace Jima Cullena *Essaying The Past: How to Read, Write and Think about History* (Oxford, Wiley – Blackwell 2009).

7 DOLEŽALOVÁ, A.: Hledání Václava Chaloupeckého, s. 213.

8 DUCHÁČEK, M.: *Václav Chaloupecký*, s. 415, pozn. 9.

9 Viz pozn. 3. K mému náhledu na postuláty „historické vědy“ více viz např. DUCHÁČEK, Milan: Bída tuzemské historické vědy čili Ohlédnutí za obraty: Nad knihou Lucie Storchové a kol. *Koncepty a dějiny. Proměny pojmů v současné historické vědě*. In: *Acta Universitatis Carolinae: Historia Universitatis Carolinae Pragensis*, roč. 56, č. 1 (2016), s. 197–207. K limitům rigidně užívaného pojmoslovného aparátu srv. též HORSKÝ, Jan: *Teorie a narace: K noetice historické vědy a teorii kulturního vývoje*. Praha, Argo 2016, s. 184.

a syžetizace může v historiografii nabývat kognitivní funkce.¹⁰ A o to jsem se při koncipování tvaru knihy snažil především: aby jednotlivé kapitoly držely text pohromadě podobným způsobem jako klinkerová obšívka trup lodě. Glosu imaginárně adresovanou Simonu Schamovi v tomto ohledu pokládám za klíčovou. Hovořil jsem o tom často s kolegy, kteří se zaobírají reflexí vlastního tvůrčího procesu, mimo jiné s Jiřím Křesťanem, jenž se s pramennou materií spojenou s tématem Zdeněk Nejedlý potýkal podobně jako já s Chaloupeckým, ovšem o poznání děle.¹¹ Shodujeme se, že historik těžko může při setkání s primárními, dosud jinde netraktovanými prameny rezignovat na jejich popis a u klíčových pasáží i na citaci či parafrázi. V opačném případě by se totiž výsledek bádání rozplynul v povšechné figuraci a kýžená interpretace by stála na vodě. Takový text by také stěží dostál „standardům historického řemesla“, ať už tvorbu a funkci historiografického textu chápeme jakkoli konstruktivisticky. Tento slalom mezi pramennými vejci lze vyřešit buď předběžným vydáním edice klíčových textů a jiných pramenných stop (což lze kupříkladu u krajinného horizontu uskutečnit jen s obtížemi), nebo jejich důsledným zakomponováním do „textového výstupu z primárního výzkumu“. Teprve poté je možné přistoupit k širší komparativní práci. Málokdy však lze obojí udělat v rámci jediné studie či knihy, jakkoli by si to autor přál. Nejde jen o to, že každý odstup si žádá i čas, což je v grantové éře luxus, který si málokdo může dovolit. Rámec studie či knihy má také svá žánrová pravidla a omezení. Nemá-li se text rozpadnout, nemůže jej autor bezmezně nafukovat o další a další odbočky, je třeba problém redukovat a výsledný text koncipovat v duchu geertzovské *thick description*. Tím se ovšem nutně některé otázky, problémy a dílčí odbočky ukážou jako postradatelné ornamenty, které je třeba oželet, nemá-li výsledné dílo dopadnout – zůstanu-li u mořeplaveckých přirovnání – jako švédská válečná loď Vasa.

Neumím si dost dobře představit, že bych disertaci, z níž inkriminovaná monografie vzešla, obhájil, kdybych ji napsal neskrývaně popularizačním stylem. A stejně tak si nedovedu představit, že bych ji měl následně pro knižní vydání zásadně stylisticky transformovat a „descientizovat“. Odborný a popularizační text vyžadují poněkud odlišnou strategii tvorby, zdaleka nejde jen o eliminování „nadbytečné terminologie“, jak se někdy tvrdívá. Přesto jsem se v knize pokusil o hledání cest, jak tento rozpor alespoň zčásti překlenout.

Nedávno se k dilematu kontextualizace při psaní biografie vyslovil Jiří Štaif: „Jejich autoři by měli mít též potřebu zvažovat širší souvislosti životního běhu svého protagonisty. Avšak jejich začlenění do vlastního biografického textu je po mém soudu spíše záležitostí autorského vkusu než exaktní procedurou, jejíž pravidla by bylo možno přesně stanovit.“¹² V zásadě s ním souhlasím, stejně jako s jeho

10 Srv. HORSKÝ, J.: *Teorie a narace*, s. 178–184.

11 Viz KŘEŠŤAN, Jiří: *Zdeněk Nejedlý: Politik a vědec v osamění*. Praha – Litomyšl, Paseka 2012. Můj pohled na jeho „stýkání a potýkání“ s tématem Zdeněk Nejedlý viz DUCHÁČEK, Milan: *Rudý dědek čili Zrození tragédie z ducha hudby (revisited)*. In: *Česká literatura*, roč. 63, č. 1 (2015), s. 123–130.

12 ŠTAIF, Jiří: *Psaní biografie a autorská sebereflexe*. In: *Dějiny – teorie – kritika*, roč. 12, č. 1 (2015), s. 118–123, cit. s. 118.

pregnantním shrnutím, v němž říká, že „autor by měl rovněž počítat s tím, že jeho čtenář je nezřídka kulturně ‘předpřipraven’ na to, že od historické biografie by měl očekávat osvědčený výkladový postup daný triádou: život – dílo – odkaz, který lze potom různými způsoby sofistkovat. Vyjádřit by se měl z pochopitelných důvodů též k tomu, co jej vedlo k volbě právě oné, a nikoli jiné historické osobnosti. Dobrá historická biografie by měla rovněž kombinovat chronologický přístup s problémovým a tematickým. Neměla by ale jen zasazovat svého protagonistu do ‘jeho’ doby, resp. vztahovat jeho životopis k tehdejším kulturním rámcům a sociálním souvislostem, nýbrž by se měla též snažit, aby nabízela svému čtenáři určitou představu o tom, v čem byl tento protagonista synem/dcerou své doby a v čem ji přesáhl. Zároveň by také měla pokud možno plasticky postihnout jeho/její ambice, veřejné role, pole působnosti, způsob myšlení, životní styl i každodennost, s tím že by mělo jít spíše o proporční zobrazení, jež bude schopno citlivě reagovat na typ protagonistovy osobnosti, než o zobrazení, které by chtělo být za každou cenu ‘vyvážené’.“¹³

Poněkud neskromně si dovoluji tvrdit, že právě různých kontextuálních exkurzů v naznačených směrech je v mé knize vcelku dost a že jsem se zavedenou triádu pokusil v rámci možností přetransformovat, a překonat tak alespoň zčásti žánrové klišé (většina recenzentů si toho ostatně všimla). Neodvážil bych se tvrdit, že jsem se při svém „hledání Václava Chaloupeckého“ snažil co možná přiblížit ideálnímu typu kontextuální monografie¹⁴ ani že bych snad dosáhl takového odstupu (ve smyslu hermeneutické kategorie, jak o ní hovoří Paul Ricoeur)¹⁵ a stylistické brilance jako třeba Roland Barthes v koláži věnované Julesovi Micheletovi (ačkoli Barthes svou knihu poněkud paradoxně prezentoval jako prekonceptualizaci tématu).¹⁶ Podstata problému spočívá spíš v lapidární otázce: kolik Micheletů už „bylo“ před tím Barthesovým? A kolik knih o krajině a o paměti předcházelo Schamově brilantně napsané syntéze *Krajina a paměť*?¹⁷

Lze podobně psát – a obstát přitom před odborným publikem – už ve chvíli, kdy autor, obklopen heuristickými krystaly a hlušinou, buduje první pokus o interpretaci? Kde leží limity figurace výstupů z primárního výzkumu? Proč by se měl autor uzavírat do fachidiotské škatulky jen proto, že píše „odbornou knihu“? A musí nutně

13 Tamtéž, s. 119.

14 Srv. navrhovaný koncept „kontextuální biografie“ v práci: LÄSSIG, Simone: Introduction: Biography in Modern History – Modern Historiography in Biography. In: BERGHAHN, Volker Rolf – LÄSSIG, Simone (ed.): *Biography Between Structure and Agency: Central European Lives in International Historiography*. New York – Oxford, Berghahn Books 2008, s. 1–26. Za pozornost ovšem stojí celý tento soubor statí.

15 RICOEUR, Paul: *Úkol hermeneutiky: Eseje o hermeneutice*. Praha, Filosofia 2004, zejm. s. 24 n. Stručně k tomu např. HROCH, Miroslav: Diskurs, metafora a interpretace: K pojetí hermeneutiky u P. Ricoeura v šedesátých a sedmdesátých letech našeho století. In: *Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity*. (Řada filozofická, roč. 42, č. B40.) Brno, Filozofická fakulta Masarykovy univerzity 1993, s. 31–40. Dostupné též online z: <https://digilib.phil.muni.cz/handle/11222.digilib/106347>.

16 BARTHES, Roland: *Michelet par lui-même*. Paris, Seuil 1954 (anglicky: *Michelet*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press 1987).

17 SCHAMA, Simon: *Krajina a paměť*. Praha, Argo – Dokořán 2007.

knihy pro „širší publikum“ ignorovat poznámkový aparát, rezignovat na ponor do hloubky problému a obsahovat sáhodlouhé vysvětlující exkurzy do obecných či politických dějin, namnoze vystavěné jako povšechné parafráze prací kolegů a kolegyně? Jak nalézt vyváženou cestu mezi odbornou a popularizační spisbou, aniž by člověk pod tlakem nakladatelů pro jedno obětoval druhé? Mám zato, že v tomto dilematu až na výjimky neobstává téměř žádný zdejší historik, jakkoli si naznačená dilemata obvykle uvědomujeme. Bylo by jistě záhodno tázat se, proč je u nás opomíjeno žánrosloví historiografie? A také obecněji: jak současný systém hodnocení „vědy“ podporuje popularizační práci historiků, tedy (žargonem ekonomizátorů vědy) aplikovaný výzkum?

* * *

Ostatně – máme vůbec představu o tom, kde dnes leží hranice toho, co nazýváme popularizací? Bezesporu jsou jinde než v šedesátých či devadesátých letech. Která historická instituce má vyčleněné pracovníky administrující ústavní youtube kanál a twitterový účet pro veřejnost? Ze své dlouhodobé interakce se studenty od základní školy po doktorandy mohou potvrdit, že – jakkoli se to možná někomu z „našinců“ bude zdát absurdní – naprostá většina „outsiderů“ mimo historické ústavy a katedry pokládá *Dějiny a současnost* za „odborný časopis“. Myslím, že je na čase se ptát, kolik výzkumných záměrů má ve svých cílech stanoven kromě odborné publikační činnosti i popularizační výstup? A pokud ano, jakou má mít podobu? Streamovatelný interaktivní dokument? Komiks?

Kolik oddělení historických ústavů se takové produkci věnuje? Kolik edičních řad a výzkumných projektů je zaměřeno na popularizační výstupy? Je Knižnice Dějin a současnosti skutečně plná „popularizačních“ titulů? A proč se pak divíme, že recepce odborné historické produkce ve veřejném prostoru je u nás tristní? Pro většinu populace představuje model popularizačního psaní o minulém Vlastimil Vondruška a Pavel Kosatík. První je „školený historik a etnograf“, druhý se v historiografii s úspěchem pohybuje jako „poučený laik“. Který z nich je co do tvorby textů blíže vnitrooborové představě o „profesní cti“? A jak velká část historiků na takovou tvorbu hledí skrz prsty (třeba proto, že ji neumějí)? Odpovědi na tyto otázky zde nabídnout nemohu, pokládám však za důležité je vznést a nabídnout k diskusi.

* * *

Josef Válka onehdy v reakci na opožděnou domácí recepci „narrativistického obratu“ vznesl otázku, co vlastně píšeme.¹⁸ Zatímco historikové si spíše definují tematické,

18 VÁLKA, Josef: Co vlastně píšeme? In: *Marginalia Historica: Sborník prací Katedry dějin a didaktiky dějepisu Pedagogické fakulty Univerzity Karlovy*, sv. 4. Praha, Paseka 1999 [vydáno 2001], s. 7–16.

konceptualizační a periodizační niky,¹⁹ diskusí na téma povahy procesu tvorby historiografického textu se donedávna zabíral zejména Ústav pro českou literaturu.²⁰ Jiří Hanuš nedávno v předmluvě k inspirativní a záslužné knížce *Historická kniha mého srdce* poukázal na schizofrenní pozici tuzemských historiků, když připomněl, jak moc se při tvorbě textů cítí svázáni konvencemi „odborné spisby“. ²¹ Mnozí z autorů příspěvků v uvedené knize se vyznali z toho, s jakým ulehčením se na chvíli vzdali odborných okovů, aby se oddali esejistické lehkosti. Proč se tedy tomuto břemenu v odborné práci nebrání? Kdo pak ještě při vědomí zátěže odborného stylu má čas a sílu vedle *deadline* myslet i na adresáta/čtenáře, když mnozí v kuloárech připouštějí, že sami nestíhají pořádně číst ani práce kolegů? Narážím na neprostupnost této bariéry sám, když se čas od času pokouším zdejšími periodikům nabízet k recenzi zajímavé tituly z domácí historiografické produkce: valnou většinu z nich editoři kulturních rubrik vnímají jako příliš akademickou. Důsledkem jsou nejenom uzavřené sociální bubliny a omezená recepce historiografie ve veřejném prostoru, ale také některé poněkud kuriózní situace, třeba když se nikdo z odborníků na dané téma „kolegiálně“ neohradí vůči očividně zavádějící reklamní kampani na monografii Antoina Marèse o Edvardu Benešovi, dle plakátů nakladatelství Argo v pražském metru údajně první rozsáhlý životopis druhého československého prezidenta v češtině. To mne na závěr vede k otázce, jakým způsobem jako „insideři“ čteme a hodnotíme historiografický text. Jak je možné, že u nás recenzní žánr, který sloužíval jako forma dialogu a reflexe, namnoze degradoval na anotační šed' či polarizoval k laudaci či hanopisu, s tím že ve snaze vyhnout se druhému se raději o některých dílech nepíše vůbec?

* * *

Čte-li člověk, jenž se vymezuje kupříkladu jako „historik sociálních dějin“ či „dějin idejí“, práci zaměřenou třeba na „hospodářské dějiny“, jistě mu zde bude leccos „z jeho ranku“ chybět. Měl by však být schopen a ochoten porozumět autorskému záměru, zvolené optice a vymezené heuristice a konceptualizaci, tím spíše přijímá-li roli recenzenta či recenzentky. Požadavek „totálních dějin“ už je tuším překonaný. Mým cílem v inkriminované knize zjevně nebylo rekapitulovat široký kontext přetváření středoevropského prostoru během dvacátého století, neboť to již učinili mnozí z kolegů a kolegyně, na jejichž práce v poznámkách odkazuji, aniž bych měl

19 Srv. např. témata příspěvků v publikaci: ČECHUROVÁ, Jana – RANDÁK, Jan a kol.: *Základní problémy studia moderních a soudobých dějin*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2014.

20 Srv. např.: PIORECKÁ, Kateřina – SLÁDEK, Ondřej (ed.): *O psaní dějin: Teoretické a metodologické problémy literární historiografie*. Praha, Academia 2007. Příznacně také asi nejpodstatnější český příspěvek k dilematu figurace „psaní o minulém“ vzešel z pera literárního vědce: viz DOLEŽEL, Lubomír: *Fikce a historie v období postmoderny*. Praha, Academia 2008.

21 HANUŠ, Jiří: Úvodem. In: TÝŽ (ed.): *Historická kniha mého srdce*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2015, s. 6.

potřebu je parafrázovat. Proč to tedy po mně recenzentka žádá a absenci těchto pasáží vnímá jako slabinu knihy?

To neznamená, že by autor měl rezignovat na souvislosti zvoleného tématu. Má to však své meze. Velmi rád bych si například někde přečetl rozbor přístupu pražských úřadů k podpoře trvalého usazování českých úředníků a expertů na Slovensku za první republiky (bylo by v tomto směru možné optikou postkoloniálních studií hovořit i o „kolonizační politice“?). Z akt Univerzity Komenského či ministerstva školství a národní osvěty, do jehož kompetence usidlování bratislavských akademiků spadalo, však žádný jednotný přístup nebylo možné vysledovat – a nenalezl jsem ani studii, která by se problémem zabírala, jakkoli mi jistě mohlo něco uniknout. Totéž platí pro proces financování československých univerzit, kde jsem záměrně pracoval spíše se sdílenou kolektivní (sebe)reflexí nežli s „tvrdými čísly“. Nebylo – přiznejme otevřeně – v mých časových možnostech se u každého podobného problému vrhat do důlčího podrobného výzkumu. Na podobné vakanty jsem totiž ve vztahu ke „slovenské“ politice pražských orgánů a ministerstva s plnou mocí pro správu Slovenska narážel při výzkumu neustále.

Má-li přitom kolegyně Doležalová dojem argumentační disproporce, když tvrdí, že archivní rozluka s Maďarskem pro pražské úřady „nemohla být samozřejmě žádnou vládní prioritou, nýbrž zcela okrajovou záležitostí“, ²² pak projevuje pozoruhodné neporozumění věci, pro český postoj vůči slovenským otázkám ovšem zcela typické. Lze z toho vyvodit, že se stále jedná o zajímavé a badatelsky otevřené pole, jehož zkoumání je zatíženo zažitými oborovými stereotypy. Právě kvůli tomu se ale možná podobná témata stanou předmětem intenzivnějšího zájmu, zejména s vědomím blížícího se jubilea zrodu první ČSR. Aktuální živý ruch kolem otázek konceptualizace a (re)interpretace „čechoslovakismu“ je toho snad první vlaštvou. Nakonec i referáty, jež aktuálně zazněly na dubnové konferenci „Václav Chaloupecký a otazníky česko-slovenské historiografie a kultury“ v Jičíně, svědčí o tom, že se daří inovativně otevírat otázky související s proměnami středoevropské historiografie první poloviny dvacátého století. Kdo by si před patnácti lety, kdy jsem začal do problémů spojených s osudy opomíjeného historika pronikat, pomyslel, že se rodák z Dětenic a Pekařův pražský nástupce dočká takové pozornosti – i od recenzentů. Vede-li to k nějaké formě diskuse a oborové (sebe)reflexe, pak je to myslím dobře.

22 DOLEŽALOVÁ, A.: Hledání Václava Chaloupeckého, s. 214.

Recenze

Konec mýtu o provokaci StB v Babicích

Markéta Devátá

STEHLÍK, Michal: *Babické vraždy 1951*. (Edice 1938–1953, sv. 1.) Praha, Academia 2016, 255 stran, ISBN 978-80-200-2593-7.

Babice našly svého historika, což je v každém případě dobrá zpráva. Po několika převážně publicisticko-dokumentačních monografických pokusech čtenáři dostávají do ruky knihu napsanou nejen se znalostí pramenné základny, ale i historiografické práce. Monografii lze jednoznačně ocenit za věcný styl, s nímž se Michal Stehlík vyrovnává s tématem, které společnost stále vnímá značně emocionálně. Dokládají to i výrazné mediální anotace doprovázející vydání knihy.¹ Jak autor sám píše, bylo jeho ambicí popsat, „co můžeme dokázat“ o babickém případě (s. 232), a předložit „kroniku babických vražd“, aniž by si nárokovala být definitivní „pravdou o Babicích“ (s. 234). Tomu odpovídá i forma některých částí knihy – kromě místopisu dotčených obcí v jedné z úvodních kapitol také přílohové texty: chronologie událostí, krátké portréty hlavních aktérů, přehled hlavních procesů. Také skutečnost, že autor nepředkládá hlubší rozbor stávající literatury, uměřenost celkového rozsahu textu i (snad až příliš nadužívané) množství ilustrací naznačují, že publikace byla koncipována s ohledem na laickou veřejnost.

1 Například v *Lidových novinách* z 2. července 2016: RYCHLÍK, Martin: Babický mord nezosnovala StB (s. 1); TÝŽ: Iniciátor střelby nebyl estébák, spíš blázen (s. 3); PETRÁČEK, Zbyněk: Legenda o Babicích (s. 7).

Michal Stehlík se rozhodně vyvaroval úskalí, která bývají charakteristická pro současnou historicko-dokumentační produkci, totiž zatížení textu neúměrně rozsáhlými citacemi z pramenů i snahou nevynechat ani ty nejsubtilnější faktografické zmínky. Na základě podrobného archivního výzkumu předkládá přehledným a srozumitelným způsobem popis případu, tak jak jej lze ve světle současného stavu poznání rekonstruovat, a dekonstruuje klíčové momenty příběhu Babice jako „dáblského plánu Státní bezpečnosti“ (s. 234), jak se postupně vytvořil, zejména pod vlivem přinášených pamětnických reflexí. Na rozdíl od jiných starších i aktuálních zpracování podrobuje svědectví pamětníků pečlivé kritické analýze a konfrontaci s dalšími prameny² a dochází k závěru, že Babice jsou autentickým regionálním příběhem, do nějž režim vstupuje až po 2. červenci 1951 v podobě účelově upravené verze událostí, předkládané společnosti prostřednictvím politických procesů.

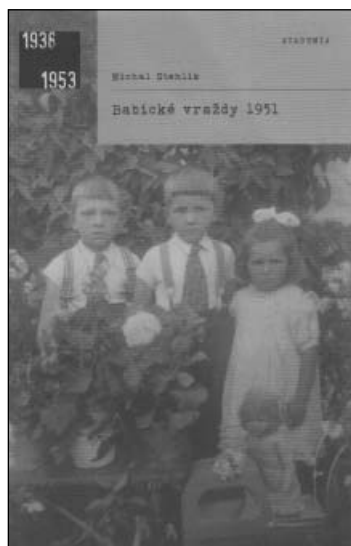
Pamětnické reflexe jsou přitom v tomto ohledu autentickým svědectvím, jak si místní lidé babickou tragédií vykládali. Tato vysvětlení stojí na přesvědčení, že Ladislav Malý byl jediným střelcem v babické škole, že se v bolíkovickém poli snažil zlikvidovat „svedené“ a následně vydírané spoluaktéry, že jej odtud jako svého spolupracovníka Státní bezpečnost odvezla (a „podstrčila“ na místě jinou mrtvolu, neboť Malý byl prý později různými osobami náhodně spatřen). Že v pozadí událostí byla „temná pravda“, před jejímž blížícím se naplněním varoval jeden z místních komunistických funkcionářů a kterou nesměl vyslovit jiný komunistický funkcionář, jediný přeživší svědek babických vražd. Všechny tyto interpretační pokusy mají společné jedno: lidé dotčení událostmi si je nedovedli vysvětlit tak, jak se ukazuje, že se opravdu staly – tedy že „dáblský plán“ neexistoval a že v babické škole vraždil nejen Malý, ale i „jejich“ člověk (Antonín Mityska). Michal Stehlík, jenž tyto domněnky postupně vyvrací, byl konfrontován s nutností nabídnout jiné objasnění: s důrazem na dobovou (a dnes již těžko pochopitelnou) vypjatou atmosféru hrozby nového válečného konfliktu vysvětluje účast místních lidí v případě jejich nespokojenosti s poúnorovým režimem a sdílenou představou o jeho dlouhodobé neudržitelnosti, ochotou organizovat v návaznosti na zdejší partyzánskou tradici nový odboj.

Ve snaze vyvrátit mnohé mýty panující kolem „tajemné“ úlohy „kapitána Ladislava“, jejichž analýza je v knize podána věcným a nespekulativním způsobem, se autor snad až příliš soustředil právě na postavu Malého. Označuje jej za „hybatele“ celého případu, podněcujícího rezistenční postoje místních lidí, s tím že jeho motivace a jednání jsou *de facto* racionálně neuchopitelné. Z rekonstrukce událostí, jak je sám předkládá, však vyplývá, že Malý nebyl vždy tím, kdo určil „cíle“ jednotlivých „odbojových“ vystoupení. Akce v Heralticích proti předsedovi místního národního výboru vzešla od jeho označení Františkem Kopuletem, dvě akce (v Mikulovicích a v Horním Újezdu) inicioval Antonín Mityska, Antonín Plichta

2 Srv. KOLOUCH, František: *Oběť případu Babice: Jan Bula (1920–1952)*. Kostelní Vydří, Karmelitánské nakladatelství 2016. Autor ve své práci, kterou lze v některých ohledech považovat za zdařilou (zejména v plastickém vyličení dobové situace v regionu), interpretuje babický případ zcela v intencích výpovědí pamětníků.

starší byl zase názoru, že „v Šebkovicích se musí udělat pořádek“ (s. 107). Sám Malý tedy nestál za vším. Bezpochyby byl akcelerátorem dění, bez něho by se asi místní „odbojáři“ k žádnému razantnímu vystoupení neodhodlali, ale na druhé straně bez nich – a nešlo jen o mladíky svedené romanticko-dobrodružnou představou nového odboje jako v případě Drahoslava Němce – by ani Malý nemohl svou „bez přehánění šílenou činnost“ (s. 234) uskutečňovat. V knize však nejdeme příliš přesvědčivé vysvětlení motivací a jednání těch, kteří byli ochotni se k Malému připojit, skrývat jej a poskytovat mu materiální podporu, a především neoznámit jeho pobyt, a to dokonce ani po babických vraždách.³

Michal Stehlík jako by nechtěl opustit lineární „kronikářský“ popis hlavní dějové linky spějící k babickým vraždám a následným procesům. Širšímu kontextu věnuje poměrně krátkou kapitulu s těžištěm v dobových proticírkevních a kolektivizačních kampaních (s. 23–30), aniž by zde více využil jak své dosavadní práce,⁴ tak jiné relevantní studie zabývající se výzkumem dobové situace v regionu.⁵ Je škoda, že se nepokusil v tomto regionálním rámci o propracovanější nástin toho, jakým způsobem byla kolektivizace prosazována a jak byli místní rolníci a živnostníci „konfrontováni s represemi“ (s. 232), na příkladech konkrétních osob souvisejících s hlavním příběhem.⁶ Podobná příležitost se autorovi nabízela

- 3 Stejný postřeh přináší i Petr Zídek ve své recenzi, v níž dále Stehlíkovi vytýká, že se nesnažil babický případ analyzovat v kontextu aktuální diskuse o třetím odboji (ZÍDEK, Petr: Babice: Ladislav Malý nebyl agentem StB. In: *Lidové noviny* (18.6.2016), s. 22. Dostupné též online z: <http://www.michalstehlik.cz/v-mediich-92-recenze-na-knihu-babicke-vrazdy-1951>).
- 4 STEHLÍK, Michal: Jihlavský kraj a proces kolektivizace 1948–1960. In: *Dačický vlastivědný sborník*, č. 4. Dačice, Spolek přátel muzea v Dačicích – Městské muzeum a galerie Dačice 2007, s. 211–224; TÝŽ: „Je vhodná doba se s nimi vypořádat...“ Úloha církevních oddělení Krajského národního výboru Jihlava a Okresního národního výboru Moravské Budějovice v případě Babice v roce 1951. In: *Paměť a dějiny*, roč. 2, č. 1 (2008), s. 53–59.
- 5 Viz např. JIČÍNSKÝ, Petr: Socializátoři venkova? Tajemníci místních národních výborů na Moravskobudějovicku v prvních letech komunistického režimu 1949–1954. In: *Západní Morava*, roč. 6. Brno – Třebíč – Žďár nad Sázavou, Moravský zemský archiv v Brně – Státní okresní archiv Třebíč – Státní okresní archiv Žďár n/S. 2002, s. 74–103; ŠIKULA, Martin: Reorganizace místních národních výborů roku 1950 v obcích severního Horácka. In: *Tamtéž*, roč. 14 (2010), s. 56–74; FIC, Vladimír: Moravské Budějovice v letech 1945–1960. In: *Tamtéž*, roč. 12 (2008), s. 102–148. Viz i dále.
- 6 Týká se to např. postihů osob z okruhu odbojové skupiny Gustava Smetany (s. 39–42): znárodnění mlýna Josefu Černošou v roce 1949, odsouzení Aloise Melkuse Okresním soudem v Moravských Budějovicích za neplnění státních dodávek v roce 1950 atd. (Viz např. NAVAŘA, Luděk – KASÁČEK, Miroslav: *Mlynáři od Babic: Nová fakta o osudovém dramatu padesátých let*. Brno, Host 2008, s. 16 n.)

u perzekucí místních duchovních (mimo jiné i předchozího babického faráře), jež do života v kraji s vysokou religiozitou jistě citelně zasáhly.⁷ Takový konkrétněji přiblížený situační rámec by rozhodně přispěl k lepšímu porozumění hlavnímu příběhu. Autor například až v medailonu v příloze naznačuje problémy Antonína Mitysky s plněním povinných dodávek (s. 240), zatímco v textu, kde jej v dějové lince uvádí na scénu, rozhodnutí přidat se k Malému vysvětluje jako jediné východisko v atmosféře jara 1951 (s. 109). Pokud však Mityska čelil v té době víceméně reálné hrozbě několikaměsíčního věznění za aktuálně nesplněné dodávky,⁸ pak tato okolnost – jak se lze domnívat – byla v jeho rozhodování důležitým, ne-li klíčovým faktorem.

Podobně se z vykreslených portrétů funkcionářů v Babicích (s. 137 a 139) nedozvídáme nic bližšího o okolnostech jejich ustavení ve funkcích po únoru 1948 ani o jejich působení v čele místního národního výboru až do osudného dne. Vždyť na počátku léta 1951 už byli ve funkcích přes tři roky (a dva z nich ještě déle). Byli „ti mrtví tady ve škole dobří lidé a něco takového si nezasloužili“, jak říká bývalý dlouholetý předseda MNV a později starosta v Babicích,⁹ anebo „měl být raději zastřelen [František] Bláha“ (jako funkcionář více „škodlivý“), jak se údajně vyjádřil den po vraždách syn jednoho z místních sedláků pomáhajících aktérům útoku těsně před jejich dopadením (s. 155)? Patřili mezi „příliš aktivní“ komunisty, kteří například stanovovali svým sousedům smluvní dodávky záměrně na hranici jejich možností, nebo se na prosazovaných změnách, kterými venkov na přelomu čtyřicátých a padesátých let procházel, podíleli „jen pasivně“, z titulu svých funkcí (a pod tlakem zemědělských referátů v okrese i kraji)? Naznačením odpovědí by smysl popisovaných událostí dostal pevnější kontury, Stehlík si však takové otázky – jakoby záměrně – neklade, a příběh tím budí dojem určité neúplnosti.

Naopak přesvědčivým způsobem autor dokazuje, že od vyšetřování babické střelby se odvíjí nový „příběh komunistické justice“ (s. 234), který na předchozí navazuje, aniž by jej musel logicky podmiňovat. Přehledně přitom líčí, jak babické události z 2. července 1951 ovlivnily osudy lidí zatčených již předtím, včetně těch, kteří s činností Ladislava Malého neměli nic společného a byli do odplaty režimu za Babice účelově vtaženi. Podrobně popisuje přípravy jednotlivých procesů i příklady manipulace s veřejným míněním, jež byla v některých aspektech opravdu ďábelská: její režiséři kalkulovali s předpokladem, že takzvané organizovaná veřejnost přijme líčení při procesech za „pravdu o Babicích“, včetně stěžejní úlohy duchovních v celém případě, a bude ji tak dále reprodukovat („dokáží, že věc nebyla inscenována, ale že vše bylo pravdivé“,

7 Páter Arnošt Poláček byl v roce 1950 zatčen a odsouzen spolu s dalšími dvěma desítkami osob v souvislosti s šířením protirežimních letáků (viz KOLOUCH, F.: *Oběť případu Babice*, s. 127 n.).

8 *Tamtéž*, s. 205. František Kolouch cituje výpověď Ludvíka Stehlíka mladšího, že Malý Mitysku přesvědčoval s ohledem právě na tuto okolnost („oni tě stejně zavrou, tak pojď se mnou“).

9 KONTRA, Martin: Rozrušená země: Co všechno nám zbylo z teroru padesátých let. In: *Respekt*, roč. 9, č. 52 (1998), s. 11.

cituje autor na straně 186 dobový pramen).¹⁰ Analyzuje vykonstruovaná spojení katolické církve s terorismem i průvodní nátlak na odsouzení místních farářů z jejich řad („taktním způsobem bude vynuceno na duchovních, aby spontánně odhlasovali protestní rezoluce odsuzující [kněze] Drbolu i Pařila“, říká se tamtéž). Samostatnou kapitolu autor věnuje páteru Janu Bulovi (s. 201–206). Zdůrazňuje přitom celkovou soudní manipulaci s osudy duchovních, kteří byli odsouzeni a popraveni za skutky, jež se staly až po jejich zatčení, případně po vlně zatýkání z 3. července 1951.¹¹ Také soudy s místními rolníky a živnostníky uvádí Stehlík do souvislosti s přípravou procesů, jejichž rámec byl dán rozhodnutím politického sekretariátu Ústředního výboru KSČ z 10. července 1951, a věnuje se i perzekucím rodin odsouzených a jejich osudům po násilném vystěhování.¹² Ovšem i zde rezignoval na pokus o nástin, jaké měla extrémně tvrdá perzekuce širší důsledky pro prosazování kolektivizace v regionu, poté co z obcí zmizeli popravení, uvězněni a vystěhovaní „nepřátelé“. Bylo by to účelné i vzhledem k tomu, že jedna z klíčových (a autorem odmítnutých) spekulací, jež rozvíjela scénář babického případu jako cílené provokace Státní bezpečnosti, stavěla na předpokladu, že vládnoucí komunisté potřebovali najít záminku k prosazení „konečného řešení“ kolektivizace venkova, provázeného rozběhnutím takzvané akce „Kulak“. Autor zde přitom mohl vyjít ze studií historiků-archivářů věnovaných procesu kolektivizace v daném regionu, jež přímo vybízejí k další interpretaci.¹³

Závěrečná kapitola o „druhém životě Babic“ (s. 223–229) poněkud působí dojemem, jako by ji autor psal „povinně“, jakkoli by bylo možné rozhodnutí nezabývat se jím argumentačně obhájit. Navíc se věnuje *de facto* jen řešení babického případu

10 Zázpis ze schůze bezpečnostní pětky Krajského výboru KSČ v Jihlavě z 19.7.1951 je citován podle publikace Adolfa Rázka *Stb + justice: Nástroje třídního boje v akci Babice*. Praha, Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu 2002, s. 179 n.

11 Těžištěm obvinění pátera Františka Pařila se stalo připravované (a bezpečností odvrácené) vraždění komunistických funkcionářů v Šebkovicích. Jak autor zjišťuje, neměla StB o plánu povědomost až do zatýkání 3. července 1951 (s. 183). Poprvé o něm promluvil patrně zatčený Antonín Plichta starší 5. července (s. 107), tj. v den, kdy byl Pařil spolu s dalšími zatčen (s. 171).

12 Některé další poznatky k tomu viz ELLINGER, Jiří: Babické soudní procesy. In: *Západní Morava*, roč. 5 (2001), s. 113 n. Ellinger rovněž recenzoval publikace o babickém případě od Radovana Zejdy, Aloise Plichty a Pavla Janouška z roku 2001 (*tamtéž*, roč. 6 (2002), s. 174–176).

13 Viz GREGOR, František – JIČÍNSKÝ, Petr: Zákazy pobytu uložené tzv. kulakům v padesátých letech 20. století v okresech Moravské Budějovice a Třebíč. In: *Tamtéž*, roč. 12 (2008), s. 167–199; ŠTINDL, Martin: Nucené vystěhování tzv. kulaků z okresů Velké Meziříčí a Velká Bíteš v padesátých letech 20. století. In: *Tamtéž*, roč. 13 (2009), s. 226–266; KŘESADLO, Vít: Zákazy pobytu uložené tzv. kulakům v padesátých letech 20. století v okresech Bystřice nad Pernštejnem a Žďár nad Sázavou. In: *Tamtéž*, roč. 14 (2010), s. 119–131. Oproti často editovanému seznamu „kulakých“ rodin určených k přesídlení (naposledy nejspíš srv. BLÁŽEK, Petr – JECH, Karel – KUBÁLEK, Michal a kol.: *Akce „K“: Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech. Studie, seznamy a dokumenty*. Praha, Pulchra – Česká zemědělská univerzita 2010) přináší tyto materiálové studie, zpracované na základě dalšího archivního výzkumu, seznamy osob (a jejich rodinných příslušníků), které byly z regionu prokazatelně vystěhovány, ať již soudně, či na základě rozhodnutí trestních komisí.

televizním majorem Zemanem, tedy tématu, které již bylo v odborné literatuře zpracováno, což autor nezohledňuje.¹⁴

Michal Stehlík se přece jen neubráníl jednomu ze současných nepřiliš pozitivních trendů, a sice napsat vlastní „nový“ příběh, jako by se mu do té doby nikdo nevěnoval. Ve své práci odkazuje primárně na vlastní archivní výzkum, jen s minimálním využitím stávající odborné literatury a jejího zhodnocení. V úvodu (s. 9–14) se sice některými zpracováními babického případu zabývá, ovšem zde provedený stručný (a nepřiliš strukturovaný) nástin může vyvolávat dojem, že k tématu dosud neexistují téměř žádné historiografické práce.¹⁵ Přitom základní historiografický přehled v posloupnosti vydaných titulů a v chronologii základních interpretací babických událostí by měl jistě i pro laickou veřejnost svou zajímavost.¹⁶

Odhlédneme-li od výhrad a vrátíme-li se k tomu, jak je (a ne jak není) kniha napsána, je třeba ji vyzdvihnout jako autorův zásadní publikační počín. Michal Stehlík má pravdu, když v úvodu konstatuje, že Babice jsou do značné míry neoprávněně vnímány jako „dostatečně známý případ“ (s. 9). Tím se stává teprve s jeho knihou, jež přináší ucelený faktografický a interpretační rámec babických událostí a demytizuje mnohé zakořeněné narace v konfrontaci s mnohem obtížněji přijímanou „banalitou dějin“ (s. 234).

14 Viz např. RŮŽIČKA, Daniel: *Major Zeman – propaganda nebo krimi? Zákulisí vzniku televizního seriálu*. Praha, Práh 2005; TÝŽ: Babice – dvojjediný případ majora Zemana. In: KOPAL, Petr (ed.): *Film a dějiny, sv. 2: Adolf Hitler a ti druzí: Filmové obrazy zla*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů – Casablanca 2009, s. 272–300.

15 Například z exilového prostředí je zmiňován jen František Vohryzka, ale ne Karel Kaplan, ačkoli „zakladatelský“ význam Kaplanových prací k analýze „zakladatelského období“ komunistického režimu je dosud asi nezastupitelný (i když se – stejně jako Vohryzka – Babicím nevěnuje monograficky): KONOPA, Josef [VOHRYZKA, František]: *Venkov v temnu: Násilná socializace čs. zemědělství*. Mnichov, Alžběta Svobodová 1986. Líčení babického případu (s. 55–66) je zde zpracováno na základě citací z knihy Oty Holuba *Vlčí komando* (Praha, Práce – Naše vojsko 1981), konfrontovaných s jinými zdroji (převážně s články či výpověďmi z období pražského jara). Srv. např. KAPLAN, Karel: *Nekrvavá revoluce*. Praha, Mladá fronta 1993, s. 336–345 (původně Toronto, Sixty-Eight Publishers 1985).

16 Seznam literatury, v němž chybějí i některé monografické publikace (OPAVSKÝ, Jaroslav: *Babice*. Praha, Svoboda 1951; KÁBELE, Stanislav: *Babice: 1951–2011. Dokumenty a polemiky o babické tragédii*. Praha, Futura 2011), nemůže ve své výběrové podobě tento rozbor kompenzovat.

Recenze

Proměny diktatury v proměnách pohraničí

Marián Lóži

MRŇKA, Jaromír: *Svéhlavá periferie: Každodennost diktatury KSČ na příkladu Šum-perska a Zábřežska v letech 1945–1960*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2015, 218 stran, ISBN 978-80-87912-34-8.

Regionální studie se v oboru soudobých dějin stále netěší příliš dobré pověsti. Situovány daleko od hlavních center rozhodování a omezeny na úzký, už pro svou nevyhnutelnou specifickou nereprezentativní prostor, jeví se jejich potenciální přínos přinejlepším jako doplňkový k hlavnímu proudu historiografie. A co je horší, faktické výsledky v podobě publikovaných prací, ani zdaleka pokaždé na patřičné kvalitativní úrovni, tomuto přezíravému náhledu mnohdy dávají za pravdu. Některé pouze na vybraných lokalitách reprodukují perspektivu mocenských ústředí, další jsou jen banálním popisem místních událostí, postrádajícím hlubší smysl a obecnost. Proč jim tedy vůbec věnovat pozornost?

Odpověď na tuto poněkud sugestivní otázku přináší publikace Jaromíra Mrňky, příznačně nazvaná *Svéhlavá periferie*. Nejenže se v regionálním kontextu zabývá nanejvýš závažnými historiografickými tématy, nýbrž také ukazuje, jak příhodný je právě tento kontext pro takové úsilí.

Svéhlavá periferie je geograficky vymezena dvěma okresy v severomoravském pohraničí,¹ konkrétně šumperským a zábřežským, které autor sleduje od konce druhé světové války až po vyhlášení takzvané socialistické ústavy roku 1960. Kromě úvodu a závěru je kniha rozdělena do tří částí, z nichž každá pokrývá vymezený časový úsek.

První oddíl postihuje poválečné období, které se v pohraničí vyznačovalo vyháněním Němců a novým osidlováním. Střetávali se zde starousedlíci s novými přistěhovalci, kteří si vzájemně upírali důstojnost a vrhali po sobě různá obvinění. Současně však obě skupiny sdílely oficiálně šířené představy o lepší budoucnosti postavené na národní jednotě a poctivé společné práci. Velmi mě zaujal Mrňkův postřeh, že shoda na této vizi přetrvala porážku nekomunistických politických stran v únoru 1948 a výrazněji přetvářet se začala až se zahájením programu takzvané generální linie výstavby socialismu o rok později. Míra kontinuity s předchozí dobou byla nepochybně větší, než by se mohlo na první pohled zdát.

Druhý oddíl je situován do první poloviny padesátých let. Zachycuje postupnou proměnu důrazu mocenského ústředí z nacionální politiky na politiku třídní (velice patrnou ve smířlivějším postupu vůči Němcům),² a především stupňující se příklon k jednoznačně stalinistické politice, která místo předchozího vyjednávání stavěla společnost před hotová rozhodnutí. Stranické centrum však současně přikládalo zásadní význam také bez přestání vyzdvihované potřebě kritiky a sebekritiky funkcí onářů, vrcholící až honem na vnitřní nepřátele. Do něho se zapojovali rovněž místní aktéři, kteří kritiku přizpůsobovali svým lokálním, či přímo partikulárním zájmům. I když tyto tendence silně destabilizovaly stranickou hierarchii a důvěru v ni, nabízely srozumitelný výklad panujících defektů, jež proměňovaly ze systémových na personální, a umožňovaly se od nich očistit. Nicméně univerzální východisko poskytnout nedokázaly. Stalinistická koncepce nakonec vyústila v rozsáhlou krizi, vedoucí k znepřátelení prakticky všech sociálních skupin a závažné delegitimizaci diktatury. Následovalo složité hledání a vyjednávání nového konsenzu, jehož výsledkem bylo omezení – nikoliv však odmítnutí – represivních praktik ze strany státu a snaha o zajištění přijatelné životní úrovně obyvatelstva.

Třetí oddíl potom sleduje, jak tato nová politika proploovala úskalími roku 1956, kdy byl odhalen kult Stalinovy osobnosti a proběhlo maďarské povstání, a postupně nabyla jasných, pevných obrysů. Ve společnosti našla pokud ne podporu, tak alespoň více či méně aktivní přijetí a do roku 1960 už nebyla vystavena zásadnější zkoušce.

Co všechny oddíly *Svéhlavé periferie* spojuje, je setrvalé úsilí postihnout lokální společnost. Tu Mrňka nepojímá jako homogenní masu, ale účelně ji rozděluje na jednotlivé skupiny. Pro poválečnou dobu tak vedle sebe staví nativní českou populaci a nové usídlence, v následujících obdobích pak přechází ke klasičtějšímu

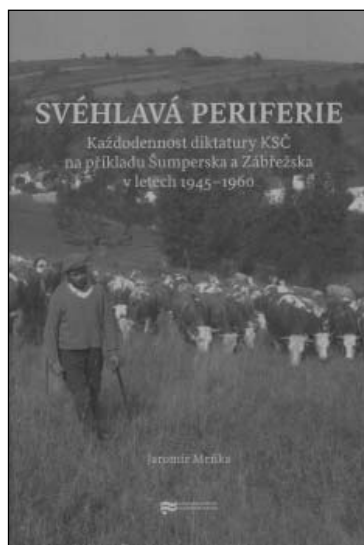
1 Termínem „pohraničí“ je zde míněn nikoliv úzký územní pás okolo státních hranic, nýbrž geografický prostor dříve osídlený německým obyvatelstvem.

2 Jaromír Mrňka zde přejímá tezi rozvinutou Matějem Spurným a dokládá ji příklady ze studovaných regionů, především ze šumperského okresu (srv. SPURNÝ, Matěj: *Nejsou jako my: Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*. Praha, Antikomplex 2011).

dělení na zemědělce a dělníky, aniž by však pustil ze zřetelů předchozí členění podle původu. Tento přístup mu umožňuje vyváženě zpracovat materiální podmínky, s nimiž se každá studovaná skupina musela potýkat, a především jejich myšlenkový svět. Představy a hodnotová stanoviska, jež zaujímaly, byly podle Mrňky složitým amalgámem tradičních mentalit a nově osvojovaných výkladových vzorců. Zvláště na mě tato podvojnost zapůsobila při popisu kritiky, kterou společenští aktéři směřovali vůči praktikám stalinismu. Konvenční mentalita se zde projevovala kupříkladu u stížností manželek funkcionářů, jež hořekovaly nad absencí manželů, schůzujících dlouho do noci (a role mohly být i obrácené), nebo v dopisech adresovaných vedoucím státním představitelům, ve kterých se strádající starší občané uchýlovali k devótním oslovením a poniženým prosbám o různá zvýhodnění a úlevy. Naopak osvojení dobového jazyka dokládají četné výzvy stěžovatelů ke znovuvýstavbě komunistické strany zezdola nebo k inspiraci Sovětským svazem, kde kritizované nedostatky byly údajně již dávno překonány. Výsledný obraz duchovních obzorů společnosti je díky této vnímavé diferenciaci nanejvýš pestrý.

Totéž bohužel nemohu říci o zachycení mocenského ústředí a jeho nároků. V Mrňkově podání na mě působí jako povýtce rigidní faktor, jednosměrně usilující o totální nadvládu. Přitom regionální perspektiva umožňuje k problému přistoupit netradičním způsobem, ať už analýzou chaotických až rozporných směrnic, nebo personálního aspektu ovládání, zprostředkovaného delegáty a instruktory nadřízených stranických orgánů. Ti jsou zde místo toho pojímáni jako oficiální hlasy, neodchylně prosazující „nahore“ přijatá rozhodnutí. Tento dominantní diskurz se občas jeví téměř vševládně, když jsou jako jeho pevná součást zahrnuty i projevy a příspěvky pronesené na krajských konferencích KSČ. Musím však dodat, že tento přístup ve druhé polovině knihy, ustupuje vyváženějšímu hodnocení a především že obsáhlejší rozbor toho, jak centrum vykonávalo moc, nebyl ambicí díla. Vznesenou kritiku je tudíž nutno brát s rezervou.

Obdobnou ambivalenci pociťuji též k autorovu stylu. Mrňka zaplnil text odborným pojmovým aparátem, který občas působí poněkud těžkopádně. Víím, že se jedná o běžný postup a že pro historiograficky poučeného čtenáře by neměl představovat zásadnější překážku. Laika ale může odradit, což by vzhledem k tematické přitažlivosti knihy byla velká škoda. Až chaotický se mi potom jeví výklad několika pasáží, v nichž autor přeskakuje z problému na problém v marné snaze postihnout všechny. Zároveň však každá kapitola disponuje společným jmenovatelem, podle něhož jsem se po krátkém zmatku relativně dobře zorientoval. Navíc tato snaha

o komplexní uchopení propůjčuje publikaci určitou vrstevnatost, která je vedle mnoha méně ambiciózních titulů chvályhodná a osvěžující.

Za významný úspěch autora považují, že dokázal citlivě pojmut proměnu severomoravského pohraničí během patnácti poválečných let, přestože působí takřka depresivně. Z nadějných očekávání, která do ní byla vkládána po válce, zašla v následujících letech bezmála všechna. Do pohraničí již nepřicházeli lidé za šťastnějším, spokojenějším životem, nýbrž z donucení a za trest.³ Okresy Zábřeh a v ještě výraznější míře Šumperk zůstaly regiony, kde etnicky i původem rozdělené skupiny nedokázaly založit společnou identitu a kde se, zvláště na vesnicích a samotách, nezacelila rána po vyhnaných Němcích. Je otázkou, nakolik tyto poměry přetrvaly až do dnešních dnů. Ačkoliv na ni autor přímo neodpovídá, podle jeho dikce lze soudit, že perspektivy jsou spíše pochmurné.

Publikaci Jaromíra Mrňky pokládám v rámci regionální historiografie KSČ a českých zemí ve čtyřicátých a padesátých letech minulého století za zásadní přínos. Vedle studií Libora Svobody a Tomáše Hradeckého⁴ a rozsáhlejších prací od Václava Kašky a Jakuba Šloufa⁵ řadím *Svéhlavou periferii* mezi to nejlepší, co na dané téma v poslední době vzniklo. Lze jen doufat, že tento vzestupný trend bude pokračovat a že tak pominou důvody k přehlížení regionálně zaměřeného výzkumu v českých soudobých dějinách.

3 Maně mi v myslí vytanulo upomenutí na úděl Josefy Slánské, vdovy po popraveném generálním tajemníkovi ÚV KSČ Rudolfu Slánském, která byla na jaře 1953 i se svými dvěma dětmi přesídlena do Rázové u Bruntálu, do okresu přímo sousedícího s okresem šumperským. Její rodina byla jen jedna z nespočetného množství takto postižených. (Viz SLÁNSKÁ, Josefa: *Zpráva o mém muži*. Praha, Svoboda 1990, s. 182 n.)

4 SVOBODA, Libor: Státní bezpečnost v Československém kraji v roce 1953. In: PETRÁŠ, Jiří – SVOBODA, Libor (ed.): *Osm let po válce: Rok 1953 v Československu*. Praha – České Budějovice, Ústav pro studium totalitních režimů – Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích 2014, s. 52–77; HRADECKÝ, Tomáš: Hodnocení činnosti krajského tajemníka KSČ Mikuláše Landy pohledem regionálních politických složek z doby před procesem. In: HORÁK, Pavel – HRADECKÝ, Tomáš (ed.): *České, slovenské a československé dějiny 20. století*, sv. 8. Ústí nad Orlicí, Oftis 2013, s. 343–354.

5 KAŠKA, Václav: *Neukáznění a neangažovaní: Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952*. Praha – Brno, Ústav pro studium totalitních režimů – Conditio humana 2014; ŠLOUF, Jakub: *Spříznění měnou: Genealogie plzeňské revolty 1. června 1953*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2016.

Recenze

Po stopách stalinismu v Brně

Jiří Pernes

BRUMMER, Alexandr – KONEČNÝ, Michal: *Brno stalinistické: Průvodce městem*. Brno, Host 2015, 288 stran, ISBN 978-80-7491-478-2.

Vydávání průvodců po určitých typech historických památek či výtvorů lidské činnosti se stalo v poslední době módním trendem v nakladatelské činnosti. Probíráme-li se kupříkladu publikacemi nakladatelství Academia z posledních let, nemůžeme přehlédnout sličně vypravené průvodce po kostelech, kaplích a zvonících nebo rybnících České republiky stejně jako stylového literárního průvodce Prahou v meziválečném období.¹ Velké popularity se dočkal *Průvodce protektorátní Prahou* Jiřího Padevěta,² kterému se dostalo ocenění Slovník roku 2014, a dokonce prestižní ceny Magnesia litera jako „knihy roku“. K němu v dalších letech přibýly dva podobně koncipované svazky téhož autora, které formou místopisných hesel přinášejí detailní a mnohdy objevené informace o násilnostech spáchaných v českých zemích v závěrečné fázi německé okupace a v prvních měsících po osvobození.³ Tento výčet samozřejmě

1 KUČA, Karel: *Dřevěné a polodřevěné kostely, kaple a zvonice České republiky* (2015); TÝŽ: *Zděné zvonice České republiky* (2015); RENDEK, Jan – LIEBSCHER, Petr: *Rybníky České republiky* (2014); PIORECKÁ, Kateřina – PIORECKÝ, Karel: *Praha avantgardní: Literární průvodce metropolí 1918–1938* (2016).

2 PADEVĚT, Jiří: *Průvodce protektorátní Prahou: Místa – události – lidé* (2013).

3 TÝŽ: *Krvavé finále: Jaro 1945 v českých zemích* (2015); TÝŽ: *Krvavé léto 1945: Poválečné násilí v českých zemích* (2016).

není zdaleka úplný a mohl by pokračovat ještě dlouhou řadou dalších, více či méně úspěšných titulů.

Je třeba zdůraznit, že se nejedná o české specifikum, s podobným jevem se setkáváme v nakladatelské praxi také v okolních státech. Ostatně právě ve Spolkové republice Německo, konkrétně ve Výmaru, se dvěma brněnským historikům Alexandru Brummerovi a Michalu Konečnému dostal do rukou knižní průvodce po tomto městě v období nacistického režimu (1933–1945). Jak sami uvádějí, publikace je inspirovala do té míry,⁴ že zpracovali podobně laděnou knihu *Brno nacistické*, kterou v roce 2013 vydalo nakladatelství Host a která se rovněž setkala se zájmem čtenářů.⁵ Povzbuzení nečekaným úspěchem napsali a ve stejném nakladatelství vydali její pokračování pod analogickým titulem *Brno stalinistické*, jež nejen brněnské veřejnosti připomíná a přibližuje poměrně nedávnou, přesto však v mnoha případech již zapomenutou historii moravské metropole.

Měl jsem to potěšení, že jsem se s rukopisem knihy *Brno stalinistické* mohl seznámit ještě před jeho vydáním. Nakladatelství Host mne totiž požádalo, abych na něj napsal lektorský posudek, což jsem rád udělal a text doporučil k publikování. Nyní využívám příležitosti, abych na stránkách *Soudobých dějin* o tomto originálním průvodci informoval také odbornou veřejnost zajímající se o historii komunistického režimu v Československu. Předložená kniha má totiž zájemcům skutečně sloužit jako „průvodce městem“, jak dokládá její podtitul, a proto by – jako literatura zdánlivě pouze zábavná – mohla uniknout pozornosti odborníků. Praktickému užití knihy byl uzpůsoben nejen její formát, umožňující, aby ji čtenář nosil v kapse či malé kabelce, ale také forma jejího zpracování. Skutečně se nejedná o text odborný, kniha je napsána populárním způsobem, bez poznámkového aparátu. Čtenář však brzy zjistí, že autoři problematice, o níž píší, dobře rozumějí a že vycházeli nejen ze studia odborné literatury, ale i z dokumentů, uložených ve fondech Archivu města Brna a Moravského zemského archivu v Brně, jejichž soupis je v závěru práce připojen. Vybrali si čtyřicet devět objektů či míst, které se v období „stalinismu“ zvláště negativně zapsaly do dějin města, a v krátkých čtivých kapitolách přibližují jejich osud a roli, již tehdy sehrály.

Začínají v samotném srdci Brna, na náměstí Svobody, kde ve dnech únorového převratu roku 1948 probíhaly komunisty organizované manifestace na podporu Klementa Gottwalda a jeho politiky. Logicky pak přecházejí k akčním výborům Národní fronty, jejichž činnost řídil Akční výbor Brněnského kraje, který tehdy sídlil v budově hotelu Passage v Lidické ulici, později přejmenovaného na Slovan. Stranou nemohlo zůstat hlavní nádraží, na němž nadšení brněnští komunisté 10. července 1948 přivítali Klementa Gottwalda, který zde na chvíli vystoupil z vlaku při své cestě do Bratislavy. V těsném sousedství nádraží se nachází hlavní pošta, která se během měnové reformy v roce 1953 stala jedním z míst, kde probíhala výměna peněz. Na nedalekém Zelném

4 Viz STULÍROVÁ, Markéta: Brno stalinistické vede čtenáře érou komunistické diktatury. In: *deník.cz* [online]. 9. února 2015 [cit. 2015-08-15]. Dostupné z: http://www.denik.cz/ostatni_kultura/brno-stalinisticke-ctenare-vede-erou-komunisticke-diktatury-20150208-6v7f.html.

5 BRUMMER, Alexandr – KONEČNÝ, Michal: *Brno nacistické: Průvodce městem*. Brno, Host 2013.

trhu se zase konalo smuteční shromáždění u příležitosti úmrtí prezidenta Edvarda Beneše v září 1948. Ve stejném prostoru se nachází i brněnská tržnice, zprovozněná v roce 1951, na jejímž osudu autoři demonstrovali katastrofální nedostatek základních potravin, který v té době československou veřejnost trápil.

V samostatných kapitolách autoři přibližují centra tehdejší moci – budovu krajského výboru KSČ, Novou radnici, v níž se nacházel brněnský městský národní výbor, sídlo krajského sekretariátu Československého svazu mládeže, krajského střediska Svazu československo-sovětského přátelství, ale i sídlo pobočky Komunistické strany Řecka v Brně. Sídlem státní správy na krajské úrovni, tedy krajského národního výboru, byl Nový zemský dům na Žerotínově náměstí. Samozřejmě autoři nemohli vynechat budovu Krajského velitelství Státní bezpečnosti v Brně v Leninově (dnes Kounicově) ulici, vyšetřovnu a věznici StB v Příční ulici a další v Orlí ulici, pověstnou věznici na Cejlu či tábor nucené práce, který se počátkem padesátých let nacházel skoro v centru města v Lidické ulici. S činností Státní bezpečnosti a soudů, zbavených nezávislosti, je spojeno několik soudních procesů, jež tehdy v Brně proběhly. Kniha připomíná proces s „agenty“ takzvané Zelené internacionály v roce 1952, v jehož průběhu usedly na lavici obžalovaných takové osobnosti, jako byli spisovatelé Jan Zahradníček, Václav Prokúpek, František Křelina a Josef Knap, historik Zdeněk Kalista, literární kritik Bedřich Fučík a další. Proces se odehrál v budově Zemské sněmovny, v níž dnes – ironií dějin – sídlí Ústavní soud. V této souvislosti autoři nemohli nevěnovat pozornost domu na rohu Šilingrova náměstí a Starobrněnské ulice, v němž sídlila redakce katolicky orientovaného časopisu *Akord*, do kterého všichni výše uvedení autoři – a mnozí další – přispívali a kterou dnes připomíná pamětní deska. Další politický proces, tentokrát „s agenty Vatikánu a teroristickými vrahy“, se konal v Brně v červnu 1952. Aby jeho „výchovný“ dopad byl co nejmasovější, organizátoři mu vyhradili velký sál brněnského Stadionu.

Tažení proti církvím, především proti církvi římskokatolické, se pochopitelně nevyhnulo ani Brnu, tím spíše že bylo a je sídlem biskupství. Proto se v průvodci stalinistickým Brnem ocitla i biskupská rezidence na Petrově, která připomíná smutný osud biskupa Karla Skoupého. Jako v jiných částech republiky i v moravském hlavním městě měla pozici církve oslabit Katolická akce, inscenovaná komunistickými úřady. Ustavující schůze jejího krajského výboru se konala 18. června 1949 v Besedním domě, budově, která vždy sloužila brněnské kultuře a v níž od 19. století sídlily české kulturní spolky. Komunistický režim je ovšem zlikvidoval, a aby se této reprezentativní budově dostalo odpovídajícího využití, přidělil ji vojsku, které – pod velením ministra obrany Alexeje Čepičky – Besední dům změnilo v Oblastní dům armády, takzvanou Armu. Příběh potlačování náboženské svobody v tehdejší době připomíná i osud salesiánského kostela v brněnské čtvrti Žabovřesky a židovské synagogy. Samozřejmě přitom nemohli autoři pominout vlnu oficiálního antisemitismu, zaplavila celou republiku včetně Brna.

Právě v té době procházelo Brno proměnou v centrum vysokého vojenského školství. Autoři zmiňují založení Vojenské technické akademie a objekty, které s ní byly spojeny, a také negativní následky, jež tato opatření měla pro ostatní brněnské vysoké

školy. Konkrétně se jednalo o faktickou likvidaci Vysoké školy technické Dra Edvarda Beneše, která byla takřka celá převedena pro účely vojenského školství, a také o Právnickou fakultu Masarykovy univerzity, která byla v roce 1950 zrušena a jejíž budova připadla také Vojenské technické akademii. Autoři v této souvislosti vhodně připomínají dobovou anekdotu, podle níž měla být na brněnském nádraží umístěna tabule s nápisem „Vojenská technická akademie – dříve Brno“. Násilnou ideologizaci procházely i ostatní brněnské vysoké školy, konkrétně autoři uvádějí Vysokou školu zemědělskou a Filozofickou fakultu Masarykovy univerzity, které byly vystaveny silnému politickému tlaku. Na příkladu budovy rektorátu Masarykovy univerzity připomínají poúnorové čistky v řadách studentů i profesorů a řádění takových postav, jako byl tehdejší rektor profesor František Trávníček. S vysokými školami úzce souvisí i bývalá budova Zemské a univerzitní knihovny v Leninově (dnes Kounicově) ulici, již tehdy postihlo vyřazování politicky „nevhodné“ literatury z knižních fondů. Trapnou roli musely nejednou sehrát i další brněnské kulturní instituce, za všechny autoři uvádějí alespoň Dům umění, který připravoval výstavy, jež musely být v první řadě na vyšší ideologicky, zatímco umění bylo až druhořadé.

Při psaní o Brně v období stalinismu nelze pominout osobu Otto Šlinga, který stál v letech 1945 až 1950 v čele zdejšího krajského výboru KSČ. Autoři se pochopitelně v první řadě zaměřili na jeho nejznámější akci Mládež vede Brno, za velmi přínosné a objektivně však pokládám, že věnovali pozornost i vile v Eliášově ulici, kde Šling bydlel, a že připomněli i privátní život této tragické a dnes již fakticky zapomenuté postavy československého stalinismu. V této souvislosti se samozřejmě museli zmínit o tom, že ze Šlingovy iniciativy právě v Brně vznikl první pionýrský dům v republice. Škoda jen, že pomlčeli o skutečnosti, že Šling ve svém velikášství tuto instituci chtěl nazvat Ústředním domem pionýrů a mládeže. Neměl však šanci, protože přece cokoli ústředního mohlo existovat jen v Praze, a tak musel zůstat jen u krajského formátu. V době, kdy Šling stál na vrcholu moci, chtěl z Brna udělat československý Leningrad, a proto podporoval všechny aktivity, které měly přispět k rozvoji města a zvýšit jeho význam. Patřila k nim také akce Občané budují své město, kterou brněnští komunisté organizovali od roku 1949 a která měla formou dobrovolných brigád přispět ke zvelebení Brna. Počáteční nadšení lidí ovšem rychle vyprchalo a pod tlakem reality se časem změnilo ve lhostejnost.

Stalinistické období našich dějin bylo charakteristické svou pompézností, pěstováním „kultu osobnosti“, nekritickým oslavováním Stalina a Gottwalda a výjimkou nemohlo být ani Brno. Kniha to přesvědčivě ukazuje v kapitole věnované oslavám 1. máje ve městě, budování takzvaného Gottwaldova údolí v Lišni, vztyčení sochy sovětského vojáka na bývalém náměstí Rudé armády (dnes Moravské náměstí) a v samostatné části nazvané „Kult osobnosti“, jež sleduje především průběh oslav sedmdesátých narozenin Josifa Vissarionoviče Stalina v roce 1949.

I když z autoři nikde nenapsali přímo, je z knihy zřejmé, že v Brně – tak jako jinde v republice – se Komunistická strana Československa ve sledovaném období těšila spontánní podpoře převážné části obyvatelstva, které bylo ochotno dlouhou dobu přehlížet, případně tolerovat reálně existující nedostatky jejího režimu. Nicméně v některých kapitolkách věnují pozornost také odpůrcům komunistické totality a upozorňují

na stavby, objekty a události, jež byly s jejich působením spojeny. Konkrétně jde o dnešní Moravské náměstí, na němž měla být postavena socha prezidenta Masaryka; tento úmysl zmařil právě komunistický převrat v únoru 1948. Avšak na místě vyhlédnutém pro tento účel se v květnu 1949 konala protirežimní demonstrace, kterou rozehnala komunistická policie. Rozsáhlý areál brněnské Zbrojovky – tehdy se ovšem nazývala Závody Jana Švermy – je v knize *Brno stalinistické* uveden v souvislosti s bouřlivými demonstracemi v listopadu 1951 proti zrušení takzvaného vánočního příplatku. Popud k nim vyšel právě od dělníků Zbrojovky, které bylo až doposud možno počítat k pevným oporám KSČ. Zajímavý příběh je spojen s brněnskou psychiatrickou léčebnou, takzvaným blázincem v Černovicích. Toto zařízení se stalo útočištěm pro některé odpůrce režimu, jimž hrozilo vězení, ale také místem, kde za záhadných okolností zahynul poslanec Československé strany lidové a bojovník za demokracii Rostislav Sochorec.

Při tažení proti buržoazním „přežitkům“ likvidovali komunisté nejen soukromé živnosti a obchody, jak autoři ukázali na příkladu známé brněnské firmy Lamplota, ale také kavárny; z nich nejznámější byl ve své době vyhlášený, elegantní podnik Opera, který přeměnili zčásti v pivnici čtvrté cenové kategorie a zčásti ve Studovnu marxismu-leninismu. Stejně nekompromisně „zatočili“ i s „feudály“. Kniha to potvrzuje na příkladu šlechtického rodu Belcredi, jemuž zabavili velkostatek i zámek v Lišni a jehož příslušníky vystavili perzekuci.

Je nesporné, že publikace *Brno stalinistické: Průvodce městem* přispěla k prohloubení zájmu o nejnovější dějiny nejen moravské metropole, ale celé České republiky. Skutečnost, že se obrací k nejširším vrstvám čtenářů, není vůbec na závadu – v tomto případě snaha zaujmout laickou veřejnost není na úkor odbornosti. Nermalou zásluhu na tom má i fotografická výbava knihy. Neobjevují se v ní snímky notoricky známé, naopak i odborník zde nalezne nesmírně zajímavé obrázky, z nichž většina pravděpodobně ještě publikována nebyla. Bylo by samozřejmě možné knize ledacos vyčíst, osobně bych například uvítal obsáhlejší obecně zaměřenou úvodní kapitolu o počátečním období komunistického režimu, ať již je nazýváme „stalinistickým“, „zakladatelským“, nebo úplně jinak. Stejně tak si myslím, že by práci prospěl stručný chronologický přehled událostí, k nimž v této době v Československu došlo, aby si čtenář mohl jednotlivé kapitoly lépe zařadit do souvislostí. V průvodci mi chybí zmínka o brněnské dominantě – Špilberku, který také nemohl zůstat stranou zájmu minulého režimu a sloužil nějaký čas jako vojenská věznice. Nejvíce mi ovšem vadí, že kniha skoro úplně pomíjí fakt, že právě v době „stalinistické“ bylo v Československu zrušeno zemské zřízení, v důsledku čehož Brno z pozice zemského hlavního města kleslo na úroveň jednoho z mnoha měst krajských, a tím začal proces jeho upadání do bezvýznamnosti. A taky jsem ne vždy porozuměl systému řazení jednotlivých kapitol. Domnívám se však, že to všechno spadá do licence autorů, kteří pro to, jak se rozhodli, nepochybně měli vlastní vážné důvody. Je nesporné, že se jim podařilo napsat knihu, která přispěje k rozšíření zájmu o komunistickou minulost naší země – a těch je dnes bezesporu velice třeba.

Recenze

Politika jako sled (ne)zasloužených porážek

Adéla Gjuričová

PITHART, Petr: *Po Devětaosmdesátém: Rozpomínání a přemítání*. (Spisy Petra Pitharta, sv. 3.) Praha, Academia 2015, 490 stran, ISBN 978-80-200-2504-3.

Téměř pětisetstránková kniha Petra Pitharta *Po Devětaosmdesátém*, která vyšla jako třetí svazek autorových spisů v nakladatelství Academia, není knihou pamětí ani pokračováním *Devětaosmdesátého*.¹ „Jde o celkový pocit, že něco je špatně,“ vysvětluje autor svou motivaci ke konfrontaci ideálů počátku devadesátých let se současností (s. 8). V těžko uchopitelném žánru se přitom opakuje, vrací stále znovu zpět v čase, aby o řádek dál zuřil nad včerejším novinovým komentářem. Chvilí vzpomíná, chvilí školí studenty a chvilí znovu spisuje Podivena.² Autor sám říká, že zatímco jiní se do nedávné minulosti odmítají ohlížet, on má „hlavu skoro už vyvrácenou dozadu“ (s. 477). Nečekejme tedy minulost vyprávěnou s nadhledem. Bez něj,

1 PITHART, Petr: *Devětaosmdesátý: Vzpomínky a přemítání. Krédo*. (Spisy Petra Pitharta, sv. 2.) Praha, Academia 2009.

2 PODIVEN [PITHART, Petr – PŘÍHODA, Petr – OTÁHAL, Milan]: *Češi v dějinách nové doby: 1848–1939*. Praha, Academia 2003; 1. polistopadové vydání (s podtitulem *Pokus o zrcadlo*) Praha, Rozmluvy 1991.

se stále znovu prožívanými křivdami, máme však šanci zahlédnout něco, co přes jiné, dokonale politicky retušované paměti sotva může prosvítnout. Jakkoli tedy není lehké se do Pithartovy nové knížky „včíst“, pokusím se vysvětlit, co důležitého obsahuje.

Svazek nabízí autorovu reflexi části jeho politické kariéry, konkrétně od zvolení předsedou vlády České republiky 6. února 1990 po volební pád Občanského hnutí v červnu 1992. Autor nepopírá, že jeho ustavení českým premiérem byl víceméně revoluční akt: odvolání komunistického předchůdce Františka Pitry i Pithartovu nominaci prosadil Václav Havel a formálně jej premiérem zvolilo kooptacemi změněné předsednictvo České národní rady. Už zcela mimochodem ovšem z dalšího vzpomínání vyplývá, že Pithart byl v té době také členem předsednictva Federálního shromáždění a jako předseda české vlády až do června 1990 automaticky také místopředsedou vlády federální.

Co přesně na zasedáních federální vlády Pithart dělal, se nikde v textu nedovíme. Z epizody, v níž slovenský protějšek Milan Čič Pithartovi navrhl, aby se své pozice ve federální vládě oba vzdali a dále tak nepodporovali představu převádění federální vůle „dolů“ do republik, je ale patrné, že se od první chvíle bojovalo o nové symbolické významy politických institucí převzatých z pozdního socialismu. Podobně mimochodem se toho dovídáme víc. Třeba nevinným konstatováním, který kraj si kdy autor vybral jako svůj volební, odhaluje rezignaci revolučních elit na teritoriální reprezentaci. Vyprávění nás vtáhne zpět do divokých časů, kdy konzervativcům typu Jana Kalvody vadily kulturní aktivity euroregionů, neboť prý ohrožovaly územní integritu státu, a kdy se liberálové Pithartova stříhu kasali tím, že se v jeho dvou pětadvacetihlavých vládách vyskytly dohromady tři ženy, a to aniž by „chtěl honit nějaká procenta či dokonce kvóty“ (s. 160). A samozřejmě také do časů, kdy se všude a všechno privatizovalo.

Pustíme-li se po tématech, která procházejí celou knihou a jimiž jsou ekonomická transformace, rozpad Československa a hodnoty porevoluční politiky, pochopíme hlavní silnou stránku knihy. Celá se totiž vypráví z perspektivy české vlády, a to v éře, kdy republikové vlády poprvé získaly relevantní pravomoci na úkor federálních institucí.

Petr Pithart bral slovenskou republikovou rétoriku vážně a snažil se na ni kreativně reagovat. V knize například vypráví o historicky vůbec prvním jednání obou republikových vlád ve Lnářích na jaře 1990 i o tom, jak jejich setkání federálním činitelům vadilo. Důležitější ovšem bylo, že někteří ministři jeho vlády navíc správně pochopili, jak široký prostor republikovým vládám vytvořil nový kompetenční zákon, platný od 1. ledna 1991. „Výkonné kompetence šly všechny na republiku ... ale legislativa

logicky zůstala celá na úrovni federace,“ vysvětloval totéž z opačného břehu tehdejší místopředseda federální vlády pro legislativu Pavel Rychetský. „Takže jsem vlastně v té federální vládě zůstal jediný, kdo měl velmi široké kompetence.“³ Konfrontováno s Pithartovým popisem proher a křivd: schválené normy jsou v reálném prostředí předmětem neustálého politického boje o jejich výklad a způsob naplnění a složitě ustrojená československá federace byla pro tuto každodenní politiku zvláště obtížným prostředím.

Příkladem budiž hledání scénáře hospodářské reformy. Pithart se v knize pokouší zásadně rehabilitovat ekonoma Františka Vlasáka, ministra národohospodářského plánování z roku 1968 a po roce 1989 místopředsedu obou Pithartových vlád, i Jana Vrbu, v osmdesátých letech náměstka ministra průmyslu, předtím ředitele Textilany Liberec a od léta 1990 ministra průmyslu. Dokládá tím tezi, že Václav Klaus nebyl jediným připraveným. Vlasákův lnářský tým měl odlišnou představu reformy, s jiným řazením kroků, od právních přes institucionální po ekonomické. Pithart tvrdí, že kvůli Klausově aroganci k žádnému opravdovému souboji argumentů o koncepci ekonomické transformace nedošlo. Vina je ale přitom i jinde: závěry ze Lnářů totiž nikdy nebyly předloženy české vládě k formálnímu schválení, a jak přiznává Pithart, nebyl to až tak úplně konkurenční scénář, protože mezi lnářskými experty nepanovala úplná shoda. Nic proti výkladu nerealizovaných variant, ale z předešlého jasně vyplývá, že aby ve veřejném prostoru došlo k diskusi nad určitým názorem, musí ho tam vnést silný aktér. Tím předseda české vlády Pithart byl – nebo z povahy svého úřadu měl být. Neobstojí jeho dnešní vysvětlení, že po odborné oponentuře Klausova scénáře „nebyla poptávka“ (s. 148).

Opačný případ, kdy česká vláda naopak zřejmě dosáhla maxima možného, byla takzvaná přímá privatizace některých českých podniků zahraničním investorům. Vlasák s Vrbou vyšli ze své znalosti československého podnikového sektoru a byli přesvědčeni, že podniky je třeba na privatizaci připravit: oddělit od státního rozpočtu, analyzovat jejich stav, některé oddlužit a částečně restrukturalizovat atd. – a teprve pak privatizovat. Jinak by přece ve světové konkurenci nemohly přežít. Ministři české vlády vedli desítky komplikovaných jednání, a dříve než se rozběhla kuponová privatizace, stačili najít investory pro šedesát podniků, mezi nimi Škodu Mladá Boleslav, Rakonu Rakovník, Barum Otrokovice, řadu cementáren nebo třeba Čokoládovnu Modřany. Akademičtí ekonomové Klausova stříhu podle Pitharta v žádném podniku v životě nebyli. Nachystali „sociálněinženýrskou“ plošnou kuponovou privatizaci, která mohla vést jedině ke krachu společností a „tunelování“.

Ovšem český premiér si v téže době šel prý na nátlak Václava Klause vyzvednout za přítomnosti televizních kamer svou kuponovou knížku, čímž se stal součástí volební kampaně Občanské demokratické strany. První vlna kuponové privatizace totiž startovala právě měsíc před volbami v červnu 1992.

3 Rozhovor s Pavlem Rychetským, Brno, 8.6.2011. In: GJURIČOVÁ, Adéla – ROUBAL, Petr – SUK, Jiří – ZAHRADNÍČEK, Tomáš: *Sbírka rozhovorů s bývalými poslanci Federálního shromáždění*. Uloženo v Centru orální historie Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.

Česká vláda tedy mohla být a byla silná přesně tam, kde si včas uvědomila příležitost, kterou jí dané uspořádání dávalo, a když si nenechala iniciativu vzít. Její někdejší premiér však místo dalších příkladů sahá ke konstatování, komu ustoupil či kdo ho později napálil, k nářkům nad tím, co si uvědomil až později, co všechno mohlo být jinak, kdyby...

Petr Pithart přitom o politice umí krásně psát. Podle něj tento vzácný lidský výtvar umožňuje „vyjevovat konflikty a usmiřovat je“ skrze „hledání a nalézání souhlasu v rámci legitimně ustavených tří mocí ve státě“ (s. 9). Problém je, že hned tak něco za „opravdovou politiku“ neuzná. Ta je totiž absolutní hodnotou, kýženým stavem, kdy politické strany racionálně vyjednávají v kultivovaném veřejném prostoru, tedy zdaleka ne každý politický proces odehrávající se v politických institucích. Neshodl se v tom ani se svými soupeřnými: Občanské fórum se podle něj mělo přeměnit na politickou stranu, jen to v době Pithartova vedení nebylo možné.

Sám Pithart se tak pohybuje mezi sebekritickou polohou (co všechno jsme z politického řemesla neuměli) a zvláštní sebeobhajobou: vždyť my jsme to ani umět nechtěli. Odvolává se přitom na specifické hodnoty revolučního společenství s kořeny v disentu: „My, 'kteří jsme spolu mluvili' už před Listopadem,“ (s. 24) „v užším smyslu plus minus ti, kteří byli v té době na hlavní scéně“ (s. 25). Právě disidentští revolucionáři dokázali rychle a elegantně sjednat předání moci, a to „bez tahanic o křesla“. V tom byla jejich originalita, oponuje Pithart výtkám, že pokojné revoluce ve středovýchodní Evropě neměly jasnou politickou vizi či ideu.

Přitom politické řemeslo by se bývalo hodilo. Mnohé údajně nezasloužené porážky plynuly z toho, že se ty správné návrhy nedostávaly ani na program zasedání příslušných grémií: nejmarkantněji to platí pro vládní návrhy zákonů ustavující v České republice zemské zřízení, které na pořad jednání neprošly přes předsednictvo České národní rady, protože o nich premiér zřejmě nejednal s koaliční většinou v předsednictvu ani se svým vlastním klubem. Škoda, že o tom nepíše víc.

Kdekoli autor přestane moralistně zobecňovat a konkrétně popisuje, je kniha *Po Devětaosmdesátém* okamžitě silná – viz příběh privatizace deníku *Mladá fronta* nebo pokusu o uplacení předsedy vlády. Ctí ho také, že se nebojí pohlédnout zpět ani na bolestné chvíle po „příliš prohraných“ volbách v červnu 1992, kdy několik minut po podání demise najednou přestal pro novináře existovat – fotografovali ho leda, byl-li přistižen v tramvaji či ve frontě u stánku – a musel sledovat mladé sebevědomé muže, kteří podle něj ničemu nerozuměli, kterak pronášejí slova rozdělující Československo.

Recenze

Americký svědek konce československé federace

Tomáš Zahradníček

HACKER, Paul: *Slovensko 1990–1993: Spomienky amerického diplomata*. Z anglického originálu přeložila Eva Salnerová. Bratislava, Artforum 2014, 286 stran, ISBN 978-80-8150-042-8.

Druhé velké diplomatické memoáry o Československu po 17. listopadu 1989 napsal americký diplomat. Pojednávají zejména o Slovensku, jeho cestě k samostatnosti a prvních krocích samostatného slovenského státu.¹

Pro založení nové mise v Bratislavě v roce 1990 si Spojené státy vybraly Paula Hackera, kariérního diplomata přiměřeného věku a značného rozhledu v regionu i dál po světě. Prvně sem zavítal při návštěvě Prahy v roce 1965 jako student

1 Původní vydání: HACKER, Paul: *Slovakia on the Road to Independence: An American Diplomat's Eyewitness Account*. University Park, Pennsylvania State University Press 2010. Pokud se nemýlím, recenzované publikaci předcházela jen kniha Alexandra Lebeděva *Vehyslanec vzpomíná* (Praha, Ottovo nakladatelství 2008). Nedostupné mi zůstaly paměti, které napsal Lebeděvův předchůdce Boris Pankin (*Pylinki vremeni*. Minsk, Minskaja fabrika cvetnoj pečati PRUP 2011). Podle tiskových ohlasů se však týkají hlavně významnějších etap, než bylo pro někdejšího šéfredaktora *Komsomolské pravdy* a posledního ministra zahraničí Sovětského svazu působení v Praze mezi květnem 1990 a srpnem 1991.

východoevropských studií. Do Československa pak jezdil pravidelně před i po srpnu 1968, který prožil jako stážista v Rádiu Svobodná Evropa v Mnichově. Studia završil v roce 1976 doktorátem z politických věd na Kolumbijské univerzitě v New Yorku u Zbigniewa Brzezinského prací *Politické vzdělávání za socialismu: Případová studie Československa*, pro niž sbíral prameny také na Slovensku. Jako diplomatický začátečník prošel Švédsko, Finsko, Kypr a Bulharsko, v osmdesátých let pracoval jako referent pro Československo na americkém ministerstvu zahraničí. Když tento mladistvě a sportovně vyhlížející pětadvacíťník přijížděl v říjnu 1990 jako generální konzul do Bratislavy, byl člověkem na svém místě.

Spojené státy už dávno pokládaly za jeden z dlouhodobých cílů v regionu znovuotevření generálního konzulátu na Slovensku. Měl svou krátkou historii po druhé světové válce: po delším rozhodování a přípravách dospěl ke slavnostnímu otevření až v březnu 1948 a po dvou letech své působení v krajně neperspektivní situaci zase ukončil. Spojeným státům zůstala příležitostně využívána reprezentační budova na dnešním Hviezdoslavově náměstí a vzpomínky amerických a slovenských pamětníků, zvyznamněné později skutečností, že první americký konzul na Slovensku Claiborne Pell byl od roku 1961 po šest volebních období senátorem za Demokratickou stranu a v letech 1985 až 1995 předsedal zahraničnímu výboru Senátu. K působení v Bratislavě se po zbytek své politické dráhy vracel jako k jednomu z formativních zážitků a pro slovenské stížnosti na poměry v Československu projevoval větší pochopení než oficiální americká zahraniční politika.

Po půl roce příprav slavnostně otevřely Spojené státy bratislavský generální konzulát 27. května 1991, v den jednačtyřicátého výročí okolnostmi vynuceného ukončení téže činnosti, za účasti senátora Claiborna Pella, federálního ministra zahraničí Jiřího Dienstbiera a reprezentantů slovenské politiky. Paul Hacker se tehdy stal členem bratislavského kolektivu vedoucích tamních diplomatických misí. Vedle něho tam působili diplomatičtí zástupci Sovětského svazu, Maďarska, Polska, Rakouska, Německa, Itálie, Bulharska, Rumunska, Kuby (a honorární konzulové Belgie a Švédska).² Nový Američan v Bratislavě byl v roce 1991 víc než jen další položkou na seznamu diplomatických misí, Spojené státy mnoha souběžnými činy vstupovaly do regionu jako nová rozhodující politická síla, což násobilo váhu každého slova a kroku, které generální konzul učinil, případně které učinit nesměl.

2 Viz *Diplomatický sbor v Praze: Leden 1992*. Praha, Federální ministerstvo zahraničních věcí České a Slovenské federativní republiky – Diplomatický protokol 1992, s. 177 n.

„Naše postavenie bolo v tom čase trochu paradoxné,“ píše Hacker. „Najlepšie to ilustruje skutočnosť, že sme museli odmietnuť pozvanie Slovenskej ligy v Amerike, ktorá nás pozvala na recepciu do Carltonu z príležitosti znovuoťvorenia misie. Americká politika vtedy ešte naplno podporovala ‘zachovanie územnej celistvosti Československa’, čiže zotrvanie Čechov a Slovákov v jednom štáte. (...) Ale väčšina slovensko-amerických organizácií vrátane Slovenskej ligy bola tradične zastáncami samostatného Slovenska. Pre ostré rozdiely v našich postojoch sme sa ocitli vo veľmi čudnom postavení, keď sme museli bojkotovať recepciu usporiadanú na našu počesť.“ (s. 8)

V separatisticky naladených kružích byl příchod amerických diplomatů vyhodnocen jako krok ke slovenské emancipaci, a on jím také byl, i když to pracovníci generálního konzulátu nemohli takto výslovně sdělovat. Ovšem ze vzpomínek Paula Hackera se zdá, že k porozumění Slovensku stačilo chvíli pracovat v Bratislavě a zažít odtamtud pražskou vládu, přičemž v celé věci nemuseli vůbec figurovat Slováci ani Češi. Generální konzulát podléhal velvyslanectví Spojených států v Praze, s jehož dominantní vedoucí, velvyslankyní Shirley Tempel-Blackovou zažíval autor zhruba podobné svízele jako jiní bratislavští úředníci s pražskými nadřízenými. I jemu nadřízení zbytečně detailně mluvili do výběru zaměstnanců, velvyslankyně si vyhradila právo poskytovat rozhovory médiím a vůbec „přikázala mi, aby som sa držal bokom“ (s. 29), což bylo při společenské roli, kterou Hacker po příchodu na Slovensko plnil, nesnadné. Praha si také vyhradila poslední slovo při posílání zpráv do Washingtonu. Když do obsahu jednou podle Hackera zasáhla nevhodným způsobem, poradil si sám a postěžoval si v centrále. „Keď som kolegom vo Washingtone povedal o tejto udalosti, požiadali ma, že ak sa budú opakovať takéto postupy, aby som poslal správy priamo im.“ (s. 30) Neopakovali se, a poté co velvyslankyni Tempel-Blackovou v létě 1992 vystřídal její nástupce Adrian Basora, mohl bratislavský generální konzulát posílat alespoň některé zprávy do ústředí bez pražského schválení, prostřednictvím bližšího diplomatického spojení z nedaleké Vídně.

Oč v tomto případě šlo, také stojí za připomenutí: Místo Hackerovy dlouhé analýzy o antisemitismu na Slovensku, kterou na velvyslanectví v Praze stopli, poslali zprávu o antisemitismu v celém Československu, „vrátane českého názoru na slovenský antisemitizmus“. To bylo v době, kdy se ze Slovenska množily stížnosti na horlivost Čechů ve federálních úřadech při informování a komentování těchto projevů, z nichž Slovensko vycházelo jako zaostalá a necivilizovaná provincie, poznamenaná fašistickou kapitolou své historie, nad kterou je český politický dozor nezbytný.³

V době, kdy se Paul Hacker zapracovával v Bratislavě, bylo Slovensko denně přítomné v pražských debatách; nebo spíše se z nich právě začalo vytrácet, protože Češi měli pocit, že už bylo vše řečeno. Madla Vaculíková to v referátu do Paříže hezky zachytila při popisu rozhovoru dvou vlivných českých intelektuálů, šéfredaktora *Literárních novin* Vladimíra Karfíka a spisovatele Ludvíka Vaculíka, který

3 Takto působila např. slova federálního prezidenta v jeho rozhlasovém pořadu z 29. září 1991 (srv. HAVEL, Václav: *Hovory v Lánech 1991*. Praha, Knihovna Václava Havla 2014, s. 305).

ženě referoval o svém marném pokusu o politickou diskusi na téma nových událostí v Bratislavě: „Když já mu líčím, jak po smetené slovenské garnituře vedené Mečiarrem vyplula další a je to beznadějně, řekne, že už ho to tak števe, že nechce ani o tom mluvit.“⁴ Paul Hacker ve svých vzpomínkách toto české a československé patro tehdejších slovenských událostí pomíjí se stejnou důkladností, s jakou kdysi jako diplomat žádal, aby Slovensko nebylo bráno jako východní přívěsek české politiky, ale jako samostatná analytická kapitola hodná zvláštní zprávy. Zmiňované české formování pozic a komentování v jeho knize takřka nemá místo. Pro českého čtenáře, zvyklého na své vlastní brýle, to může být překvapivé. A nebude na škodu, když se nad tímto autorským gestem zamyslí, protože se v něm podle mého odráží i jistá zdrženlivost vůči české politice na Slovensku po roce 1989.

I některá výslovně uváděná hodnocení stojí za českou pozornost tím, jak se pohled informovaného Američana odlišuje. Uvedu jen několik příkladů. Po vylíčení konfliktu z jara 1991 mezi předsedou slovenské vlády Vladimírem Mečiarrem a vedením hnutí Veřejnost proti násilí, které Mečiar ve vládě zastupoval, charakterizuje Hacker situaci takto: „Mečiarovi oponenti vo VPN boli nesmierne schopní jednotlivci, ktorí sa názorovo zhodli s predstaviteľmi západných vlád. (...) Na druhej strane mnohým z nich chýbal zmysel pre politický realizmus. Zabudli, že politika je umenie možného, a príliš často mysleli v absolútnych pojmoch.“ (s. 54) Svá přání si přitom pletli s realitou, takže několik měsíců před volbami, kdy seriózně měřené volební preference jejich formaci věstily čtyři procenta hlasů, Hackera ujišťovali, že díky začátku kuponové privatizace volby ještě vyhrají se ziskem asi čtyřiceti procent hlasů (s. 95).

Vladimír Mečiar tu vůbec není líčen jako démonická figura od první vteřiny, ale jako výrazná postava v rychle se vyvíjejících slovenských poměrech, jejíž negativní stránky postupně rostly až do závěrečné podoby vládnutí v samostatném Slovensku v letech 1994 až 1998, provázeného mafiánskými praktikami, jako byl mezi jiným únos prezidentova syna. Hacker však nevysvětluje Mečiara roku 1991, štěpení Veřejnosti proti násilí a konec federace z těchto pozdějších událostí, nýbrž sleduje jejich rozběhy, v nichž ještě nebylo vše rozhodnuto, a ukazuje i na síly, které se na výsledcích podílely. Zaujme zejména portrét Mečiara, jehož mohl americký generální konzul v letech 1991 až 1993 mnohokrát zblízka pozorovat a hovořit s ním mezi čtyřma očima. Je pečlivě stínovaný a vidíme na něm člověka s mnoha nevšedními dovednostmi a také nedostatky, které umocňuje pobyt ve vysoké politice a tlaky s tím spojené (s. 149–156). Podle Hackerova hodnocení se na tomto vývoji svou částkou podílela i neobratnost americké diplomacie, která s ohledem na Čechy váhala s vytvářením přímých kontaktů s Mečiarrem jako politickou veličinou regionálního významu. Hacker se marně snažil, aby Američané pozvali Mečiara po jeho odvolání z funkce předsedy slovenské vlády na léto 1991 jako oficiálního hosta do Spojených států. „Názor, že Mečiar nás potrebuje väčšmi ako my jeho, bol omyl, pochopiteľný pri pohľade zvonka, ale takáto predstava bola celkom mimo

4 VACULÍKOVÁ, Madla: *Drahý pane Kolář...* Praha, Arkýř – Mladá fronta 1994, s. 30, dopis ze 17.5.1991.

slovenskej politickej reality,“ konstatuje právem z odstupu Hacker. „Podľa mňa bolo v našom záujme, aby Mečiar spoznal USA, rozšíril si rozhľad a zvykol si na stretávanie s Američanmi.“ (s. 59)

Z ďalších Hackerových soudů stojí za vypíchnutí, že výrok nastupujícího maďarského premiéra Józsefa Antalla o tom, že se cítí premiérem patnácti milionů Maďarů, který vyvolal v roce 1990 pozornost a pobouření v regionu, hodnotil jako „nevinný“ (s. 41); při výkladu o debatách nad rozestavěným Gabčíkovem ovšem konstatuje, že Slovinci měli vcelku pravdu, když za celomaďarským příklonem k argumentaci ochránců přírody ohledně tohoto vodního díla na Dunaji cítili zejména politickou kalkulaci: „Nepretržitý útok kritikov projektu v maďarských médiach vyvolával obavy – nie celkom neodôvodnené – že v skutočnosti išlo o destabilizáciu Slovenska a prípravu pôdy pro iredentistické hnutia.“ Zásahy českých ministrů federální vlády do této věci, konkrétně Václava Klause a Josefa Vavrouška (zde chybně překláčeného na Antonína), přitom líčí jako poněkud farizejské (s. 67).

Dělení československé federace ve druhé polovině roku 1992 Paul Hacker sledoval zblízka a v pamětech zachoval několik cenných výjevů. Patří k nim například průběh prvního povolebního rozhovoru s Vladimírem Mečiarem, v němž slovenský vítěz voleb americkému diplomatovi vysvětloval svůj odpor vůči opětovnému zvolení Václava Havla federálním prezidentem nikoli křivdami z kampaně, ale názorem, že Havel na funkci nestačí, což se podle Mečiara projevovalo tím, že „příliš často hovoril jedno a robil druhé“ (s. 113 n.). Hacker také viděl, jak se slovenská vláda usadila u moci a v řadě kroků se chovala diletantsky, mstila se politickým protivníkům a pro zahraniční partnery s ní bylo obtížné vyjít bez hloupých konfliktů, když v jejich řadách působili lidé formátu ministra dopravy Romana Hofbauera; s tím se autor vzpomínek dostal do křížku kvůli vysílání Rádía Svobodná Evropa, proti jehož kritické relaci si ministr stěžoval diplomatické misi Spojených států (s. 130 n.).

Jedné aféře z podzimu 1992, v níž je právě on svědkem nejpovolanějším, věnoval Paul Hacker zvláštní kapitolu – odhalení odposlouchávacího zařízení v budově amerického generálního konzulátu v Bratislavě v listopadu 1992. Píše o tom jako o „epizodě s odposlouchávacím zařízením“. Hackerova rekapitulace bude užitečná pro české historiky, až se k této věci dostanou s časovým odstupem a snad i s přístupem k bezpečnostním dokumentům zdejší provenience: američtí technici povolání do Bratislavy, aby budovu generálního konzulátu připravili na povýšení na velvyslanectví a učinili s tím spojená bezpečnostní opatření, našli celkem dvanáct odposlechových mikrofónů na různých místech budovy. Jako reakci zvolil Washington oficiální protest předaný československému velvyslanci v USA Michaelu Žantovskému. Nato se zpráva objevila v českých novinách. Zveřejnění se Spojeným státům vůbec nelíbilo. „Prezradenie odpočúvania médiám poriadne zťažilo našu situáciu,“ píše Hacker. „Česi a Slovinci začali, ako to bolo u nich zvykom, ukazovať prstom jeden na druhého. Česi nás ujisťovali, že aj keď bola bezpečnosť federálnou záležitosťou, v tom čase už fakticky stratili kontrolu nad bezpečnostnými zločkami Slovenska. (...) Slovinci však zdôrazňovali, že v tejto oblasti, ktorá patrila pod federálnu pravomoc, ešte nevytvorili vlastné orgány.“ (s. 145 n.) Nikdy se nic uspokojivě nevyšetřilo. V březnu 1993 dostal Paul Hacker oficiální informaci o výsledku

vyšetřování slovenských orgánů, v níž stálo, že zařízení bylo nefunkční. Američané ovšem věděli, jak píše Hacker, že to nebyla pravda. Testem napětí jejich technici při odhalení odposlechů zjistili, že mikrofony byly zapojené a teprve po čase, jak ukázaly další zkoušky, odhalené odposlouchávací zařízení někdo odpojil. Ale na jaře 1993 vzali na vědomí oficiální verzi a nepokládali za užitečné o této věci debatovat dál.

Epizoda s odposlechy byla jednou z mnoha otevřených otázek, které se v noci na 1. ledna 1993 proměnily z federální v českou či slovenskou. Té noci se od Prahy oddělil také bratislavský generální konzulát a stal se velvyslanectvím. Paul Hacker ho jako provizorní vedoucí řídil do léta 1993, než přišel na Slovensko první americký velvyslanec Ted Russell. Když čteme Hackerovu depeši „Nezávislé Slovensko vstupuje do sveta“, kterou poslal na začátku ledna 1993 jako situační zprávu do Washingtonu a v memoárech otiskl v příloze (s. 260–263), můžeme mít pocit, že ji psala dobrosrdečná sudička, která s novorozencem soucítila a přála mu jen to nejlepší.

Že byla první léta slovenské samostatnosti politicky obtížnější než dobrá přání, pečlivě dokumentují závěrečné pasáže knihy. To už autor ztrácel přímý kontakt s tamním děním a čekala ho nová diplomatická práce v mezinárodní správě Bosny po občanské válce. Ve styku se Slovenskem a slovenskou politikou ale nikdy být nepřestal, jak o tom před časem svědčilo slavnostní uvedení slovenského vydání jeho memoárů, které mělo podobu státní recepce s přehlídkou ústavních činitelů Slovenska posledních dvaceti let. Tak srdečné přivítání si ovšem obsahem i formou zajímavý pramen k posledním měsícům československé federace a prvním krokům samostatného Slovenska rozhodně zasloužil.

Recenze

Ztráty a zisky „nesvaté aliance“ Zemana s Klausem

Petr Roubal

KOPEČEK, Lubomír: *Deformace demokracie? Opoziční smlouva a česká politika 1998–2002*. Brno, Barrister & Principal 2015, 340 stran, ISBN 978-80-7485-031-8.

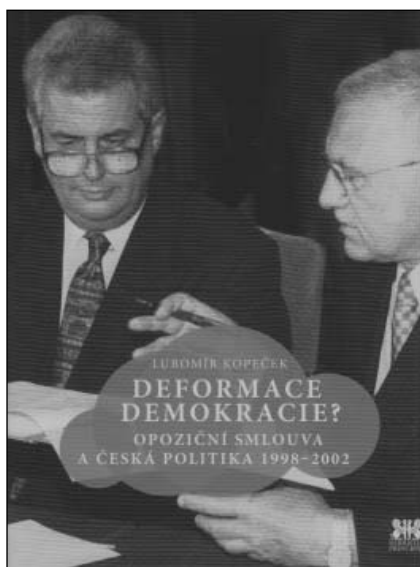
„Opoziční smlouva je další produkt Klausova pojmového kejklářství,“ cituje Lubomír Kopeček Václava Havla v prvním mottu ke své poslední knize: „Vedoucí úloha jedné strany, kterou jsme měli za komunismu, by byla nahrazena vedoucí úlohou stran dvou.“¹ Kopečkovi Havlův citát slouží jako typický doklad nepochopení povahy politické dohody i politické praxe, která se za pojmem „opoziční smlouva“ skrývá, nepochopení typického pro „intelektuálně-mediální svět“ počátku tisíciletí. Hlavní tezí knihy *Deformace demokracie? Opoziční smlouva a česká politika 1998–2002* totiž je, že tato politická dohoda obou stran ani následná politická praxe nepředstavovaly zásadní změnu demokratického vládnutí a v mezinárodním kontextu ani nijak výjimečný případ. Na otázku položenou v názvu knihy si tedy autor odpovídá záporně. Opoziční smlouva podle Kopečka neznamenalala ohrožení demokracie, ale nevyužitou šanci. Politická dohoda dvou největších politických stran – pokud by se

1 Citace pochází z publikace Václava Havla *Prosím stručně: Rozhovor s Karlem Hvíždalou, poznámky, dokumenty* (Praha, Galery 2006, s. 150).

podarilo uskutečnit plánované systémové politické změny – mohla alespoň dočasně zbrzdit diskreditaci české polistopadové politiky.

Lubomír Kopeček, zdaleka nejplodnější autor na poli historie a politologie postkomunismu, navazuje chronologicky touto prací na svou dřívější hojně citovanou knihu *Éra nevinnosti: Česká politika 1989–1997*² a pokrývá tak celé dvě dekády postkomunistického vývoje v Československu a České republice. První část knihy tvoří jistý most k jeho předchozí práci a autor se zde vrací až k „blbě náladě“ roku 1997, pádu Klausovy vlády a sestupu Občanské demokratické strany do „bunkru obležení“. Tuto část knihy je také možné číst jako první kapitolu dlouhého příběhu Klausova odcházení. Kopečkův pozdější rozbor opoziční smlouvy je tak usazen do širšího, poměrně podrobného historického kontextu, který umožňuje lépe pochopit chování (a jeho limity) jednotlivých politických aktérů po volbách roku 1998. Pro knihu je jen škoda, že podobný díl historického rámu chybí na druhé straně příběhu, který končí dost náhle volbami roku 2002. Je ale možné, že tuto mezeru zaplní nějaký připravovaný Kopečkův závěrečný díl „postkomunistické trilogie“, popisující dobu Zemanova dočasného politického důchodu a Klausova prezidentství (naznačuje to Kopečkova další kniha *Fenomén Václav Klaus*).³

V tomto časovém rámci pak Kopeček sleduje několik základních příběhů. Nejdůležitější roli hraje příběh Miloše Zemana a sociální demokracie, která proplová nástrahami nepřiznané koalice se svým hlavním pravicovým oponentem s překvapivou lehkostí. Přes různé nástrahy, které jí do cesty kladl často sám její předseda – dozvuky takzvané bamberské aféry, působení Miroslava Šloufa v roli šéfa premiérových poradců, takzvaná akce Olovo, kauza štiřínského zámku atd. – se vynoří sociální demokracie na konci opoziční smlouvy jako vítěz a tvůrce nové vlády bez ODS, která spoluvytváří nejvyšší ekonomický růst v celé zdejší polistopadové historii. Jednou ze základních podmínek tohoto „zázraku“, jak dobře ukazuje Kopečkova kniha, je široký manévrovací prostor, který opoziční smlouva sociálním demokratům poskytovala. Zatímco Zemanova vláda si mohla hledat podporu napříč politickým spektrem, zejména mezi komunisty (jejichž osudům se Kopeček nevěnuje), její opoziční partner ve své politické izolaci byl sevřen v kleštích „vládní opozice“.

2 Brno, Barrister & Principal 2010.

3 KOPEČEK, Lubomír: *Fenomén Václav Klaus: Politická biografie*. Brno, Barrister & Principal 2012.

Právě složitý úděl zmrtvýchvstalé ODS tvoří druhou osu knihy a také nejcennější část Kopečkovy práce, která se v případě občanských demokratů opírá o širší pramennou základnu, zahrnující také interní stranické publikace a řadu rozhovorů s aktéry. Kopeček vysvětluje hlavní linie politiky ODS odkazem na zvláštní psychologický vývoj jejího členstva i vedení po takzvaném sarajevském atentátu na Václava Klause, podobající se „mentalitě bunkru“, pocitu ohrožení a zrady, který vedl na jednu stranu k semknutí strany, na druhou stranu k jejímu odtržení od možných koaličních partnerů i vlastních voličů. Dalším důsledkem „Sarajeva“ pro vývoj ODS byl raketový vzestup řady politických kariér, nejlépe asi dokumentovaný Miroslavou Němcovou, která byla do roku 1997 pouhou místní funkcionářkou ODS a radní ve Žďáru nad Sázavou. Do voleb roku 1998 vstupovala jako jednička jihomoravské kandidátky a po nich se stala místopředsedkyní poslaneckého klubu ODS. Kopeček ukazuje, jak opoziční smlouva těžce poškodila ODS, jejíž sebe prezentace jako pravicové hráze proti politické levici ztratila kredibilitu. Pokusy oživit mobilizační kampaň z roku 1998 (do voleb v roce 2002 šla ODS s heslem „Zastavte socialisty, národ volí Klause“) připomínaly „bičování mrtvého koně“. Ve své kampani byla ODS nucena do stále větších improvizací (megaboard Klause na Letné) a politických krajností (euroskepticismus). Přesto pro ni znamenaly tyto volby, uzavírající dobu opoziční smlouvy, hluboký propad o půl milionu hlasů, přičemž nejcitelnější ztráty zaznamenala v Praze, kde by dříve, jak se říkalo, „vyhrála i tenisová raketa Václava Klause“.

Konečně třetí osou knihy je sledování osudů opozice vůči opoziční smlouvě, tj. neformální aliance Hradu, občanských iniciativ a Čtyřkoalice. Kopeček demonstruje, jak se přes řadu pokusů nepodařilo transformovat zájem voličů o politickou alternativu k občanským i sociálním demokratům v životaschopný politický projekt (volby roku 2002 dopadly pro Unii svobody, která nemohla ani sestavit parlamentní klub, relativně ještě hůře než pro ODS). Kopeček si ale všímá i nesporných úspěchů, jimiž oponenti výrazně narušili hegemonii dvou velkých stran. Na rovině parlamentní se jednalo především o drtivé vítězství v senátních volbách, které zmařilo kýženou ústavní většinu opozičněsmluvních stran. Na ústavněprávní rovině za mocného přispění Ústavního soudu dokázala koalice opozičních sil zabránit většině ústavních reforem, které měly sloužit k posílení role velkých politických stran a oslabení prezidenta (oba budoucí prezidenti, Klaus a Zeman, nicméně od této snahy sami upouštěli s blížícím se koncem Havlova mandátu). A konečně největším jejich úspěchem bylo vyústění televizní krize, která by si zřejmě zasloužila v knize důkladnější rozbor. Autor se při popisu opoziční koalice snaží vyhnout ustálenému obrazu střetu „malých a dobrých“ s „velkými a zlými“ a ukazuje na komplexnost politických konfliktů a skutečné motivace jednotlivých aktérů (v případě televizní krize zdůrazňuje roli České televize jako zaměstnavatele a mecenáše řady pražských intelektuálů). Přestože je tento úhel pohledu legitimní, z širšího časového a geografického pohledu se zdá, že Kopeček nedoceňuje význam některých těchto úspěchů opoziční koalice, které zabránily, či alespoň oddálily orbánizaci české politické kultury.

Největší předností knihy, ale také částečně její slabinou, je důkladnost, s jakou zpracovává svůj hlavní a často jediný pramen, a to dobovou publicistiku. Intimní

znalost dobového tisku dovoluje Kopečkovi stejně jako v jeho předchozích knihách vykreslit plasticky jednotlivé postavy opozičnėsmluvního dramatu, zachytit nejednoznačnost a nepředvídatelnost historické situace a evokovat ve čtenářích-pamětnících dobovou atmosféru (zejména v kombinaci s výborně vybranými fotografiemi). Zároveň ale dobová publicistika jako pramen redukuje analýzu na velmi omezenou rovinu politického procesu, tak jak se jevil tehdejsím novinářům.⁴ V knize tak najdeme jen velmi obecné odkazy na prorůstání ekonomické a politické moci, nikoli však skutečnou analýzu tohoto fenoménu, který byl jedním z hlavních motorů „nesvaté aliance“ mezi dvěma největšími stranami. Dokonce i v případě nucené správy Investiční a poštovní banky, které se autor věnuje, čteme spíše mediální ohlasy kauzy než odborný výklad pádu jedné z klíčových finančních institucí v zemi. Jistá závislost na publicistickém prameni se v knize také nezřídka projevuje stylisticky, když autor přejímá dobová klišé či neobratné novinářské zkratky (opoziční smlouva tak například „bezbřeze pragmatizovala politické klima“, internet byl „ne příliš rozšířenou záležitostí“).

Přes své poněkud úzké chápání politiky Kopečkova kniha o opoziční smlouvě, stejně jako jeho předchozí práce *Éra nevinności*, představuje – a zřejmě to tak i dlouhou dobu zůstane – základní syntetizující dílo o polistopadovém politickém vývoji v České republice.

4 Srv. Zahradníčkovu recenzi Kopečkovy knihy *Éra nevinności* (ZAHRADNÍČEK, Tomáš: Ztracená nevinność české politiky. In: *MF Dnes* (8.12.2010), s. 10).

Recenze

Tři odboje generála Kudláčka

Pavel Kreisinger

JIRÁNEK, Tomáš: *Šéf štábu Obrany národa: Neklidný život divizního generála Čeňka Kudláčka*. (Paměť. Odboj, sv. 76.) Praha, Academia 2015, 417 stran, ISBN 978-80-200-2354-4.

Vedoucí Ústavu historických věd Filozofické fakulty Univerzity Pardubice Tomáš Jiránek má široký badatelský záběr, do kterého patří zejména hospodářské dějiny českých zemí v 19. a 20. století a vojenské dějiny v téže době.¹ Z jeho posledních publikačních počinů je potřeba zmínit hned dvě monografie, které vyšly v roce 2015. Zatímco kolektivní monografii, která se souhrnně zabývá problematikou dětství v letech první světové války,² se dostalo mimořádné pozornosti, neboť byla oceněna

1 Výběr z Jiránkovy rozsáhlé publikační činnosti je k dispozici v jeho profilu na webových stránkách ústavu. Dostupné z: <http://uhv.upce.cz/cs/tomas-jiraneck/> [cit. 2016-12-04].

2 LENDEROVÁ, Milena – HALÍŘOVÁ, Martina – JIRÁNEK, Tomáš: *Vše pro dítě: Válečné dětství 1914–1918*. Praha – Litomyšl, Paseka 2015. V rámci autorského kolektivu zpracoval Tomáš Jiránek úvodní kapitolu „Život v českých zemích za první světové války“ (s. 15–35) a společně s Milenou Lenderovou pak kapitulu „Děti jako válečná pracovní síla“ (s. 98–117). Z domácích ohlasů na knihu srv. např. recenzi Františka Čapky ve *Sborníku prací Pedagogické fakulty Masarykovy univerzity* (Řada společenských věd, roč. 29, č. 2 (2015), s. 150 n.), ze zahraničních ohlasů viz zejména recenze Marty Winklerové v mnichovském časopise *Bohemia* (roč. 55, č. 2 (2015), s. 423–425).

v rámci soutěže Magnesia litera 2016 v kategorii literatury faktu, druhá Jiránkova kniha, věnovaná pohnutému životu generála Čenka Kudláčka, nebyla v našich odborných časopisech dosud recenzována.

Na úvod je třeba konstatovat, že autor se osobností prvorepublikového důstojníka a pozdějšího generála Kudláčka zabývá dlouhodobě. K jeho činnosti v různých obdobích dvacátého století publikoval řadu dílčích studií či pramenných edic v recenzovaných časopisech a sbornících.³ Předkládaná rozsáhlá kniha je tak výsledkem soustavného Jiránkova zájmu o Kudláčkovu osobu a završením jeho několikaletého archivního výzkumu.

Do života Čenka Kudláčka (1896–1967) zasáhly výrazně události Velké války, které zcela předznamenal jeho další osud. Jako student klasického gymnázia v Českých Budějovicích byl ještě před maturitou v březnu 1915 odveden jako jednorokní dobrovolník. Tím začala jeho pozoruhodná vojenská kariéra, kterou přerušil až únor 1948. Pozdější důstojník a vojenský diplomat absolvoval nejprve válečnou školu pro záložní důstojníky v tehdejší Bazinu (dnes Pezinok) na jižním Slovensku. Na základě pramenů z rakouského vojenského archivu lze konstatovat, že tehdy patřil k nejhorším absolventům (na rozdíl od svého gymnaziálního studia), neboť se umístil „celkem na 391. místě ze 421 účastníků. V poznámce se pak pravilo, že Kudláček není vhodný k aktivování.“ (s. 15) Jeho další cesta vedla na ruskou frontu, kde v červnu 1916 padl do zajetí, a poté se přihlásil do československého vojska na Rusi. Spolu s částí československých legionářů se vzápětí přesunul s takzvaným druhým transportem do Francie.⁴ Do vlasti se pak Kudláček vrátil až v květnu 1919, poněvadž ke dni 11. listopadu 1918 byl spolu s dalšími československými důstojníky odeslán do Itálie, kde se měl podílet na výcviku takzvaných československých domobraneckých praporů. Ty se měly stát součástí armády nově vzniklé republiky a byly tvořeny vojáky, kteří se do italského zajetí dostali až po 28. říjnu a neměli tak možnost vstoupit do legií.

Tak jako mnoho dalších legionářů, kteří se vrátili z války s důstojnickou hodností, se i Kudláček rozhodl pro službu důstojníka z povolání. Po dokončení kurzu generálního štábu absolvoval v roce 1923 vysokou Válečnou školu v Praze⁵ a s hodností

3 Viz např. JIRÁNEK, Tomáš: Českoslovenští důstojníci ve válce o Chaco Boreal. In: *Historie a vojenství*, roč. 43, č. 4 (1994), s. 40–49; TÝŽ (ed.): *Válka o Chaco Boreal očima účastníka*. In: *Tamtéž*, roč. 46, č. 5 (1997), s. 136–162; TÝŽ: Generál Čeněk Kudláček a jeho zpráva o počátcích Obrany národa. In: PLACHÝ, Jiří – PEJČOCH, Ivo (ed.): *Okupace, kolaborace, retribuice*. Praha, Ministerstvo obrany ČR 2010 s. 84–93; TÝŽ: Kronika československé vojenské mise v Kanadě (1941–1943). In: *Sborník vědeckých prací Univerzity Pardubice, série C / Scientific Papers of the University of Pardubice*, sv. 9. Pardubice, Univerzita Pardubice 2003, s. 205–238; TÝŽ: Československá vojenská mise v Kanadě za 2. světové války: Předhistorie. In: *Theatrum historiae*, č. 6 (2010), s. 163–176 (studie je online dostupná z: <https://dk.upce.cz/handle/10195/38306> [cit. 2016-12-04]).

4 Podrobněji k tomuto transportu viz TÝŽ: Druhý, tzv. Gibišův transport československých legií z Ruska do Francie (1917–1918). In: *Theatrum historiae*, č. 1 (2006), s. 233–248 (článek je online dostupný z: <https://dk.upce.cz/handle/10195/35043> [cit. 2016-12-04]).

5 Válečná škola byla založena v roce 1921 péčí francouzské vojenské mise v ČSR, k 1. říjnu 1934 byla přejmenována na Vysokou válečnou školu. Standardní studium bylo tříleté.

kapitána generálního štábu v této instituci poté působil, zpočátku jako pomocný učitel a později jako „profesor služeb“. Náplní jeho práce bylo „připravovat rozkazy, instrukce, plány a návrhy týkající se organizace, dopravy, komunikací, zásobování a odsunů“ (s. 74). Ve vojenském školství setrval do roku 1930, kdy byl převelen na Hlavní štáb. Zde působil ve 4. oddělení (organizačním) jako přednosta průmyslové skupiny.

Nejzajímavější zvrat v Kudláčkově kariéře za první republiky nastal v roce 1934, kdy byl jako podplukovník formálně přeložen do výslužby a coby civilní osoba (v pase měl uvedeno povolání „úředník“) se vypravil v pětičlenné skupině československých vojenských poradců do Bolívie. Ta od roku 1932 válčila se sousední Paraguayí o sporné území Severního Chaka (Chaco Boreal), na němž byla objevena ropa. Jak autor správně konstatuje, Československo se tehdy ocitlo ve schizofrenní situaci, neboť ministr zahraničí Edvard Beneš sice „vyvíjel diplomatickou aktivitu v rámci Společnosti národů ve prospěch ukončení války“, ale zároveň jeho země dodávala Bolívii pěchotní zbraně⁶ a kromě toho se poté „údajně prostřednictvím Francie podařilo dojednat zapojení československých vojenských odborníků“ (s. 85).

V Bolívii strávil Kudláček celý jeden rok. Neoficiální československá vojenská mise v čele s brigádním generálem Vilémem Plačkem vyplula z Brém v květnu 1934 a zpátky z Brazílie se vracela v září 1935. Kudláčkově bolívijské „anabázi“ věnuje autor samostatnou kapitolu, která je zároveň nejdelší v celé knize (s. 82–193). V jejím úvodu nastiňuje situaci obou válčících států na počátku konfliktu. Paraguay, podporovaná argentinskými vojenskými poradci, ale také jednotlivci z řad bývalých bělogvardějců, mohla zprvu nasadit pouze dvacet tisíc vojáků, zatímco bolívijské jednotky čítaly třiačtyřicet tisíc mužů pod velením německých důstojníků a generála Hanse Kundta (1869–1939), který však byl po řadě neúspěchů v roce 1933 odvolán (s. 83). Dále už se autor opírá o Kudláčkovu líčení, což je pochopitelné, nicméně bohužel se čtenář z jeho textu nedozví, že během tří let se bojů zúčastnilo na sto padesát tisíc paraguayských a dvě stě tisíc bolívijských vojáků a že jsou považovány za vůbec nejkrvavější konflikt v moderních dějinách Latinské Ameriky: „Zahynulo v nich 52 000 Bolívijsců a 36 000 Paraguayců. Bolívijské náklady na válku byly vyčísleny na 228 milionů dolarů, paraguayské na 125 milionů. Jednání o stanovení hranice v letech 1935–1938 ukončila [až] mírová smlouva uzavřená v Buenos Aires 21. července 1938. Bolívii zůstala naftová pole, ztratila však 240 000 km², větší část Chaca.“⁷

6 Zbrojovka Brno vyvezla do Bolívie zbraně poprvé v roce 1928 (36 tisíc pušek typu Mauser). K obnovení dodávek došlo za války s Paraguayí: „Od dubna 1933 do roku 1935 dodala brněnská Zbrojovka Bolívii na 55 000 pušek, 2982 kulometů a na 82 milionů nábojů v hodnotě přes milion liber.“ (ROEDL, Bohumír (starší): *Dějiny Paraguaye*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2013, s. 199; autor se opírá o publikované výzkumy Bohumila Baďury.)

7 TÝŽ: *Dějiny Peru a Bolívie*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2007, s. 263 (viz také grafické znázornění bolívijských územních ztrát na mapě, s. 265). Je zajímavé, že ke konečnému urovnání hraničních sporů mezi oběma zeměmi došlo až před několika lety. Dne 27. dubna 2009 v Buenos Aires prezidenti obou zemí podepsali definitivní mírovou smlouvu (viz TÝŽ: *Dějiny Paraguaye*, s. 207; podrobná mapa bojů *tamtéž*, s. 198).

Těžištěm kapitoly je nicméně vlastní Kudláčkova činnost v Bolívii, kterou autor zachytil netradičním způsobem, totiž v komentované edici Kudláčkova specifického „cestovního deníku“. Ve Vojenském ústředním archivu – Vojenském historickém archivu v Praze se totiž v generálově pozůstalosti dochovalo deset jeho dopisů z cesty do Bolívie a skoro šedesát dopisů psaných během pobytu v zemi, které Kudláček posílal manželce a doprovázel nabádáním v záhlaví, aby všechny pečlivě uschovala pro budoucí využití namísto deníku, který si jinak Kudláček v Bolívii nevedl. Za zvolený postup autor zaslouží pochvalu, Kudláčkovy dopisy jsou totiž napsané velmi poutavě, v podstatě jako dobrodružně-válečný cestopis, v němž navíc nechybějí humorné pasáže: „Pozdě večer jsme dorazili k usedlosti zvané Bororrigua, jejímž majitelem je Don Fernandez, nejstarší usedlík chakenský, kterému je podle jeho tvrzení 115 let. Když jsme přijeli a ptali jsme se po něm, říkal nám jeho syn, že pije asi tři míle odtud (15 km), ale že v noci přijde. Takový 115letý mladík, který chlastá a v noci jde v horách 15 km domů, je podle mého názoru junák...“ (s. 174)

Tyto dopisy mohou posloužit také jako zajímavý pramen pro iberoamerikanisty, českoslovenští důstojníci se totiž stali svědky řady událostí z dějin Bolívie, například sesazení prezidenta Daniela Dominga Salamanky Ureye (1869–1935) v listopadu 1934 bolívijskými důstojníky: „Všechny důležité budovy byly obsazeny, i naše, a po ulicích stály a procházely hlídky s kulomety a p. president byl podle mého názoru čestný a poctivý vlastenec, jenomže válce nerozuměl, a přece se umíněně do všeho pletl.“ (s. 158) Kudláčkova role v Bolívii však nebyla pouze pozorovatelská. Zúčastnil se například průzkumného letu, při kterém mu šlo o život: „Byli jsme venku 3 hodiny, mně to připadalo mnohem kratší. Teprve na letišti jsem se dozvěděl od stíhačů, že jsme byli v prudké palbě protiletadlových kulometů. Já jsem o tom po celý let neměl ani tušení.“ (s. 165) Autor uzavírá Kudláčkovu bolívijské působení vlastním hodnocením (s. 187–193), v jehož závěru cituje dvoustránkový popis Kudláčkovy činnosti od „šéfa mise“ generála Plačka. Vhodným doplňkem této stěžejní kapitoly by jistě byla mapa Kudláčkových cest po Bolívii – většina českých čtenářů přeci jenom nemá přehled, ve které části země se nachází Cochabamba nebo Villa Montes, a dohledávat si při čtení jednotlivé lokality na internetu není úplně praktické.⁸

Po návratu do Československa se Kudláček vrátil na Hlavní štáb ověnčen řadou vysokých bolívijských vyznamenání. Jeho vynikající organizační zkušenosti byly pak využity v době ohrožení republiky v rámci 3. oddělení (operačního), kde dostal na starost referát branné výchovy. V době mnichovské krize zastával místo náčelníka štábu I. armádního sboru. V podobné pozici pak pokračoval v ilegality po 15. březnu 1939, když se stal šéfem štábu Obrany národa (používal krycí jméno Hutník). Poté co tuto organizaci vojenského odboje začalo likvidovat gestapo, Kudláček na nic nečekal a v listopadu 1939 uprchl před zatčením balkánskou cestou do Francie.

8 Autor navíc již v minulosti jednu pěknou mapu oblasti Chaco Boreal jakožto přílohu publikoval, mohl tedy odkázat alespoň na ni (JIRÁNEK, T. (ed.): *Válka o Chaco Boreal očima účastníka*, s. 162).

Manželka ho vzápětí následovala (předtím byla krátce zatčena gestapem a její propuštění zařídil až samotný předseda protektorátní vlády generál Alois Eliáš).

Kudláčkova šestiletá válečná anabáze tvoří ústřední část Jiránkovy biografie (s. 203–337). Po pádu Francie Kudláček nezůstal jako většina ostatních československých důstojníků ve Velké Británii, ale coby vojenský diplomat se přesunul do zámoří, konkrétně do Kanady (1941–1943) a posléze do Brazílie (1943–1945). V obou zemích totiž existovaly nezanedbatelné krajaňské komunity a Kudláčkovým úkolem bylo mimo jiné organizovat náborů do československé armády v Británii. V Kanadě žilo za války přibližně pětadvacet tisíc Čechoslováků, v Brazílii to bylo asi tisíc osob a v sousední Argentině, jejíž případná podpora Spojenců však byla velmi problematická,⁹ se jednalo dokonce o padesát tisíc krajanů. Obě kapitoly věnované těmto Kudláčkovým aktivitám výtečným způsobem navazují na dosavadní výzkumy české historiografie a iberoamerikanistiky o vztazích mezi Československem a Latinskou Amerikou, stejně jako na práci slovenské historičky Zlaticy Zudové-Leškové z oblasti československé vojenské diplomacie za druhé světové války.¹⁰

Do osvobozené vlasti se Kudláček vrátil v hodnosti plukovníka generálního štábu přes Londýn v červnu 1945. Jeho odbojové zásluhy byly oceněny povýšením do hodnosti brigádního (1946) a následně i divizního (1947) generála. Kudláček přešel na Hlavní štáb, kde se stal přednostou 6. oddělení (materiálního). Jeho nadřízeným (náčelníkem štábu) byl generál Bohumil Boček, jeden z jeho bývalých studentů na Válečné škole a pozdější spolubojovník z domácího i zahraničního odboje. Ten se také po únoru 1948 pokusil Kudláčka „přetáhnout“ z demokratického tábora ke komunistům, když mu osobně donesl přihlášku do strany. V příslušném agenturně pátracím svazku, který byl na Kudláčka zaveden a dnes je součástí fondu H (takzvaného historického fondu, resp. fondu „bývalých lidí“) v Archivu bezpečnostních složek, se dochoval přepis jejich rozhovoru, který potvrzuje Kudláčkovu demokratické přesvědčení a rozhodné chování v každé době: „Tak ti to tady nesu, kamaráde. (...) Tak si to zas pěkně odnes! (...) Jseš si vědom, co odmítáš a jaké poneseš důsledky? (...) Ano, jsem si toho plně vědom a důsledky ponesu!“ (s. 349)

9 Soupeřením Spojených států amerických s Argentinou o rozhodující vliv nad celou Latinskou Amerikou se obšírně zabýval Vladimír Nálevka. Srv. zejména jeho dodnes v mnoha ohledech zajímavou práci *Československo a Latinská Amerika v letech druhé světové války* (Praha, Univerzita Karlova 1972). Ke genezi této knihy, kterou Nálevka obhájil v roce 1990 jako kandidátskou disertační práci, viz *Mikrověst*, v němž jsem žil... Rozhovor Martina Kováře s profesorem Vladimírem Nálevkou. In: NÁLEVKA, Vladimír: *Druhá světová válka*. Praha, Triton 2014, s. 246 (2., přepracované a rozšířené vydání); TÝŽ: *Československo a Latinská Amerika v letech druhé světové války: Autoreferát kandidátské disertační práce*. Praha, b. n. 1990.

10 ZUDOVÁ-LEŠKOVÁ, Zlatica: *Zapomenutá elita: Českoslovenští vojenští diplomaté v letech 1938–1945*. Praha, Mladá fronta 2011. K ohlasům na tuto monografii srv. recenze Pavla Kreisingera (*Historie a vojenství*, roč. 61, č. 2 (2012), s. 146 n.) a Pavla Buchteleho (*Studie a zprávy: Historický sborník pražského okolí*, roč. 2. Zdíby – Dobřichovice – Brandýs nad Labem-Stará Boleslav – Jílové u Prahy – Čelákovice, Státní okresní archiv Praha-východ – Státní okresní archiv Praha-západ – Oblastní muzeum Praha-východ – Regionální muzeum v Jílovém u Prahy – Městské muzeum v Čelákovicih 2012, s. 148 n.).

Podobně jako v roce 1939 Kudláček nečekal, až bude zatčen, a v roce 1948 odešel do exilu, tentokrát rovnou i se svou manželkou Miladou. Jeho cesta vedla opět do Francie, kde se zapojil do vznikajícího československého exilového hnutí odporu, když se dal k dispozici generálu Sergeji Ingrovi a zpravodajsky působil proti komunistickému režimu doma; zároveň se stal členem Rady svobodného Československa. Po vypuknutí studené války však byla jiná situace než za druhé světové války, Francie nenabízela československým exulantům tolik možností, a tak Kudláčkovi po určité době přesídlili do Spojených států. Usadili se ve městě Syracuse ve státě New York, kde Kudláček na tamní univerzitě získal místo učitele češtiny, ovšem nikoli jako profesor, nýbrž pouze jako *lecteur* (přednášející). Zde také v roce 1967 zemřel.

Při psaní závěrečné kapitoly autor pochopitelně nejvíce narážel na torzovitost dochovaných archivních pramenů, a protože Kudláčkovi neměli děti, nedala se v tomto případě primárně použít ani metoda orální historie. Autorovi se však podařilo získat zajímavá písemná či ústní svědectví osob, které se s Kudláčkovými přátelily v zahraničí, například profesora historie Radomíra Luži. Mimořádně cenná je pak autorova korespondence s profesorem Walterem Ullmannem, který působil na syracuské univerzitě jako profesor východoevropských dějin, a také s profesorkou Susan Mikulovou, již právě Ullmann seznámil s Kudláčkovými; ti tuto slovenskou exulantku přijali téměř za svou, zvali ji na obědy, chodili společně na výlety a podobně.

Co dodat na závěr? Biografii generála Kudláčka napsal Tomáš Jiránek mimořádně čtivě, díky čemuž může oslovit širší čtenářskou obec. Zároveň však neslevil z odborných kvalit, takže přinese užitek vojenským historikům, ale i českým iberoamerikanistům a dalším zájemcům o dějiny Československa ve dvacátém století. Práce obsahuje seznam použitých pramenů a literatury i podrobný jmenný a věcný rejstřík. Uprostřed knihy je pak na křídovém papíře vložena šestnáctistránková obrazová příloha. Je dobře, že se rukopisu dostalo péče nakladatelství Academia a také poctivé redakční práce. V celé knize nenajdeme snad jediný překlep, což dnes již zdaleka nebývá standardem.

Recenze

Bloudění ve spleti etnických vztahů na Balkáně

Jan Pelikán

ROSŮLEK, Přemysl: *Albánci a Makedonská republika (1991–2014)*. Praha, Libri 2015, 395 stran, ISBN 978-80-7277-326-2.

Během poslední dekády postupně opadla vlna zájmu, kterou areál Balkánského poloostrova poutal od počátku devadesátých let především kvůli konfliktům v Chorvatsku, Bosně a Kosovu. Pozornost sdělovacích prostředků, ale i mnoha politologů a historiků, kteří rádi vyhledávají atraktivní témata, se logicky přenesla k jiným problémům. Region jihovýchodní Evropy je dnes převážně zmiňován v kontextu zpráv o strastiplném putování asijských a afrických běženců Řeckem, Makedonií, Srbskem či Chorvatskem. V jihovýchodní Evropě se přitom ještě ani zdaleka nepodařilo uhasit všechna ohniska napětí včetně problémů, které úzce souvisely s rozpadem federativní Jugoslávie. Vedle Bosny a Hercegoviny, která je dvacet let po skončení etnické války nefunkčním protektorátem spravovaným západními velmocemi, zůstává neutěšená situace především v Makedonii. Soužití většinových Makedonců a početné albánské minority, která tvoří minimálně čtvrtinu zdejší populace, zůstává nadále velmi konfliktní a snadno může přerůst v občanskou válku.

Vývoj etnických vztahů v Makedonii se pokusil v širším historickém kontextu analyzovat politolog Přemysl Rosůlek, patřící k mladší části střední generace

českých balkanistů. Rosůlek, který působí na Západočeské univerzitě v Plzni, se problematice moderních dějin Makedonie a aktuální situaci v tomto státě dlouhodobě věnuje. Vydal na toto téma několik vědeckých studií a článků, publikoval i krátký popularizační přehled makedonských dějin.¹

Je pochopitelně potěšitelné, že se v českém prostředí profiluje další takto zaměřený balkanista, který by potenciálně mohl navázat na vědecké úspěchy dvou našich významných makedonistů – dnes již osmdesátiletého profesora Ivana Dorovského a o dvě dekády mladšího profesora Jana Rychlíka – ale i před časem zesnulého albanisty Pavla Hradečného a zabezpečit tak vždy velmi důležitou generační kontinuitu badatelského výzkumu. Jak se z předmluvy k recenzované monografii dozvídáme, Přemysl Rosůlek knihu dlouho připravoval. Při vyhledávání heuristiky mohl využít několika stipendií a grantů. Opakovaně bádal v Makedonii, studoval v Bulharsku, příslušné informační zdroje shromažďoval během badatelského pobytu v Oxfordu.

Očekávání, že Rosůlkovo badatelské úsilí významným způsobem přispěje k rozšíření dosavadního stupně vědeckého poznání podstaty a souvislostí klíčového problému sociální a politické reality moderní Makedonie, se však bohužel naplnilo v míře jen velmi skromné. Autor se nepochybně seznámil s příslušnou teoretickou literaturou, disponuje solidním okruhem vědomostí o politickém systému současné Makedonie, dobře se orientuje v labyrintu stále se štěpících makedonských, albánských i menšinových politických stran a hnutí. Vyzná se v jednotlivých etapách politického vývoje Makedonie v uplynulém čtvrtstoletí. Jeho znalosti jsou však i v tomto směru mnohdy pouze parciální, zejména jim schází hlubší teritoriální a dějinná ukotvenost. Při čtení recenzované monografie záhy zjistíme, že Rosůlkovy vědomosti o historickém vývoji jihovýchodní Evropy i samotné Makedonie jsou dosti povrchní a někdy bohužel i značně torzovité. To je patrné z několika flagrantních výkladových chyb i faktografických nepřesností, o nichž se ještě zmíním. Absence nezbytné vědomostní základny však především viditelně limituje autorovu schopnost všestranně a správně analyzovat mnoho problémů soudobých dějin Makedonie. Rosůlek navíc mnohdy přejímá některá nesprávná interpretační klíšé, která se především mezi západními balkanisty objevila v devadesátých letech.

V první části monografie Přemysl Rosůlek shrnuje základní teoretické postuláty, které uplatnil při analýze problematiky vývoje etnických vztahů v Makedonii. Stručně, bez větších zkreslení, ale též nikterak objektivně či inspirativně pojednává

1 ROSŮLEK, Přemysl: *Makedonie*. Praha, Libri 2008.

o koncepcích světově uznávaných vědců. Viditelně je přitom především ovlivněn dnes již klasickými díly Miroslava Hrocha a Ernsta Gellnera. Nemohu se však bohužel zbavit dojmu, že tato kapitola je do knihy zařazena spíše z nutnosti, aby dalšímu výkladu nechybělo povinné teoretické zastřešení. Při konkrétní analýze vývoje etnických vztahů v Makedonii je vliv vzpomenutých vědeckých autorit bohužel jen málo patrný.

V další části monografie Rosůlek čtenáře informuje o historických souvislostech vytváření aktuální etnické situace v Makedonii. Zabývá se mimo jiné teritoriálním vývojem Makedonie, pojednává o státních útvarech, které na jejím území existovaly, věnuje se proměnám etnické struktury populace žijící na makedonském území, specifickým okolnostem vzniku makedonského národa, etnickým poměrům v Titově Jugoslávii. Představuje také novodobé dějiny Kosova či vývoj albánského národa v moderní éře. Jak jsem již konstatoval, autor se v těchto pasážích nevyhnul chybám a nepřesnostem. Uvádí tak například, že balkánské války probíhaly v letech 1912 až 1920 (s. 80) nebo operuje s nepřesnou tezí, podle níž byli Albánci v meziválečné Jugoslávii považováni za albánsky hovořící Srby (s. 113). Daleko k pravdě má jistě i jeho tvrzení, že „bitva na Kosově poli v roce 1389 rozhodla o více než pět set let trvajícím panství Osmanů na Balkánském poloostrově“ (s. 81). Míru autorovy zasvěcenosti do etnogeneze (nejen) makedonského národa odráží jak jeho přeceňování významu prohlášení, v němž představitel chorvatského agrarismu Vladimír Maček – zcela účelově – uznal v roce 1936 nacionální svébytnost Makedonců (s. 98 n.), tak i jeho podivení nad faktem, že aktéři druhé fáze makedonského národního hnutí publikovali svá díla v bulharštině či v ruštině (s. 154). Víme přitom, že i protagonisté jiných národních hnutí, včetně českého, často publikovali své klíčové práce v cizích jazycích.

V podobných stručných přehledech dějin se s takovými chybami a výkladovými nepřesnostmi často setkáváme. Horší je, že se Přemysl Rosůlek dopouští zjednodušení a interpretačních nepřesností, i když pojednává o událostech a faktech, které zásadně ovlivnily vývoj etnické situace v Makedonii v uplynulém čtvrtstoletí. Na straně 52 například uvádí: „Následkem vyhánění a čistek v průběhu válek balkánských, první světové a pozdější výměny obyvatelstva dosáhly někdejší oblasti Osmanské říše vysokého stupně kulturní (etnické) homogenity.“ V průběhu obou balkánských konfliktů a první světové války jistě docházelo k mnoha případům nacionálně motivovaného násilí i k vyhánění části obyvatelstva na etnickém základě. Na rozdíl od podobných událostí, které se v jihovýchodní Evropě odehrávaly od srbského povstání v roce 1804 až do války v letech 1877–1878, však tyto násilnosti nevedly k plošné etnické homogenizaci území ztracených osmanskou říší. Koneckonců právě i díky tomu zůstalo v populaci žijící dnes na teritoriu Republiky Makedonie albánské etnikum tak početně zastoupeno.

Počet zavádějících tvrzení a nepřesných či zcela chybných interpretací narůstá v pasážích věnovaných vývoji v moderní éře. Jugoslávský a srbský spisovatel a politik Dobrica Ćosić je mylně označen za člena komunistického předsednictva Jugoslávie (s. 52). Autor důsledně používá název Komunistická strana Jugoslávie, a to i když pojednává o vývoji po roce 1952, kdy se strana přejmenovala na Svaz

komunistů Jugoslávie. Diskutabilní je tvrzení, že „projugoslávští komunisté ... zcela ovládli AVNOJ a poté se vypořádali s nekomunistickou opozicí“ (s. 120). Antifašistickou radu Národního osvobození Jugoslávie (AVNOJ) přitom KSJ vytvořila a od jejího vzniku řídila. Podobné platí o konstatování, že „demokratizace poměrů v Jugoslávii po roce 1974 znamenala hlubší decentralizaci země“ (s. 126). Ve skutečnosti posílení kompetencí jednotlivých částí federace před polovinou sedmdesátých let se obešlo bez demokratizace poměrů. Autoritářský charakter režimu se v posledním období Titova života – po přechodné liberalizaci společenských poměrů v letech 1966 až 1971 – naopak znovu posílil. Na straně 115 Rosůlek uvádí, že Kosovo bylo v roce 1945 spojeno se Srbskem a zbytek jeho území připadl Černé Hoře a Makedonii. Tímto tvrzením ovšem bezděky ukazuje, jak jsou jeho znalosti o okolnostech vzniku hranic v etnicky pestrém regionu této části Balkánu nedostatečné. Kosovo ani Makedonie totiž až do osvobození Jugoslávie nikdy neexistovaly jako administrativně-správní celky. Těžko tak Černá Hora a Makedonie mohly v roce 1945 získat část kosovského území. Na straně 120 se konstatuje, že po válce „proces etnokulturní homogenizace probíhal pod taktovkou jugoslávských a makedonských komunistů“. Vedení KSJ v té době iniciovalo a podporovalo vznik moderního makedonského národa. To však neznamenalo, že by v Makedonii uplatňovalo zásadně jiný kurz národnostní politiky než v dalších částech Jugoslávie. Ostatním etnikům žijícím v Makedonii (vyjma Bulharů) poskytlo ve srovnání s dosavadním vývojem nebývale rozsáhlý stupeň jazykových, školských či kulturních práv. Ostatně Rosůlek to v dalším výkladu potvrzuje, když hovoří o zřizování albánských škol či o periodikách vydávaných v albánštině.

Zcela nesprávně Přemysl Rosůlek pojednává o vývoji etnické situace v Kosovu v prvních dvaceti letech po skončení druhé světové války. Uvádí, že „politika denacionalizace albánského národa pokračovala v Kosovu také v 50. a 60. letech. Nezřídká s pomocí armády. Záměrem oficiální linie bylo přimět tyto obyvatele Kosova a Makedonie, aby se identifikovali jako Turci, a dokonce podporovat jejich emigraci do Turecka.“ (s. 115) Ve skutečnosti bělehradské vedení postupovalo vůči jugoslávským Albáncům relativně tolerantně, a to i po roce 1948, kdy se jeho vztahy s Albánií zásadně zhoršily. I když nadále udržovalo Kosovo pod mocenskou kontrolou tajné policie a razantně potlačovalo jakékoli ilegální aktivity, školská, kulturní a jazyková práva jugoslávských Albánců zůstala zachována a od konce padesátých let se dále rozšiřovala. Jugoslávské úřady po roce 1945 nikdy nenutily Albánce, aby přijali tureckou identitu. Nedovolovaly Albáncům – zejména těm kosovským – aby využívali dohody mezi Bělehradem a Ankarou a stěhovali se do Turecka. V letech 1948 až 1958 byli sice kosovští Albánci v mnoha ohledech diskriminováni (hlavně při získávání práce v úřadech a státních podnicích, při obsazování pozic ve stranických grémiích a aparátu SKJ atd.), v žádném případě však nelze hovořit o jejich odnárodňování.

Stejně nesprávné je i další Rosůlkovo tvrzení, podle něhož „represivní charakter poválečné politiky Jugoslávie v Kosovu kulminoval v první polovině 60. let. Jejím symbolickým vyjádřením se staly ústavní změny z roku 1963, které omezily status Kosova.“ (s. 116) Tehdy přijatá federální ústava sice autonomii Kosova nezmiňovala,

ale jeho samospráva, která byla navíc právě tehdy povýšena na stejnou úroveň, jakou měla od roku 1945 Vojvodina, byla zakotvena v ústavě Socialistické republiky Srbsko. V podmínkách autoritativního režimu měly navíc ústavní změny v zásadě druhořadý význam. Přibližně ve stejné době, tedy během první poloviny šedesátých let, v žádném případě nekulminoval represivní charakter politiky v Kosovu, ale jugoslávské vedení se naopak snažilo vstřícnými pobídkami získat sympatie zdejšího albánského obyvatelstva a dosáhnout jeho větší identifikace s Titovým režimem. V Prištině byla například zřízena filozofická a záhy nato právnická fakulta, Albáncům (stejně jako vojvodinským Maďarům) bylo umožněno studium na vojenských školách, razantně se zvýšily investice do kosovského hospodářství, státní orgány se pokoušely dosáhnout větší zaměstnanosti Albánců v průmyslových podnicích a úřadech, funkcionáři albánského původu získali větší podíl na moci nejen na lokální, ale i na republikové a federální úrovni. V roce 1965 se Veli Deva jako první Albánec stal šéfem kosovské stranické organizace.

Recenzovaná monografie obsahuje rozsáhlou bibliografii, zahrnující tituly české, anglické, německé, bulharské, makedonské i albánské. Je škoda, že v ní chybí vynikající monografie Václava Štěpánka o vývoji Kosova ve dvacátém století, která vyšla již v roce 2011.² Pokud by se s ní Rosůlek seznámil, velké většině chyb, na které jsem poukázal, se mohl vyhnout.

Autor správně poznamenává, že uvolnění poměrů po roce 1966 přispělo ke zlepšení postavení Albánců v Jugoslávii. Zjevně mu však unikla jedna významná souvislost, která měla na vývoj etnických poměrů v Makedonii značný vliv. Po roce 1966 se v krátkém časovém období plně (tj. nacionálně, ekonomicky i politicky) emancipovali Albánci v Kosovu. V Makedonii byly však změny v tomto ohledu jen zanedbatelné. Již od konce šedesátých let se pak postavení zdejší albánské menšiny začalo opět zhoršovat. V roce 1969 se například z několika již existujících fakult zformovala univerzita v kosovské Prištině. Ve stejnou dobu úřady ve Skopji příznačně zrušily pedagogický institut, jedinou vysokou školu, na níž se v Makedonii vyučovalo albánsky. V sedmdesátých letech, kdy došlo k reálné albanizaci Kosova, diskriminace albánské menšiny v Makedonii narůstala. Omezovalo se albánské sekundární školství i kulturní instituce. Zastoupení makedonských Albánců ve stranických grémiích, státních úřadech nebo akademické sféře zůstávalo zanedbatelné nebo se ještě redukovalo. V Kosovu se tou dobou vytvořila početná a sebevědomá albánská elita, která pak hrála vůdčí roli i v devadesátých letech. Mezi tehdejšími makedonskými Albánci ji však nenajdeme. S velkými obtížemi se zformovala až po vzniku samostatné Makedonie. Rozdíl ve statusu kosovských a makedonských Albánců měl vliv na politické dění v druhé polovině osmdesátých let. Kosovští Albánci stávkami a masovými demonstracemi reagovali na snahy Miloševičova vedení omezit autonomii Kosova a fakticky tím oslabit i práva zdejší albánské většiny. V Makedonii tehdy došlo k mnohem menším protestům zdejších Albánců. Ti však disponovali nesrovnatelně menšími právy než Albánci v Kosovu. Makedonské vedení

2 ŠTĚPÁNEK, Václav: *Jugoslávie-Srbsko-Kosovo: Kosovská otázka ve 20. století*. Brno, Masarykova univerzita 2011.

ve vztahu k albánské menšině pokračovalo v dosavadním nacionalistickém kurzu, který se od Miloševičova přístupu ke kosovským Albáncům v ničem zásadním nelišil.

V Rosůlkově monografii tyto informace postrádáme. Logicky, ale citelně tak schází i zamyšlení nad tím, proč výrazně odlišná nacionální politika v Kosovu a v Makedonii v letech 1966 až 1987 prakticky nikterak neovlivnila charakter neformálních kontaktů mezi slovanským obyvatelstvem a zdejšími Albánci. Každodenní vztahy mezi plně emancipovanými kosovskými Albánci a srbskou populací byly v polovině osmdesátých let stejně chladné (a potenciálně výbušné) jako soužití reálně neplnoprávných Albánců v Makedonii a příslušníků zdejšího většinového etnika. Vstřícnost a emancipace v jedné administrativně-správní oblasti Jugoslávie měly tedy v tomto ohledu stejný efekt jako represe a diskriminace ve druhé části federace.

V dalších částech monografie Přemysl Rosůlek pojednává o vývoji etnických vztahů v Makedonii po rozpadu jugoslávské federace. V těchto pasážích se faktografické chyby redukuje, zcela ale nemizí. Výklad je však bohužel popisný a převážně dosti plochý. Některé, i důležité problémy zůstávají nevysvětleny, na další není čtenář ani upozorněn. Autorovi jistě nelze zazlívát, že například nedokázal podrobněji analyzovat zákulisí vývoje albánských politických stran, vzájemné vazby mezi jejich vůdci, jejich zakotvení v albánské populaci, charakter jejich kontaktů s elitami v Kosovu a v Albánii. V literatuře k této problematice nalezneme jen útržkovité zprávy, obsáhlejší a věrohodnější poznatky snad někdy v budoucnosti přinese až archivní výzkum. V recenzované monografii mi však mimo jiné chybí vysvětlení, nakolik byly pro politiku albánských stran v Makedonii důležité také jiné problémy společenského a ekonomického vývoje než nacionální otázka, či zda byl tento problém pro jejich postoje naprosto dominantní hned od rozpadu Jugoslávie. Rosůlek si také například neklade otázku, nakolik si makedonská politická elita již na počátku devadesátých let uvědomovala výbušnost albánského ohniska a zda potenciální hrozba albánského separatismu ovlivňovala její postoje již v období rozpadu jugoslávské federace.

Jak známo, v závěru roku 1991 vydala takzvaná Badinterova komise usnesení, v němž doporučila mezinárodní uznání Makedonie. Takové doporučení přitom ve stejné době odmítla vydat ve vztahu k obdobné žádosti Chorvatska, a to s odůvodněním, že v této republice nejsou dostatečně garantována práva národnostních menšin. Rosůlek se vůbec nezamýšlí nad tím, že formálně i reálně nebylo tehdy postavení Albánců v Makedonii o nic lepší než Srbů žijících v Chorvatsku a že Albánci přitom měli zhruba dvojnásobně větší procentuální zastoupení v populaci Makedonie než Srbové v Chorvatsku.

V roce 2001 se křehká etnická stabilita v Makedonii zhroutila a propukly zde několikaměsíční ozbrojené srážky mezi oddíly zdejších Albánců a jednotkami makedonské policie a armády, provázené z obou stran násilnostmi proti civilistům a jejich vyháněním na základě etnického klíče. V Rosůlkově monografii bohužel nenajdeme zřetelné objasnění důvodů, proč ke konfliktu došlo. Autor upozorňuje na vliv nedávné války v Kosovu a na dlouhodobou nespokojenost albánské části populace s jejím neplnoprávným postavením a se statutem Makedonie jako nacionálního státu makedonského národa. Nedozvíme se však nic o tom, zda byly ozbrojené akce

víceméně spontánním vystoupením místních radikálů, či zda povstání v Makedonii mělo širší a jasně určené programové záměry a cílilo ke sjednocení albánského etnického areálu. Autorův výklad je tu v mnoha směrech kontradiktorní a zmatený. Opakovaně konstatuje, že etnická situace v Makedonii byla ještě v roce 1999, či dokonce o rok později dobrá nebo uspokojivá a že nikdo s ozbrojeným konfliktem nepočítal (s. 152 n. a 192). Odkazuje přitom na dobové zprávy nevládních organizací blízkých Západu. Snad kvůli zachování politické korektnosti nedokáže, či nechce rozpoznat, že tyto jejich navenek nestranné reporty byly často ovlivňovány aktuálními velmocenskými zájmy a že je nutno s nimi zacházet stejně kriticky jako s každým jiným historickým pramenem. Za podobně pomýlené považují Rosůlkovy úvahy, v nichž zlehčuje závažnost příčin konfliktu. Považuje například za možné, že za vypuknutím bojů stál záměr makedonských politických stran odpoutat pozornost veřejnosti od jejich vlastních skandálů. Nevylučuje ani, že „v iniciační fázi konfliktu se jednalo o prostý boj mezi konkurenčními gangy albánských drogových dealerů, který byl až posléze úmyslně zmanipulován a transformován tak, aby získal etnopolitický rozměr“ (s. 193). Sporné jsou také jeho postřehy, vycházející často pouze z osobních rozhovorů vedených v Makedonii, že si albánská populace ozbrojený konflikt nepřála a začala sympatizovat s guerillou až po necitlivém zásahu státní moci proti povstalcům (s. 168 n.).

Některá důležitá fakta a souvislosti týkající se války v Makedonii v roce 2001 Rosůlek pomíjí nebo jim nepřikládá potřebný význam. V jeho knize najdeme jen okrajové zmínky o desetitisících uprchlíků, kteří museli kvůli bojům, ale především kvůli násilí ze strany většinového etnika opustit v roce 2001 své domovy. Autor konstatuje, že se 150 až 170 tisíc uprchlíků vrátilo do svých domovů. V knize se však vůbec nevyjadřuje k tomu, že v důsledku násilností se tehdy také podstatně redukoval počet Albánců žijících v jižních a východních částech Makedonie a naopak významně pokleslo zastoupení Makedonců v některých západních a severních regionech země.

V další části knihy se autor rozsáhle věnuje analýze takzvané ochridské dohody, jejímž uzavřením si západní státy vynutily ukončení etnické války v Makedonii. Rosůlek správně konstatuje, že makedonská strana znemožnila federalizaci státu, že však dohoda současně zavedla do politického systému mnoho prvků konsenzuální demokracie a její uplatňování přispělo k další separaci Makedonců a Albánců. Analýza však i tentokrát ulpívá víceméně na povrchu. Výkladu schází zobecnění i větší geografický záběr, v jehož rámci by bylo možné válku v Makedonii a ochridskou dohodu zhodnotit na pozadí událostí spojených s rozpadem Jugoslávie. Takový pohled by možná ukázal, že západní velmoci dokázaly více či méně úspěšně vyřešit řadu komplikací provázejících zánik Jugoslávie, ale nebyly s to si poradit s menšinovým problémem. Buď pasivně přihlížely etnické homogenizaci, jako tomu bylo v případě Chorvatska a Kosova, anebo se s nevelkým úspěchem snažily zavést mechanismy, které by mnohonárodnostním zemím na Balkáně přinesly společenskou stabilitu, efektivně fungující demokratický politický systém a ustavily by platformu pro vytváření multietnické společnosti. Ochridská dohoda, stejně jako daytonská dohoda o Bosně a Hercegovině, však dokázala pouze zastavit otevřený etnický

konflikt, nikterak však zmírnit ostré tenze ve vztazích mezi Makedonci a Albánci, respektive Bosňáky, Srby a Chorvaty.

Rozpačitý dojem z knihy nerozptyluje ani její závěrečná část, která pojednává o vývoji etnických vztahů v Makedonii v letech 2005 až 2014. Dokonce se mi zdá, že předcházející text byl již určitou dobu hotový a že autor k němu poslední kapitolu dodatečně připojil. Svědčil by o tom rozdílný přístup k hodnocení perspektiv etnického soužití v Makedonii. Optimismus, který nalezneme ve větší části monografie, v poslední kapitole a v závěru knihy střídá skepse.

Přemysl Rosůlek nepochybně vynaložil na přípravu recenzované monografie mnoho času a námahy. Výsledný efekt však tomuto úsilí bohužel neodpovídá. V recenzi jsem přitom poukázal pouze na některé slabiny posuzované knihy. Text navíc neprošel pečlivější redakční úpravou, která by například nedopustila, aby byl opakovaně používán termín „judikatura“ tam, kde má být slovo „justice“ (s. 310, 313, 315). Autor by si však měl především, pokud chce analyzovat problémy moderních a soudobých dějin, osvojit základní metody historické práce, zejména kritický přístup ke zdrojům informací.

Recenze

Až na dno společnosti

Lucie Dušková

KALIFA, Dominique: *Les bas-fonds: Histoire d'un imaginaire*. Paris, Seuil 2013, 394 strany, ISBN 978-2-02-096762-4.

Dominique Kalifa je od roku 2002 profesorem dějin 19. století na pařížské Sorbonně (*Université Paris 1 Panthéon Sorbonne*), kde ve funkci vystřídal klasika svého oboru Alaina Corbina.¹ V letech 2008 až 2015 zároveň působil v pařížském Ústavu politických studií (*Sciences Po*) a ještě předtím všim začal v devadesátých letech pravidelně přispívat do literární rubriky deníku *Libération*. Kalifa se stejně jako Corbin zabývá dějinami reprezentací, symbolů a obrazů. Na rozdíl od něj se ale více soustředí na téma zločinu, policejního vyšetřování a lidí na okraji společnosti. Je autorem monografií o reprezentacích zločinu v populární kultuře,² o vzniku fenoménu soukromých detektivů,³ o příslušnících francouzské Cizinecké legie v Maghrebu⁴ a dalších knih. Kalifa je dnes znám a ceněn především jako historik,

1 Pražské nakladatelství Argo vydalo tři Corbinovy knihy: *Narcis a miazma: Pach a společenské představy 18. a 19. století* (2004), *Na stopě neznámému: Znovuzrození L. F. Pinagota* (2007) a *Vesnice „kanibalů“* (2011).

2 KALIFA, Dominique: *Crime et culture au XIXe siècle*. Paris, Perrin 2005.

3 TÝŽ: *Naissance de la police privée: Détectives et agences de recherches en France, 1832–1942*. Paris, Plon 2000.

4 TÝŽ: *Biribi: Les bagnes coloniaux de l'armée française*. Paris, Perrin 2009.

který neváhá do historické vědy vnášet inovativní témata, a jako skutečný odborník na populární kulturu 19. a začátku 20. století. I jeho v pořadí osmá monografie, jejíž název lze do češtiny přeložit jako *Lidská spodina: Dějiny jednoho imaginárna*, je příkladem inovativních přístupů i šíře odborného záběru.

Jak sám autor uvádí, kniha o lidské spodině zaujímá v jeho práci zvláštní místo. Lidská spodina totiž v jeho dosavadních výzkumech plnila spíše funkci „kulis“, a jakožto předmětu bádání se jí stejně jako ostatní historičky a historikové raději vyhýbal. Kromě toho, že je takové téma pokládáno spíš za popularizační a oddechové, patřící někam na pomezí černých kronik a senzačních historek z podsvětí, je totiž dost obtížně vědecky a metodologicky uchopitelné a ani v jiných sociálních vědách nemá žádnou popisnou ani analytickou hodnotu. Kalifa ale převrací perspektivu, respektive na tvrzení, že termín „lidská spodina“ nemá žádnou deskriptivní ani vypovídací hodnotu o sociálních skutečnostech, staví své vlastní teze. Žádná homogenní masa lidské spodiny sice nikdy neexistovala, ale existoval a existuje vnitřně heterogenní a rozporuplný svět nejruznějších osudů a postav, skupinek a skupin společností vyloučených, které často stojí proti sobě, a především se řídí vlastními pravidly a vlastní přísnou hierarchií, což masová kultura spojila a zhmotnila do jedné literární figury. Právě tímto směrem Kalifa míří svůj výzkum a místo snahy lidskou spodinu analyzovat metodami historické sociologie se soustředí především na otázku jejích reprezentací. Zajímá ho analýza způsobů, jak byla lidská spodina popisována, s jakými atributy, místy a příběhy byla spojována, jaké sociální a hospodářské kontexty na tyto reprezentace působily i jak se vyvíjely a proměňovaly v čase. Zároveň ale neopouští ani terén prožívané zkušenosti. Těmto reprezentacím přiznává sociální aktérství, a to tím způsobem, že společnost se podle svých zakotvených představ o lidské spodině rozhoduje a jedná, jako by šlo o skutečnost. Jinými slovy, Kalifa pro svou analýzu využívá koncept sociálních imaginárů (*imaginaires sociaux* – s. 21).

V tomto duchu také člení svou knihu: Zatímco v prvním oddílu se soustředí na vynoření figury lidské spodiny v jejích obrazových, sociálních i hospodářských kontextech, v druhém se věnuje vybraným příkladům, jak se představy o lidské spodině stávají sociálními aktéry. Ve třetím oddílu propojuje oba pohledy a ukazuje postupné proměny reprezentací lidské spodiny po druhé světové válce a načrtává další možné případy, kdy se v už proměněných formách stává sociálním aktérem naší přítomnosti.

Lidskou spodinu objevila společnost začátku 19. století. V důsledku průmyslové revoluce a modernizace, rychlé industrializace a urbanizace, masivní migrace

do měst i do zámoří byly narušeny tradiční sociální struktury a vytvářely se dosud neviděné sociální vztahy. Venkov se vyliďňoval a vznikaly rozsáhlé městské periferie, kde se koncentrovala chudina, závislá na překérní a špatně placené práci. Tradiční buržoazie znejistěla a dostala strach. Stále byly v platnosti především náboženstvím dané výklady světa, zároveň se ale v důsledku rychlých sociálních a ekonomických proměn změnil i pohled na chudobu. Zatímco středověkou optikou byli chudí vnímáni jakožto nešťastníci zasluhující milosrdenství, případně jakožto praví následovníci Krista, v 19. století se chudoba diskurzivně nerozlučně spojila se zlem a dekadencí, a v této perspektivě se masy městského proletariátu a čtvrtě, ve kterých žily, stávaly „přirozenou líhni zla“ (s. 140). Demoralizace, neřest, špína (tělesná i duševní), zločin a špatnost byly motivy, které se nejčastěji objevovaly v dobových spisech lékařů, ekonomů, filantropů, sociálních reformátorů, včetně například Alexise de Tocquevilla nebo Friedricha Engelse, a dalších dobových expertů k označení dělnických vrstev a předměstí. Jako by tyto obrazy podle autora odpovídaly potřebě společnosti pojmenovat svůj strach. Masová kultura, zpočátku především literární díla typu *Bídníků* Victora Huga nebo *Tajností pařížských* Eugena Sue a rychle se rozmáhající tisk, tedy v 19. století vznikající „nový režim kultury založený na komercializaci a zmasovění kulturních produktů“, potom tyto obrazy v interakci se společenskou odezvou dál šířila a stereotypizovala (s. 132).

Druhý oddíl předestírá čtyři základní linie vyprávění, které podle Kalify o lidské spodině cirkulovaly, a zároveň čtyři příklady, v nichž se lidská spodina prostřednictvím představitivosti stávala sociálním aktérem. V první řadě to byli policejní vyšetřovatelé, kteří ve snaze získat nad tímto prostředím kontrolu, orientovat se v něm a vtisknout mu nějaký řád jeho příslušníky a místa roztrídili do kategorií podle „ideálních typů“ a zařadili je do „impéria seznamů“ (s. 145). V policejních příručkách a slovnících se tak objevily například kategorie „padělatelů olivového oleje“, „falešných žebráků“, „bytařů“, „kasařů“, „podvodníků“, „přistavních zlodějů“, „pouličních zlodějů“ a podobně. Například v Londýně poloviny 19. století podle jednoho policejního spisu existovalo čtyřiaadvacet kategorií lidské spodiny (s. 155). Policejní habitus, kategorizace a katalogizace umožnily sestavit jakousi přehlednou „galerii nepřipustného“, podle lineární souslednosti odpovídající policejnímu myšlení. Odsud se pak tyto klasifikační tabulky rozšířily do dalších sfér, od tisku po sociální vědy. Kalifa mezi jinými uvádí příklad amerického sociologa Nelse Andersona, podle něž na začátku dvacátých let minulého století existovalo v Chicagu sedmačtyřicet kategorií lidí bez domova (s. 159). V této kapitole si samozřejmě nelze nevšimnout uplatnění perspektiv Michela Foucaulta: stejně jako Foucault i Kalifa ukazuje, jak poznání a katalogizace umožňují nad lidskou spodinou získat (diskurzivní) moc, ovládat a disciplinovat ji. Zároveň ale podobně jako slavný filozof na případu lidské spodiny demonstruje, jak jsou takzvané objektivní sociální kategorie především produktem představitivosti a habitu těchto expertních kruhů a *de facto* součástí jejich sebelegitimizace.⁵

5 Srv. FOUCAULT, Michel: *Dohlížet a trestat: Kniha o zrodu vězení*. Praha, Dauphin 2000.

Druhá linie vyprávění podle Kalify staví na této kategorizaci a katalogizaci, kromě toho ale i na fantazii, touze po senzaci a po komercializaci. Je to linie líčení zážitků z výprav novinářek a novinářů v převlečení do městských slumů a předměstí, která vyústila do žánru investigativní žurnalistiky. Kalifa jmenuje celou řadu příkladů, mezi nimi i Elizabeth Cochranovou, která se proslavila tím, že v osmdesátých letech 19. století psala o životě v chudinských předměstích Pittsburghu. Největší úspěch ale slavila, když po deseti dnech strávených v útulku pro šílence usvědčila v soudním procesu jeho vedení z nelidských metod (s. 186). Dalším příkladem sociálního aktérství vyprávění o lidské spodině je zrod „turismu do nebezpečných čtvrtí“. Zpřehlednění a reportáže, které se mimo jiné podílely také na nastolování sociálních otázek, podnítily touhu „vidět tu bídu na vlastní oči“. Návštěva těchto míst ale většinou přinesla zklamání, protože turista buď nespatriil vůbec nic, nebo ho zavedli do nějaké putyky, kde bylo vše naaranžováno tak, jak by podle vyprávění mělo předměstí vypadat (s. 214). Nicméně organizování těchto výprav přinášelo velké zisky prostředníkům i policii, která tato aranžmá trpěla.

Čtvrtá linie vyprávění pochází z pera básníků, malířů a literátů přelomu 19. a 20. století. Některé kategorie lidské spodiny, především postavy tanečnic, cikánských hudebníků, posléze i samotných básníků a malířů, se stávaly předmětem „touhy po poetickém úniku“, personifikací představ o nefalšované svobodných lidech, nesvázaných společenskými konvencemi, a některé městské čtvrtě, jako například pařížský Montmartre, těmto představám dodávaly romantické a svobodomyšlné kulisy. Přestože touha vidět je na vlastní oči přinášela čtenářům podobné zklamání jako v případě turistických výprav, zůstávaly oblíbenými tématy, jelikož jejich obrazy dokázaly poskytnout vítaný únik z příliš banální a přízemní každodennosti.⁶ Zejména obrazy putyk, křivolakých uliček, tanečnic a chudých malířů se staly také jedním z nejčastějších témat tehdy rychle nastupující kinematografie a pomáhaly dál stereotypizovat a stylizovat lidskou spodinu do oblíbené a osvědčené kulturní figury.

Třetí oddíl knihy ukazuje, jak spolu s ustavováním moderních sociálních států, zaváděním sociálního pojištění a podpory v nezaměstnanosti i s poválečnými proměnami v pohledu na práci postupně mizela lidská spodina v podobě, jak ji ustavilo 19. století. Nicméně přetrvávající potřeba pojmenovat, vyloučit, vidět senzaci spolu s krizí v sedmdesátých letech minulého století do slovního rejstříku vnesla a rozšířila pojem *underclass*, nebo také „noví chudí“ (s. 318). Řada příslušníků těchto vrstev měla imigrační kořeny a zázemí, což znovu přiživilo nejružnější představy o přirozených předpokladech k bídě, neřesti a kriminalitě i fantazie o nekonformních svobodných jedincích obývajících exotické země. Vedle toho se slovník obohatil o další aktualizované kategorie odpovídající novým socioekonomickým kontextům. Objevili se tak „lidé na sociálních dávkách“, „sociálně nepřizpůsobiví“, „sociálně vyloučení“ a podobně (s. 287). Pro řadu sociálních teoretiků, jako například Charlese Murrayho nebo Lawrence Meada, se pojem *underclass* stal argumentem k obraně

6 Mimoходом, s podobnou tezí přišel historik Sovětského svazu Alexej Yurchak při analýze představ o SSSR. Srv. kapitolu „Imaginární Západ“ v knize *Everything was forever, until it was no more* (Princeton, Princeton University Press 2006).

konceptů, podle nichž sociální zákonodárství vede k zahálce, nezaměstnanosti, rozpadu rodiny a ke kriminalitě a ohrožuje sociální řád. Kalifa tak ve třetím oddílu své knihy sleduje transformaci imaginárna o lidské spodině až téměř do současnosti, přičemž právě zde je nejznatelnější jeho postoj angažovaného historika.

Ve třetí části knihy je také nejpatrnější využití perspektiv teoretiků Frankfurtské školy, přestože odkazy na ně nalezneme i v prvních dvou oddílech. Nejvýrazněji tu také probleskuje myšlenka, že masová kultura je nositelkou určité filozofie, která při hlubší analýze poukazuje na základní společenské struktury. V tom Kalifův přístup neodbytně připomíná analýzu meziválečné německé společnosti formulovanou sociologem Siegfriedem Kracauerem. Ten ukázal, jak tehdy oblíbené filmové horory typu *Kabinet doktora Caligariho* odkrývaly *de facto* myšlenkové a identitní vakuum, v jakém se německá společnost ve dvacátých letech ocitla, a jak jsou filmové postavy typu doktora Caligariho předobrazem hypnotického tyрана, po kterém tehdejší společnost podvědomě toužila a na kterého se připravovala. Následně stejně oblíbené kýčovitě komedie z doby hospodářské a politické krize odváděly společnost od sebereflexe a pomáhaly ji ukolébat ve víře, že všechno zase bude snadné a dobré.⁷ Kalifova teze není tak fatalistická jako Kracauerova, nicméně podobně jako on nalézá v brakové kultuře zásadní historické prameny, s jejichž využitím lze rozkrývat hluboké společenské procesy a psát solidní sociální dějiny.

Dominique Kalifa svou monografií ukazuje, že i dějiny lidské spodiny mohou být seriózní vědeckou prací s analytickou hodnotou. Dokládá to i fakt, že v roce 2013 za *Lidskou spodinu* získal cenu rádia France Culture v kategorii odborných publikací a v roce 2015 byl francouzskou ministryní vědy a vysokého školství oceněn za celkový vědecký přínos. Důležité je především, jak jeho kniha převrací perspektivu a ukazuje, že dějiny lidské spodiny jsou především dějinami většinové společnosti a její potřeby popsat a pojmenovat své odvrácené stránky a svůj strach z měnícího se světa, potřeby vylučovat, moralizovat, disciplinovat. Úctyhodné je i množství citovaných zdrojů a jejich rozmanitost – nicméně chybějící bibliografie a soupis pramenů jsou zároveň největším nedostatkem knihy, tím spíše že práce je přímo založena na analýze populární kultury. Čtenář tak nedostává možnost udělat si ani celistvější představu o kulturní produkci k danému tématu. Ze středoevropského pohledu pak nezbyvá než litovat, že kniha se navzdory proklamované snaze být globálními dějinami soustředí především na frankofonní, hispanofonní a anglofonní části světa a že dějiny lidské spodiny ruského nebo německého jazykového prostoru jsou v ní zmíněny jen vzácně. Tohle ale působí spíše jako inspirující výzva.

7 KRACAUER, Siegfried: *From Caligari to Hitler: A Psychological History of the German Film*. Princeton, Princeton University Press 1947.

Recenze

Až příliš zaujaté vyvracení „černé legendy“

Marek Šmíd

GUIDUCCI, Pierluigi: *Oltre la leggenda nera: Il Vaticano e la fuga dei criminali nazisti*. Milano, Mursia 2015, 430 stran, ISBN 978-88-4255-548-3.

Rozsáhlá monografie italského historika a právníka Pierluigiho Guiducciho (1951), jejíž název by se dal přeložit jako *Co se skrývá za černou legendou: Vatikán a útěk nacistických zločinců*, se zabývá kapitolou, která po sedmdesáti letech stále vzbuzuje zájem i řadu spekulací – roli katolické církve, respektive Vatikánu při úniku nacistických zločinců z Německa do západní Evropy (Španělsko, Švýcarsko), na Blízký východ (Sýrie, Egypt) či do zemí Jižní Ameriky (Argentina, Chile, Brazílie, Paraguay či Venezuela). Do značné míry představuje polemiku s knihou amerického historika rakouského původu Geralda Steinachera *Nacisté na útěku*,¹ jejíž autor tvrdí, že osmi stovkám nacistických funkcionářů se podařilo opustit poválečné Německo a uprchnout před spravedlností, rovněž za pomoci Vatikánu a Červeného kříže. Guiducciho práce je rozdělena do třinácti kapitol, které jsou vyvážené a logicky na sebe navazují. Doplnují je zajímavé přílohy z archivů, přehledný soupis literatury a jmenný rejstřík.

Vatikánské intervence ve prospěch válečných uprchlíků, mezi něž se v poválečném zmatku a chaosu v poraženém Německu vmísili i mnozí představitelé nacistické

1 STEINACHER, Gerald: *Nazis on the Run: How Hitler's Henchmen Fled Justice*. New York, Oxford University Press 2011.

třetí říše, jsou jednou z údajných temných stránek pontifikátu papeže Pia XII. Základní teze autora je však jednoznačná: pokud byl Svatý stolec ochoten pomáhat v rámci charitativních aktivit všem poválečným uprchlíkům bez rozdílu, rozhodně tak vědomě nečinil ve prospěch elit nacistické strany. Na četná obvinění Vatikánu prostřednictvím rakouského biskupa Aloise Hudala, který se po válce opravdu podílel na pomoci nacistům při útěku, vystavoval jim vatikánské pasy a ukrýval je v římských klášterech (týkalo se to například Adolfa Eichmanna, Josefa Mengeleho, Ericha Priebkeho či Anteho Paveliče), kvůli čemuž se stal jakýmsi prototypem „vatikánské kolaborace s nacismem“, Guiducci odpovídá, že se tak dělo bez vědomí a podpory vatikánské hierarchie v čele s papežem Piem XII. Poté co se Pius o Hudalových aktivitách dozvěděl, naopak ho přiměl rezignovat na vedení německé koleje Anima v Římě a stáhnout se do ústraní.

Hutný text práce, který obratně zasazuje Vatikán do mezinárodního dění po druhé světové válce, vychází z autorova dlouholetého studia ve vatikánských, evropských a amerických archivech (USA, Argentina), díky čemuž představuje fundovanou polemiku s přežívajícími ideologickými klišé některých historiků a černobílým viděním novinářů. Guiducci před čtenářem postupně odhaluje síť soukromých rezidencí, hotelů a penzionů v Rakousku a severní Itálii, jež byly zapojeny do útěku nacistů z Německa a na cestě jim poskytovaly pohostinnost. Veškerá obvinění Vatikánu, konkrétně především janovského arcibiskupa Giuseppa Siriho, že se na tomto komplotu podílel, autor na základě studia Historického diecézního archivu v Janově odmítá a zdůrazňuje arcibiskupův dlouholetý odtažitý postoj od fašismu i nacismu. Vyvrací také obvinění vznášena vůči Papežské komisi pomoci (*Pontificia Commissione di Assistenza*) v Janově v čele s Ferdinandem Baldellim, Carlem Eggerem a Otto Fallerem, jež byla v roce 1944 zřízena na pomoc válečným uprchlíkům. Autor tvrdí, že představitelé církve včetně zástupců humanitárních organizací o přítomnosti nacistů v církevním prostředí v Itálii nevěděli, takže ji nemohli podporovat nebo krýt. Zároveň poukazuje na humanitární aktivitu Svatého stolce v poválečné době ve prospěch tisíců potřebných.

Výsledky studia v amerických archivech podle Guiducciho dokazují, že nacistickým činitelům často vydávaly cestovní pasy úřady Spojenců. Do italských přístavů přicházeli nacisté s pasy jiných států, například známý velitel gestapa v Lyonu Klaus Barbie přicestoval s pasem Spojených států amerických. Na útěku ze střední Evropy jim pomáhala mezi jinými státy vítězného tábora například Francie, jejich „odchod“ krylo Rakousko nebo východní Německo. Nacisté mohli získat cestovní doklady také od Mezinárodního Červeného kříže, který takto pomohl do zahraničí kupříkladu přednímu organizátorovi holokaustu Adolfu Eichmannovi. Prezident Červeného kříže Carl Jacob Burckhardt byl totiž za druhé světové války nadšeným obdivovatelem nacismu a otevřeným antisemitou; jeho organizace byla navíc zřejmě ovládána německou tajnou službou. Nacisty při útěku podporovaly i četné falešné humanitární organizace, založené jejich blízkými osobami, jako byla v roce 1951 zřízená Tichá pomoc pro válečné zajatce a internované osoby (*Die Stille Hilfe für Kriegsgefangene und Internierte*).

Na základě výzkumů amerických archivů, zejména Národního bezpečnostního archivu (*National Security Archive*) ve Washingtonu, píše Guiducci rovněž o tajné zpravodajské organizaci generála Reinharda Gehlena, která vznikla v dubnu 1946 v americkém okupačním pásmu Německa převážně z německých pracovníků. Logicky do ní tak „vpluli“ mnozí někdejší prominentní nacisté; někteří z nich později vstoupili do americké Ústřední zpravodajské služby (CIA) a vyhnuli se tím trestům za válečné zločiny. Hlavní motivací západních spojenců se s nastupující studenou válkou stalo omezení sovětského vlivu, k čemuž neváhali využít služeb a zkušeností bývalých nacistů, smýšlejících často silně antikomunisticky. Závěr knihy možná překvapí čtenáře tvrzením, že se někteří vlivní nacisté uplatnili jako zkušení odborníci nejen ve Spojených státech amerických, ale i v Sovětském svazu. Poměrů v českých zemích se autor stručně

dotýká v podkapitole „Tragédie v Sudetech“, kde přehledově sleduje poválečné události v některých českých městech. Popisuje násilí páchané na Němcích, jež označuje za etnickou čistku, prováděnou za pasivního přihlížení Sovětů.

„Černou legendu“ o spolupráci Vatikánu s nacisty autor považuje za umělý výtvor některých proticírkevních kruhů v čele s ateistickým Sovětským svazem, které chtěly maskovat vlastní kooperaci s Hitlerovým režimem v určitém období falešným obviněním Vatikánu. V českém prostředí byla papežská politika za války a po ní předmětem dehonestace v dílech jako *Vatikánská politika za druhé světové války*, *Spiknutí proti republice* či *Církev v našich dějinách*² nebo v komunisty zaplaceném posudku vatikánské politiky z pera právního experta Antonína Hobzy.

Pierluigi Guiducci v díle pojatém snad až příliš apologeticky hájí přesvědčení, že katolická církev rozhodně nemohla chránit někoho, kdo se účastnil perzekuce jejích biskupů, kněží, řeholníků, duchovních i laiků a kdo se v samotné papežově římské diecézi podílel na násilí a likvidaci Židů během války. Ostatně vatikánsko-německé vztahy byly značně pošramoceny bezprostředně po přijetí konkordátu v roce 1933 a definitivně poničeny po vydání antinacistické encykliky *S palčivou starostí* (*Mit brennender Sorge*) v březnu 1937. Katolická církev naopak odsuzovala

2 LEHMANN, Leo H.: *Vatikánská politika za druhé světové války*. Praha, Tiskové a nakladatelské družstvo Blahoslav 1947; SVOBODA, Alois – TUČKOVÁ, Anna – SVOBODOVÁ, Věra: *Spiknutí proti republice*. Praha, Melantrich 1949; ČERNÝ, Bohumil a kol.: *Církev v našich dějinách*. Praha, Orbis 1960.

vraždy, masakry a krveprolití, přičemž usilovala o spravedlivé procesy s jejich viníky, jak se k tomu Pius XII. zavázal již při setkání s britským premiérem Winstonem Churchillem v Římě v srpnu 1944. Veškeré aktivity kněží, kteří nacistům pomáhali, považoval Svatý stolec za jejich soukromou iniciativu, většinou však o nich zřejmě nevěděl. Někteří Němci, kteří dožili v římských klášterech (jako například syn šéfa nacistické strany Martin Adolf Bormann), se stali podle Guiducciho zbožnými a přesvědčenými katolíky. Jejich křty a účast na svátostech ukazují podle autora knihy spíše na křesťanskou podporu bližního ze strany církve, nikoliv na sympatie s nacistickou politikou.

Guiducciho práce určitě představuje zajímavou reakci italského církevního historika na diskusi, jež se rozproudila v roce 2003, kdy byl Svatý stolec obviněn z podpory nacistických zločinců na útěku po skončení druhé světové války. Objektivně zhodnotit tuto historii a argumenty zaznívající v polemice o ní však bude možné až po otevření fondů Tajného vatikánského archivu v Římě k pontifikátu Pia XII., které současný papež František slibuje.

Kronika

Čínsko-sovětské vztahy v globální studené válce

Zpráva o 24. berlínském kolokviu o soudobých dějinách

Daniela Kolenovská

Centrum pro studium studené války a jejích dopadů Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., navázalo v roce 2016 spolupráci s Berlínským centrem pro studium studené války (*Berliner Kolleg Kalter Krieg / Berlin Center for Cold War Studies*). Berlínské centrum vzniklo v březnu 2015 jako společný projekt Hamburského ústavu pro sociální výzkum (*Hamburger Institut für Sozialforschung*), Ústavu pro soudobé dějiny v Mnichově a Berlíně (*Institut für Zeitgeschichte, München – Berlin*), Spolkové nadace pro zpracování diktatury SED (*Bundesstiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur*) a Humboldtovy univerzity v Berlíně.¹ Cílem Berlínského centra je podporou mezinárodní i vnitroněmecké odborné diskuse přispívat k rozvoji výzkumu studené války. Badatelsky se zaměřuje na zkoumání reflexe a řízení konfliktů ve studené válce a sleduje její vliv na kulturu paměti západních i východních společností. Podle spolupracovníků Berlínského centra je zásadní sdílení výsledků výzkumů napříč hranicemi a v rámci co nejširší odborné komunity. Značnou energii proto věnují propojení podobně tematicky zaměřených pracovišť ve světě – jednak pomocí internetové prezentace a jednak zvaním zahraničních expertů k práci přímo

1 Viz internetové stránky centra <https://www.berlinerkolleg.com>.

v Berlíně. První takový roční pobyt v Berlínském centru pro studium studené války využil americký historik Austin Jersild k prohloubení svého dlouhodobého výzkumu pozice východoevropských států v sovětsko-čínských vztazích projektem sledujícím pohled socialistických států na Hnutí nezúčastněných zemí.²

Ve dnech 23. a 24. září 2016, na závěr svého studijního pobytu, Jersild s podporou Berlínského centra zorganizoval dvoudenní mezinárodní kolokvium věnované čínsko-sovětským vztahům ve studené válce. Podle Jersilda patří příběh čínsko-sovětské aliance a jejího rozpadu k nejpříznačnějším epizodám studené války a čínská frustrace z reality socialistického světa zásadně ovlivnila politiku Pekingů vůči globálnímu Jihu i vůči Západu. Kolokvium se proto zabývalo zejména globálními konsekvencemi čínsko-sovětských vztahů a jeho účastníci se snažili vyzdvihnout nové metody a přístupy k výzkumu studené války, přesáhnout tradičně nejvíce akcentované téma sovětsko-amerického soupeření a zohlednit celý systém mezinárodních vztahů.

V první části kolokvia Bernd Greiner (Hamburský ústav pro sociální výzkum) a Elizabeth McGuireová (Kalifornská státní univerzita, Berkeley) uvažovali o podobnostech ruské a čínské sociální zkušenosti (struktura společnosti, její agrární charakter, politický systém organizovaný dlouhodobě vládnoucími dynastiemi, Západ jako výzva) jako o reálném základu porozumění mezi čínskou a sovětskou veřejností. Oscar Sanchez-Sibony (Hongkongská univerzita) připomněl, že vědomí společné tradice s sebou neslo značné emoce na obou stranách. Elizabeth McGuireová pak shrnula svůj výzkum běžných vztahů vznikajících mezi občany obou států a popsala, jak tíživě bylo pocítováno jejich znemožnění po rozpadu politických vazeb mezi Moskvou a Pekingem.³ Lorenz Lüthi (McGillova univerzita, Montreal) a Yafeng Xia (Univerzita Long Island, New York) pak v diskusi vyzdvihli dva momenty na cestě k sovětsko-čínské roztržce: podle Lüthiho se v roce 1957 stalo prvním mezníkem čínské zjištění, že Peking nedostane z Moskvy nový úvěr a musí začít splácet první. Ačkoliv od té doby podle něho obě země směřovaly k rozchodu, nic nenaznačovalo, že by měl být tak výrazně dramatický. Yafeng Xia upozornil, že míra neshody v letech 1957 a 1958 byla mezi Moskvou a Pekingem nižší než v roce 1964, kdy již Mao Ce-tung své kroky záměrně cílil ke konfliktu. Pokud máme hledat událost, kdy se konflikt stal nevyhnutelným, dodal Lüthi, pak mnohé napoví vnitřní vývoj Komunistické strany Číny a způsob, jímž Mao navzdory svým hendikepům získal neomezenou moc a popularitu. Z tohoto hlediska se jeví jako podstatnější rok 1962. Za základní otázku čínsko-sovětské roztržky Lüthi označil soupeření o výklad obsahu „socialistického tábora“ – tedy o to, čím a jakým je to projekt. Ragna Bodenová z Úřadu spolkového pověřence pro dokumenty Státní bezpečnosti bývalé NDR v Berlíně (*Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen DDR*) zároveň připomněla, že soupeření

2 Viz např. JERSILD, Austin: *The Sino-Soviet Alliance: An international history*. Chapel Hill, University of North Carolina Press 2013.

3 Blíže viz MCGUIRE, Elizabeth: *Red at Heart: How Chinese Communists Fell in Love with the Russian Revolution*. Oxford, Oxford University Press 2017 (v tisku).

o právo určovat náplň projektu socialistického tábora otevřelo nové diskuse o hloubce ruské a čínské tradice. Rozchod „nové Číny“ se Sovětským svazem tak znamenal podstatný posun v objevování čínské identity, dodal Lüthi.

Druhá část kolokvia postihla ve vystoupeních Lorenze Lüthiho a Jeremyho S. Friedmana (Harvardova univerzita, Cambridge) soupeření čínské, sovětské a americké politiky na globálním Jihu. Friedman odmítl sledovat studenoválečnou éru jako řadu válek, konstatoval, že skutečná válka je ve studené válce jen výjimečný jev, a navrhl přemýšlet o tomto konfliktu jako o globální hospodářské změně. Srovnal přitom své závěry o sovětských a čínských ambicích v dekolonizovaných zemích s očekáváním reprezentací nových nezávislých států. Upozornil, že jeho studium situace v Tanzanii odhaluje, že navzdory teoretickým střetům o „třetí svět“ šlo na daném místě vždy o konkrétní politické nebo ekonomické benefity.⁴ Kulturní revoluce v Číně podle něho znamenala konec inspirace čínským modelem revoluce v Africe. Ten zůstal populární mezi lidmi, političtí představitelé se ale takového scénáře obávali. Elizabeth McGuireová připomněla, že podpora nabízená globálnímu Jihu obsahovala i nabídku vzdělávání, a dodala, že v tomto směru byla čínská nabídka přehlednější a vysoce organizovaná, zatímco na sovětské straně převládal chaos a malá schopnost ze získaných kontaktů těžit. Jan Zofka (Univerzita Lipsko) upozornil, že také ekonomickou pomoc dokázal Peking poskytnout rychleji a komplexně, zatímco jednání dekolonizovaných zemí s Moskvou se vlekla tři až dvanáct let. Péter Vámos (Historický ústav Maďarské akademie věd, Budapešť) v této souvislosti uvedl, že již od poloviny čtyřicátých let Maova Čína bojovala svou vlastní válku, aby se stala třetím centrem světa. Po roce 1968 pak podle Vámose vstupovala na globální Jih s cílem poškodit Sovětský svaz a odrazovala tamní politiky od spolupráce s ním. Pokud přijali posilu z Moskvy, okamžitě ztráceli naději na jakoukoliv pomoc Peking.

Třetí zasedání kolokvia se soustředilo ve vystoupeních Daniela Leeseho (Freiburská univerzita) a Yafenga Xia na čínsko-americké strategické spojení v sedmdesátých letech dvacátého století. Yafeng Xia konstatoval, že po okupaci Československa armádami Varšavské smlouvy panovaly v čínském vedení obavy ze stejného postupu Sovětů vůči ČLR. Z této obavy pak plynula snaha Pekingů nalézt cestu k dřívějším partnerům Číny – zejména k Francii – a ke Spojeným státům jako možnému spojenci pro případ vojenského střetnutí s Moskvou. Zlepšování čínského poměru k USA proto mělo silnou vojenskou a výzvědnou dimenzi. Proti novému spojení však působila neochota Washingtonu podpořit Peking proti Moskvě, přetrvávající nedůvěra Číny k Američanům kvůli jejich přítomnosti na Korejském poloostrově a také dlouhodobě antiamerické postoje prezentované čínské veřejností. Ačkoliv ministr zahraničí Henry Kissinger v listopadu 1973 *de facto* nabízel Číně nukleární obranu a vojenskou spolupráci, Peking na to podle Yafenga Xia nereagoval a v roce 1982 zcela ztratil zájem. Lorenz Lüthi podotkl, že čínsko-americké

4 Viz FRIEDMAN, Jeremy: *Shadow Cold War: The Sino-Soviet Competition for the Third World*. Chapel Hill, University of North Carolina Press 2015.

sbližování mělo zajímavé konsekvence pro „třetí svět“, a Daniel Leese připomněl čínskou politiku i americké angažmá ve Vietnamu.

Závěrečná část kolokvia se soustředila na otázku, jak čínská zkušenost se socialistickým a „třetím“ světem formovala vznik státně sponzorovaného a na export orientovaného modelu rozvoje. Sören Urbansky (Univerzita Ludwiga Maximiliana v Mnichově) a Oscar Sanchez-Sibony se pokusili zhodnotit, jak efektivní je hospodářská spolupráce v Eurasii. Podle jejich názoru se Sovětský svaz ani Rusko nikdy nepokusily vydat čínskou cestou ekonomického rozvoje, a dnešní Rusko tak v kontrastu k Číně není připraveno účastnit se globální ekonomiky jinak než jako dodavatel surovin. V tomto smyslu doporučil Péter Vámos zaměřit další výzkum na dosud minimálně analyzovaný čínský reformní model. Lorenz Lüthi v závěru diskuse relativizoval úspěšnost čínského zapojení do globální ekonomiky, když shrnul historické konstanty čínského ekonomického systému. Podle něho čínská ekonomika dlouhodobě trpí masivní korupcí, orientací na těžký průmysl (vybudovaný Sověty) a na růst za každou cenu. Lüthi upozornil na masivní environmentální škody a fyzické ničení starých čínských sídel, jejichž případná kritická artikulace je vnímána jako útok na čínský stát a vládnoucí komunistickou stranu. S ohledem na to podle něho nelze hovořit o překonání tradičního modelu čínské komunistické ekonomiky modernějším konceptem, který by dokázal být dlouhodobě globálně úspěšný.

Kronika

Soudobá česká a slovenská balkanistika

*VII. mezinárodní balkanistické sympozium /
7th International Symposium on Balkan Studies*

Milan Sovilj

Ve dnech 28. a 29. listopadu 2016 se konalo v historických prostorách Moravského zemského muzea v Brně mezinárodní balkanistické sympozium. Jednalo se o sedmou takovou konferenci, která již má dlouhou a bohatou tradici. Po prvním balkanistickém sympoziu v roce 1969 v Brně, které bylo pojato jako vědecké zasedání českých a slovenských balkanistů, podobná sympozia následovala v několikaletých časových intervalech a jejich účast se postupně rozšířila i na badatele z jiných, především balkánských zemí.¹

Sedmé mezinárodní balkanistické sympozium uspořádal Ústav slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity společně s Moravským zemským muzeem a Historickým ústavem Akademie věd České republiky, v. v. i. Aktivně se jej zúčastnilo více než šedesát historiků, politologů, filologů, etnologů a jiných odborníků z České republiky, Slovenska, Chorvatska, Srbska, Makedonie, Bulharska a Polska, kteří své příspěvky o minulosti a dějinách Balkánu i o česko-slovensko-balkánských

1 Srv. HLADKÝ, Ladislav: VI. mezinárodní balkanistické sympozium v Brně. In: *Akademický bulletin* [online], červenec 2005 [cit. 2016-12-12]. Dostupné z: <http://abicko.avcr.cz/archiv/2005/7/obsah/vi.-mezinarodni-balkanisticke-sympozium-v-brne.html>.

vztazích² představili ve třech sekcích: historie, etnologie, politologie; jazykověda; literatura a kulturologie.³

Velmi důležité bylo také plenární zasedání, které přineslo mimo jiné přehled české a slovenské historické balkanistiky od posledního balkanistického sympozia v roce 2005⁴ stejně jako na poli české lingvistiky výsledky zkoumání různých balkánských jazyků a etnologie⁵ nebo pohledy na vývoj chorvatské a srbské historiografie v posledních pětadvaceti letech, které prezentovali kolegové z Chorvatska a Srbska, profesori Damir Agičić a Mira Radojević.⁶ Své přístupy ke zkoumání minulosti Balkánu představili někteří z průkopníků české balkanistiky jako Ivan Dorovský nebo Miroslav Tejchman,⁷ ale i současní přední čeští balkanisté z Brna a Prahy Václav Štěpánek, Ladislav Hladký, Jan Pelikán a Jan Rychlík.⁸ Hojná byla účast zejména badatelů střední, ale i mladší generace, což potvrzuje intenzivní zájem českých a slovenských vědeckých kruhů o balkanistiku. Bohužel se nedá říci, že by se tomu vyrovnala účast kolegů z balkánských států, odkud přijeli pouze jednotlivci, čehož lze litovat jak vzhledem k navazování kontaktů během konference, tak s ohledem na bohatství odborné diskuse.

Jako každá podobná konference, na které své příspěvky prezentuje velký počet účastníků, tak i sedmé mezinárodní balkanistické sympozium bylo rozděleno do panelů, jejichž souběžné jednání – jakkoli organizačně pochopitelné – pozorným posluchačům znemožňovalo vyslechnout některé zajímavé referáty nebo se zúčastnit části diskusí. Organizace sympozia byla ovšem vynikající a milí a laskaví hostitelé dbali na to, aby vlastní konferenční jednání obohatily i prezentace knih stejně jako pestrý kulturní a umělecký program.

2 Autor této zprávy zde prezentoval příspěvek „Dvě téměř zapomenuté osobnosti zpravodajské a odbojové činnosti v československo-jugoslávských kontaktech za druhé světové války: František Hieke a Aleksandar Gjurić“.

3 Srv. VII. mezinárodní balkanistické sympozium: Program sympozia a sborník resumé příspěvků. / 7th International Symposium on Balkan Studies: Programme and abstract book. Brno, Masarykova univerzita 2016.

4 HLADKÝ, Ladislav: Česká historická balkanistika od posledního balkanistického sympozia; HURBANIČ, Martin: Slovenská historická balkanistika v posledním desetiletí.

5 KREJČÍ, Pavel: Česká lingvistika a jihoslovanské jazyky v posledním desetiletí; STEHLÍK, Petr: Česká a slovenská balkanistika o jihoslovanských literaturách v posledním desetiletí; UHEREK, Zdeněk: Česká etnologie a Balkán v posledním desetiletí; VALENTOVÁ, Libuše: 135 let rumunistických studií na Univerzitě Karlově; TSIVOS, Konstantin: Příběh novořeckých studií v Československu/ČR; BACKUS BORSHI, Orkida: Nový vzhled české albanistiky.

6 AGIČIĆ, Damir: Istraživanje balkanske/jugoistočnoeuropske povijesti u hrvatskoj historiografiji nakon 1991. godine; RADOJEVIĆ, Mira: Iskušenja savremene srpske istoriografije.

7 DOROVSKÝ, Ivan: Některé základní teoreticko-metodologické otázky naší balkanistiky; TEJCHMAN, Miroslav: Kolaborace na Balkáně za druhé světové války – různé pohledy a hodnocení.

8 ŠTĚPÁNEK, Václav: Tradice brněnských balkanistických sympozií; HLADKÝ, L.: Česká historická balkanistika od posledního balkanistického sympozia; PELIKÁN, Jan: Národnostní vztahy v Jugoslávii na počátku 70. let v reflexi deníku Politika; RYCHLÍK, Jan: Formování identit balkánských národů.

Netroufnu si příliš komentovat jiné sekce než historickou, zahrnující i dějiny dvacátého století, která nepochybně nabídla důležité příspěvky k jednotlivým tématům. První a druhá světová válka, období meziválečné i poválečné včetně posledního čtvrtstoletí našly své místo v kvalitních vystoupeních účastníků konference jak z perspektivy zkoumání dějin jednotlivých balkánských států, tak výzkumu česko-slovensko-balkánských styků.

I když v dnešní době (alespoň prozatím) se zdá, že aktuálně politicky Balkán nepředstavuje už tak nebezpečný „sud střelného prachu“ jako před pětadvaceti lety, v české a slovenské historiografii má zkoumání balkánské minulosti stále významné místo, což potvrdilo právě sedmé mezinárodní balkanistické sympozium v Brně. Prezentované příspěvky hodlají organizátoři vydat v konferenčním sborníku, což by bylo přínosné nejenom pro odborné vědecké kruhy, ale i pro širší veřejnost.

Anotace

OLEXÁK, Peter – SAFANOVIČOVÁ, Anna (ed.): *Antológia časopiseckých a novinových článkov Andreja Hlinku*. Martin, Matica slovenská 2013, 265 s., ISBN 978-80-8128-087-0;

LETZ, Róbert (ed.): *Andrej Hlinka vo svetle dokumentov*. Bratislava, Post Scriptum 2014, 360 s., ISBN 978-80-89567-36-2.

V poměrně nedávné době vyšly dvě zajímavé edice dokumentů, jež přinášejí články, studie a zamyšlení z pera jedné z nejvýznamnějších osobností slovenských dějin 20. století, kněze, politika a poslance Národního shromáždění, organizátora, překladatele, publicisty, papežského komořího a apoštolského protonotáře, monsignora, národního buditele a v neposlední řadě signatáře Martinské deklarace ze dne 30. října 1918 Andreje Hlinky (1864–1938). Jeho život je hluboce spjat s dějinami Slovenska první poloviny minulého století. Sympatie české veřejnosti si bezpochyby získal v roce 1906, kdy byl v rámci tuhé uherké perzekuce odsouzen k dlouholetému vězení. Po roce 1918 ztělesňoval Hlinka Slovenskou lidovou stranu i slovenské úsilí o dosažení autonomie. Jeho osobnost

dosud budí na Slovensku zájem historiků, teologů a odborné veřejnosti, čehož dokladem jsou četné vědecké studie, konference a zprávy v médiích, jež se jeho života a doby dotýkají.

Anotované edice prezentují relevantní soubor Hlinkových článků s politickým, hospodářským, náboženským, kulturním či literárním zaměřením, které byly zveřejněny na Slovensku i za jeho hranicemi. Promlouvá z nich vnímavý, emotivní a zbožný autor. Edice Petra Olexáka a Anny Safanovičové představuje soubor třiašedesáti chronologicky řazených článků z let 1893–1938, Letzova edice obsahuje – rovněž v chronologickém pořadí – padesát devět článků z téměř stejné doby (1894–1938). Jejím cenným obohacením je ovšem vydatná obrazová příloha, podrobný poznámkový aparát i rozsáhlý komentář editora k Hlinkovým textům. Obě publikace obsahují jmenný rejstřík. Reprezentativní výběr těchto edic bezpochyby ušetří zájemcům čas ve slovenských archívech či při pátrání po Hlinkových studiích, roztroušených v mnohých dobových novinách a časopisech, například v *Katolíckych novinách*, *Slováku*, *Tatranském Orlu* či *Ludových novinách*.

Předložené edice mohou být současně výzvou pro českou historickou obec k diskusi o osobnosti Andreje Hlinky, jeho místu v československých dějinách a první Československé republice, jeho osobních, vědeckých či politických kvalitách, což víceméně česká historiografie dosud přehlížela. Mohou posloužit k hlubší reflexi jednoho z hlavních tvůrců domácí politiky ve 20. století i k britké analýze slovenské společnosti tehdejší doby, přání jejíž katolické většiny Hlinka zřetelně artikuloval. A také být inspirací pro přehodnocení některých negativních stanovisek českých historiků, která vnesli do veřejného povědomí Hlinkovi současní kritici a odpůrci, zejména Tomáš Garrigue Masaryk a Edvard Beneš, a která v našem prostředí bohužel zdomácněla. Tak převládalo vnímání Andreje Hlinky jako zatvrdělého, neochotného, radikálního, emotivního a neústupného nacionalistického politika, který během první republiky dospěl k přesvědčení, že „manželství“ Slováků nejen s Maďary, ale ani s Čechy se nevydařilo, a směřoval k rozchodu s nimi. Kritické edice Hlinkových textů tak představují v mnohém též zrcadlo nastavené nám samým.

Marek Šmíd

PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Každodenní život v Československu 1945/48–1989*. Praha – Liberec, Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci 2015, 239 s., ISBN 978-80-87912-35-5 a 978-80-7494-250-1.

Každodennost patří mezi méně probádané sféry v čase socialistické diktatury v Československu, v posledních letech však vzniká čím dál více projektů, které se ji snaží konceptuálně a tematicky uchopit. Jednou z posledních publikací s tímto zaměřením je

anotovaný sborník kolektivu autorů z českých a slovenských akademických institucí v edici Jaroslava Pažouta, který usiluje o zachycení různých aspektů každodennosti v celém období od konce druhé světové války, respektive od komunistického převratu v únoru 1948 až do pádu komunistického režimu v listopadu 1989.

Kniha je rozdělena do tří velkých částí. První z nich byla koncipována se záměrem nahlédnout každodennost z obecnější perspektivy. Na úvod se Robert Kvaček zamýšlí nad samotným konceptem a smyslem studia každodennosti, navazuje Martin Franc s přehledovou studií o 50. a 60. letech a uzavírá Jan Rychlík pohledem na dobu tzv. normalizace. Druhá část je souborem případových studií, založených většinou na starších výzkumech autorů. Petr Bednařík se pokouší ukázat socialistickou každodennost z pohledu médií a podává přehled o těch hlavních, která ji mezi lety 1945 a 1989 profileovala. Zuzana Beňušková popisuje techniky nahrazování církevních svátků sekulárními, jejich cíle a účinnost. Alžběta Čornejová charakterizuje a typizuje odborové rekreace v 50. a 60. letech a načrtává jejich vývoj. Michal Ulvr srovnává československý a americký automobilový průmysl od 30. do 60. let a klade si přitom otázku, proč ještě v 60. letech se v Československu nevyrobil cenově dostupný automobil, jakým byl americký Ford ve třicátých letech. Miroslav Vaněk přibližuje každodennost nekonformní mládeže v 80. letech a na příkladech tří skupin – punkerů, ekologických aktivistů a vysokoškoláků – nuancuje snahy interpretovat jejich činnost jakožto cíleně disidentské aktivity. Nakonec Petr Kopál zachycuje každodennost z hlediska životního osudu filmového režiséra Karla Steklého.

Poslední část se zabývá socialistickou každodenností vzhledem k jejímu potenciálu pro výuku historie na základních a středních

školách. Jaroslav Pinkas rozebírá možnosti, jak přiblížit československá 50. léta studentům vyšších ročníků základních škol a středních škol na životě tehdejší nekonformní mládeže. Kamil Činátl pak poukazuje na přednosti výuky dějepisu prostřednictvím lokálních a školních pramenů, které mohou sloužit jako důvěrně osvojené ilustrativní příklady.

Z výše nastíněného shrnutí mimo jiné zřetelně vyplývá, jak je kniha široce rozkročená a různorodá. Právě tento zdánlivý nedostatek ale může být pokládán za její největší přínos. Poukazuje totiž na to, že každodennost v období 1945–1989 v Československu je širokým a různorodým polem, které ani zdaleka nelze sevřít ve dvoustřední stránkové nebo i rozsáhlejší publikaci. A nedopomůže k tomu ani reprodukování či resumování dřívějších a již publikovaných výzkumů, ke kterému se řada autorů uchýlila. Otázkou také zůstává, komu je vlastně publikace určena. Odborníci zabývající se tímto tématem se z knihy příliš nového nedovědí a dají přednost četbě fundovanějších studií. Pro čtenáře z řad pedagogů nebo širší veřejnosti sice nemusí tematická roztržitost znamenat takovou překážku, problém ale může představovat různá úroveň konceptualizací jednotlivých příspěvků, z níž plynou dost různorodé čtenářské nároky.

Lucie Dušková

SEIFERT, Jaroslav: *Publicistika (1933–1938). Dubia. Společná prohlášení. (Dílo Jaroslava Seiferta, sv. 13.)* Ed. Michal Topor. Praha, Filip Tomáš – Akropolis 2011, 615 s., ISBN 978-80-7304-006-9;

SEIFERT, Jaroslav: *Publicistika (1939–1986). Dubia. Společná prohlášení. (Dílo Jaroslava Seiferta, sv. 14.)* Ed. Jiří Brabec a Michal Topor.

Praha, Filip Tomáš – Akropolis 2014, 621 s., ISBN 978-80-7304-006-9.

Publicistika a společná veřejná prohlášení jsou pevnou a neodmyslitelnou součástí díla básníka Jaroslava Seiferta (1901–1986). Právě v nich jako by se často citlivě zachvíval nervní tep doby. Přinášejí bezprostřední svědectví o poetově vnímání světa, o dobových vzepětích, ale i o kompromisech, jimž pisatel podléhal. První část jeho publicistických textů a společných prohlášení byla vydána renomovaným nakladatelstvím Akropolis v rámci souborné kritické edice Seifertova díla již v roce 2004 – spolu se vzpomínkovými črtami, jež původně vycházely jako fejetony (srv. SEIFERT, Jaroslav: *Hvězdy nad rajskou zahradou. Publicistika 1921–1932. Dubia. Společná prohlášení.* Ed. Jiří Brabec. Praha, Akropolis 2004, 499 s.). Aktuálně představované svazky tedy chronologicky navazují na 12. díl Seifertových spisů a zahrnují období let 1933–1986, které se vyznačovalo prudkými společenskými turbulencemi.

Skýva denního chleba básníků bývá tenká a okoralá, přivydělávat si psaním do novin a redakční prací představovalo i pro poetu Seifertova formátu patrně nutnost. Nepohrdl ostatně zpočátku ani takovými přivýdělkami, jako bylo vymýšlení reklamních sloganů či titulků pro němý film (srv. sv. 12, s. 497). Po první světové válce přispíval do sociálnědemokratického tisku, po vzniku KSČ pak do tisku komunistického. Po rozchodu s komunistickou stranou v roce 1929 se vrátil k práci pro tisk sociální demokracie. Psal nejvíce do *Práva lidu*, *Večerníku* *Práva lidu* a *Ranních novin*. Po zániku uvedených titulů přešel k 1. lednu 1939 do nově vzniklého deníku *Národní práce*. Od května 1945 do roku 1949 pracoval v redakci odborářského deníku *Práce*. Poté se již publicistikou živil v menší míře. Odrazem jeho vzrůstající společenské angažovanosti od druhé

poloviny 60. let se staly rozhovory či anketní odpovědi, významné jsou pak zejména jeho veřejné projevy z let 1968–1970.

Jaroslav Seifert ve 30. letech recenzoval nová literární díla a provedení divadelních představení, nevyhýbal se ani referátům o vernisážích výstav či o realizaci pomníků (včetně těch neúspěšných či nenaplněných, jako byl pomník Bedřichu Smetanovi v Praze). Občas se objeví i příležitostné črty, inspirované přírodou, poetikou města nebo (pro Seiferta příznačně!) posláním matek. Společensky kritické motivy jsou spíše potlačeny, zazní občas v tónech lehkého sarkasmu či ironie, jako když Seifert vysvětluje, proč se moskevské děti nemohly účastnit v roce 1933 soutěže o nejkrásnější sovětské dítě a konkurovat dobře živeným růžolícím děvčátkům z venkova. Děti z Moskvy, poznamenané ještě útrapami občanské války a bídou velkoměsta, jsou „příliš vyhublé, nemocné, nečesané, zavšivené, strupaté“ („Moskevské děti, nežárlete!“, sv. 13, s. 19). Pokud Seifert komentuje aktuální politické dění, činí tak obvykle ve stručných glosách, jako když například uvítal volbu nového prezidenta Republiky československé Edvarda Beneše v roce 1935. Tehdy mimo jiné napsal: „Věci naší demokracie spočinuly v nejlepších rukou.“ („Symbol demokracie“, sv. 13, s. 300)

Nejproblematičtější součástí Seifertova díla jsou články publikované v roce 1942 v *Národní práci*. Byly podepsány jeho jménem či šifrou, kterou používal, ale básníkův autorský podíl je zde sporný (podobné články vycházely v té době ve zmíněných novinách také pod jmény novináře Josefa Trojana a literárního kritika Antonína Matěje Píši). Čteme je se zvláštním pocitem – Seifertovy typické motivy jsou promíšeny s dobovými frázemi, vyjadřujícími loajalitu protektorátní reprezentaci a vůdcům třetí říše, i s hrozbami vlastnímu náro-

du, že si svou zatvřelostí přivodí nepřízeň mocného německého národa. O těchto článcích se po roce 1945 většinou taktně mlčelo, ale po roce 1989 se stávají občas objektem hodnocení značně příkrého (naposledy v článku Moniky Hoření „Co ministr nepřipomněl“ v *Haló novinách* 24. září 2016, s. 5). S vynášením soudů bychom však měli být opatrní. Kontrapunkt k protektorátním článkům tvoří statě a společná prohlášení z 60. let a z období „normalizace“, kdy Seifert prokázal značnou míru osobní odvahy. Mezi společnými prohlášeními, která signoval, nalezneme například prohlášení „Dva tisíce slov“, „Manifest Klubu angažovaných nestraníků“ a posléze i „Prohlášení Charty 77“.

Tři svazky publicistiky Jaroslava Seiferta představují zásadní pramen k poznání básníkovy díla. Lze je číst i jako dokumenty své doby, nesoucí v sobě její pečeti. S ediční přípravou jednotlivých svazků lze vyslovit spokojenost. Jsou vybaveny jmenným rejstříkem, ediční poznámkou, seznamem zkratek a obrazovou přílohou. Jistě si je opatří nejen specialisté v oboru historiografie a dějin literatury, ale i zájemci ze širší veřejnosti.

Jiří Křestan

SEIFERT, Jaroslav: *Všecky krásy světa. Co všechno zavál sních. Dodatky.* (Dílo Jaroslava Seiferta, sv. 15.) Ed. Marie Jirásková. Praha, Filip Tomáš – Akropolis 2015, 713 s., ISBN 978-80-7304-006-9.

„Ve středu 8. ledna 1919 kvečeru zabouchal u nás rozčilený Ivan Suk a už na prahu překotně oznamoval, že Šťastný provedl atentát na doktora Kramáře. (...) Ty dva výstřely z revolveru sestřelily naše romantické nápady politické jako fajfky na střelnici.

A byli jsme rázem moudřejší a chytřejší, možno-li to tak označit. A rozhodně jsme z oblak spadli na zem a nic se nám při tom nárazu nestalo.“ (*Všecky krásy světa*, s. 304 a 306.) Čin zběhlého studenta Aloise Šťastného, jímž se snažil sprovodit ze světa neoblíbeného ministerského předsedu Karla Kramáře, nezbavil asi definitivně všech romantických iluzí ani Jaroslava Seiferta, ani jeho druhy z anarchistického Sdružení anacionálních studentů, kam atentátník docházel. Čím by ostatně byl básník beze snů a imaginace...?

Jen ještě dopovězme, že atentátník byl brzy na Kramářovu přímluvu omilostněn. To existoval ještě svět, v němž něco platily velkorysost, rytířské ctnosti a slušné vztahy mezi lidmi rozdílných názorů, chtělo by se říci. Když jednou v hovoru v kavárně pověděl básník František Halas žertem před levicově naladěnou společností přítomnému spisovateli Rudolfu Medkovi, že je pro ně třídní nepřítel, ten se jen usmál a „odpověděl, že se diví, proč jen tři dny“ (s. 474). Smáli se jistě všichni. Po Medkově smrti na počátku protektorátu se s ním s dojetím loučil básník a socialista Josef Hora, do roku 1929 člen Komunistické strany Československa.

Některé příkopy se v paměti starých lidí jeví občas pochopitelně více zasypány, než možná byly v době jejich mládí a středního věku. Ponořit se do vzpomínkových textů básníka Jaroslava Seiferta nicméně je velkým dobrodružstvím. Přinášejí úchvatné, poetickým citem hýřící obrazy, v nichž se objevují lidé v často nečekaných situacích. Předložený svazek obsahuje na prvním místě memoáry *Všecky krásy světa*, které pro vydání v exilových nakladatelstvích v září 1981 (Sixty-Eight Publishers v Torontu a Index v Kolíně nad Rýnem) připravila editorka anotované publikace Marie Jirásková.

Kniha poté vyšla v Československu v cenzurované podobě v letech 1983 a 1985.

Vzpomínkové fejetony psal ale Seifert i jako mladý muž. V roce 1929 je upravil ke knižnímu vydání pod názvem *Hvězdy nad rajskou zahradou* (v řadě *Spisů Jaroslava Seiferta* nakladatelství Akropolis vyšly ve 12. svazku). Zachytit svědectví o minulosti a o lidech ve víru dějin považoval za svůj permanentní úkol a povinnost. Rozmnožoval své memoárové texty a podklady k nim shromažďoval prakticky až do konce života. Plánoval například napsat vzpomínku na Edvarda Beneše a na schůzky u něho po druhé světové válce, na počátku 80. let si naskicoval vzpomínku na filozofa Jana Patočku. Již o deset let dříve také připravil vzpomínkové texty, které měly doprovázet fotografie Prahy pořázené Oldřichem Rakovcem. Vzpomínky s názvem *Co všechno zavál snít*, doplněné na některých místech verši, mohly ovšem vyjít až v roce 1992. Text ve svých variantních podobách tvoří druhou část posledního svazku Seifertova díla.

Seifertovy memoárové texty byly k současnému vydání pečlivě edičně připraveny, čtenáři se dostává upozornění na různou podobu některých pasáží a na cenzurní zásahy, jakož i obsažných vysvětlujících poznámek. Že se přípravy publikace ujala Marie Jirásková, bylo přirozenou volbou nakladatele – editorka s těmito texty pracovala již v minulosti a byla k takovému úkolu nad jiné skvěle připravena. Kniha je vybavena jmenným rejstříkem, podrobnou ediční poznámkou a skromnou obrazovou přílohou (se dvěma chybně uvedenými odkazy na čísla stran). Objemný svazek zahrnuje soubor kritického vydání *Díla Jaroslava Seiferta*. Jde o vskutku velkolepý projekt nakladatelství Akropolis, v našich poměrech dozajista mimořádný, který si zasluhuje nejvyšší ocenění.

Seifertovy vzpomínkové texty jsou především cenné svou literární hodnotou, obsahují ovšem i řadu faktografických informací, které mohou být užitečné pro historiky a zájemce o soudobé dějiny. Procházejí jimi bratři Čapkové, František Halas, Vladimír Holan, Josef Hora, Jindřich Hořejší, František Hrubín, Jaromír John, Marie Majerová, S. K. Neumann, Vítězslav Nezval, A. M. Piša, F. X. Šalda, Karel Teige, Vladislav Vančura, Jan Zrzavý a mnozí další, Seifert se také vrací ke svým inspiracím Karlem Hynkem Máchou, Boženou Němcovou, Janem Nerudou či Jaroslavem Vrchlickým. Přál bych si, aby historiky inspirovala i elegantní řeč básníková, která je pravým hymnem rodné řeči. Úctu k blízkým, k umělcům například, vyjadřuje ne frázemi, které se tak snadno derou do pera, ale básnivými obrazy, nad jejichž úchvatnou hloubkou se tají dech. Připomeňme třeba, co si Jaroslav Seifert představoval, že se stane po úmrtí malíře Jana Zrzavého v jeho bytě pod Pražským hradem, tam hned u zámeckých schodů. „Vejde anděl. Vážně a důstojně. (...) V ateliéru zvedne anděl paletu s barvami ještě mokřými a vrátí se opět na pavlač. Pak se přesmykne přes zábradlí a s paletou, kterou ponese na konečcích prstů obou rukou, vznese se nad střechy domů, nad věže Hradu a zmizí v nedohlednu. A tam někde mezi hvězdami – což víme, kde jsou vlastně nebesa – položí ji pak k nohám Leonarda da Vinci.“ (s. 512 n.)

Jiří Křesťan

STEHLÍK, Michal: *Slovensko: Země probuzená, 1918–1938*. (První republika, sv. 1.) Praha, Academia 2015, 193 s., ISBN 978-80-200-2405-3.

Je známým faktem, že když je řeč o první Československé republice, vybavují se Čechům většinou její české reálie, události a osobnosti, zatímco ty slovenské zůstávají až na výjimky kdesi v pozadí. Zaplnit chybějící mezeru v našich znalostech a povědomí v tom směru se pokusil známý český historik Michal Stehlík. Jeho kniha o meziválečném Slovensku sleduje tehdejší politické, národnostní, hospodářské, sociální, kulturní a náboženské proměny východní poloviny společného státu. Autor věnuje pozornost dramatickým zvratům, významným událostem a důležitým osobnostem, jež v onom dvacetiletí utvářely podobu Slovenska a udávaly směr jeho budoucího vývoje. Kniha je výsledkem Stehlíkova dlouholetého profesního zájmu o Slovensko a do značné míry volným pokračováním jeho publikace *Češi a Slováci 1882–1914: Nezřetelnost společné cesty* (Praha, Togga 2009).

Kniha *Slovensko: Země probuzená, 1918–1938* je rozdělena do třinácti kapitol včetně úvodu a závěru, které doplňuje obrazová příloha, soupis literatury a jmenný rejstřík. Jádrem práce představují nejrozsáhlejší kapitoly třetí a čtvrtá, které tvoří téměř třetinu knihy a věnují se chronologicky politickým dějinám Slovenska v období první republiky. Autor klade důraz na politické mezníky, státoprávní poměry, politické stranictví a volební systém, vztah Čechů a Slováků a autonomistické snahy slovenského tábora. Značný prostor zabírají medailonky osobností slovenského politického života, které autor považuje za významné spolutváře života země.

Publikace vychází především ze slovenské literatury, kterou Stehlík doplňuje

nepočetnou českou produkcí. Jeho ambicí však není předložit novou historickou syntézu, ale bilancovat současný stav poznání a předložit jej českému čtenáři. Poslání práce je především osvětové. Má přispět k tomu, aby v zúženém pohledu na československé dějiny především jako na český příběh nebyl zapomenut podstatný slovenský faktor při budování společného státu, a čelit častému svodu vnímat slovenskou otázku v letech 1918–1938 jako pouhý boj za nenaplněnou autonomii. Přestože autor v pohledu na události na Slovensku nepřekračuje stín domácí historiografie, jeho kniha může být výzvou k poměrně širší aktivitě: inspirovat české historické prostředí k výzkumu slovenských dějin a ke kritickému zhodnocení soužití ve společném státě, k vymezení vůči dávno zdomácnělým klišé a k pojímání slovenských dějin jako pestrobarevné plejády různých příběhů, jejichž tvůrci artikulovali své představy v historicky podmíněném kontextu a s odlišnou politicko-duchovní zkušeností. Již proto by Stehlíkova kniha neměla uniknout pozornosti zejména českých historiků, případně studentů historie, kteří ji mohou uvítat jako základní manuál pro snazší orientaci v tématu.

Přesto je možná na škodu, že Michal Stehlík předkládá čtenáři poměrně stručný popisný text, který nemůže plně vystihnout specifičnost a jedinečnost slovenského prostředí a jeho vývoje. Domnívám se, že právě slovenské dějiny v době národního dozrávání by si zasloužily detailnější vhled či polemiku se zažitými stereotypy na české, ale i slovenské straně. Na druhé straně je chvályhodné, že se Stehlík systematicky vydává na terén, který je téměř výlučně spojován s výzkumem slovenských kolegů; to má někdy pro českého čtenáře za následek, že mu unikají širší okolnosti či souvislosti, které slovenský text automaticky předpokládá.

Kniha *Slovensko: Země probuzená* je v každém případě vítaným doplňkem českých syntéz k dějinám 20. století, které zcela zapominají, že významnou kapitolu ve společném příběhu Československa sepsali rovněž Slováci. Jejím příjemným obohacením je početná obrazová příloha, která je v historických textech podobného zaměření skutečnou výjimkou. Současně tato publikace vyšla jako první svazek rozsáhlého edičního projektu nakladatelství Academia nazvaného První republika. Již nyní se můžeme těšit na další práce z této řady.

Marek Šmíd

UNOKI, Ko: *International Relations and the Origins of the Pacific War*. New York, Palgrave Macmillan 2016, 246 stran, ISBN 978-1-137-57202-8 (tištěná kniha i e-kniha).

Evropští čtenáři, a ještě konkrétněji ti stře-doevropští, jsou zvyklí na pohled na druhou světovou válku v Tichomoří spíše očima Američanů, možná Britů. Japonské hledisko zůstává mírně stranou (nemluvě o čínské, malajské, nebo dokonce holandské historiografii), a proto se vyplatí vzít do ruky knihu japonského autora Ko Unokio *Mezinárodní vztahy a vznik války v Tichomoří*. Japonská historiografie druhé světové války je v posledních letech na vzestupu a její přednosti obvykle spočívají ve snaze využívat moderní vědecké metody.

Jak už název knihy napovídá, i v tomto případě se jedná o pokus aplikovat sadu metodologických nástrojů a pojmů skrývajících se pod označením *international relations* (obvykle se zkratkou IR) na vypjaté období zakončené rozsáhlým střetnutím mezi evropsko-americkými kolonizátory Tichomoří a východní Asie s japonskými dobytčnými plány. Právě japonský úhel

pohledu dovoluje zachytit nejen jiné nuance celého problému, ale také naznačuje, že Japonci stále vidí (chtějí vidět?), že vinu za tichomořskou válku nenesou pouze oni.

Knihu otevírá krátký přehled událostí americko-japonské pacifické války a na něj navazuje poměrně rozsáhlý (vzhledem k tloušťce publikace) úvod, osvětlující teorie realismu a tranzice moci v oblasti mezinárodních vztahů. Přínosnější je kapitola o japonsko-amerických vztazích v letech 1853–1941, která mapuje setkávání, mýjení a narůstající komplikace mezi těmito dvěma mocnostmi. Zaujme opakované zdůrazňování, že do velmocenských praktik bylo Japonsko vlastně zataženo Američany, respektive že tyto praktiky mohli Japonci názorně vidět v chování Američanů vůči nim samotným. Agresivita americké politiky v oblasti Tichomoří je v poslední čtvrtině 19. století a v prvních desetiletích 20. století neoddiskutovatelná, stejně jako snad ještě více žraločí náтура britského imperialismu. Tato nejrozsáhlejší část knihy pojednává sice o převážně dobře známých událostech a procesech, avšak ukazuje některé z nich v docela jiném světle – chtělo by se napsat ve světle japonském.

Následující kapitola „Teorie mezinárodních vztahů a vznik války v Tichomoří“ se pokouší využít teoretické poznatky při popisu samotných počátků střetnutí, nicméně mnohdy se jedná o aplikaci nepříliš dovednou. Zajímavěji působí závěrečná část „Válka v Tichomoří a budoucnost východní Asie“, v níž autor hledá řadu paralel mezi současnou Čínou na straně jedné a Spojenými státy americkými na straně druhé. Čína zde v historických analogiích hraje obdobnou roli jako císařské Japonsko ve 30. letech minulého století. Je ale otázkou, zda se nejedná o přílišné zjednodušování a možná i o zbytečný přívažek celé publikace.

Knihy by však neměla uniknout historikům zabývajícím se druhou světovou válkou, a zvláště Tichomořím a Japonskem (resp. japonsko-americkým vztahem) v ní. Je potřebným protikladem k převažující většině evropocentrických nebo amerikocentrických děl. Kniha obsahuje poznámkový aparát, bibliografii (včetně odkazů na řadu japonských prací) a rejstřík.

Dalibor Vácha

Abstracts

Articles

The Czechoslovak Section of the BBC and the Jews during the Second World War

Jan Láníček

The original English version of this article was published under this same title in *Yad Vashem Studies*, vol. 38 (2010), no. 2, pp. 123–53. The article considers how and why the fate of the Jews in occupied Europe, including the Shoah, was presented by Czechoslovak exiles in London to their homeland during the Second World War. The author outlines the influences that the British governmental authorities had on Czechoslovak transmissions of the British Broadcasting Corporation (BBC), and points out that informing BBC listeners about the Nazi persecution of the Jews must be considered in the context of the propaganda aims of the Allies – both the British and the Czechoslovak resistance at home and abroad. The content of the broadcasts had to react to the propaganda of the Nazis and their collaborators, which depicted the government-in-exile as exponents of the alleged influence of world Jewry, and also to the growing antisemitic feeling in the Protectorate. It was therefore a sensitive topic from the standpoint of the politicians in exile, and this led the politicians at the top to make only wary and infrequent references to the tragedy of the Jews. In his analysis, the author focuses on political commentaries, which he considers to provide the best material for his topic. He finds them to be clear, informative and humanitarian, with a dual accent, intended both as a warning to the Germans and as an appeal to the Czechs at home to help their Jewish fellow citizens. He points to the different strategies used in the transmission of programmes to the Protectorate of Bohemia and Moravia and those to Slovakia.

The transmissions to the Protectorate sometimes contained detailed reports about the persecution of the Jews, but they were linked to the suffering of the Czech nation, to whose interests the provision of information was fully subordinated. The moral and democratic qualities of the Czechs were also emphasized, which were allegedly manifested in the Czechs' distancing themselves from antisemitism and showing instead their solidarity with the victims of violence, whereby the Czechs were to win the sympathy and support of the civilized world. By contrast, the chief aim of broadcasts to Slovakia was to clear the local population of the well-founded suspicion of their sympathizing with the local pro-German regime and its role in the Shoah.

Now or Never: Post-war Anti-Jewish Violence and Majority Society in Slovakia

Hana Kubátová

Anti-Jewish violence in post-war Slovakia, in particular the pogrom in Topoľčany in September 1945, has by now been quite well researched by scholars. Several have considered the course and the scope of the violence against Jews in liberated Slovakia. More recent works consider the anti-Jewish demonstrations, provocations, and pogroms in Slovakia against Jewish Shoah survivors in Slovakia in the wider context of persistent antisemitism in post-war Europe. Though several scholars have pointed out the link between part of Slovak society and the local wartime regime and its frequent post-war reluctance to return confiscated Jewish property as two important factors, public moods and attitudes towards the Jews in the post-war period have mostly been ignored by historians. Anti-Jewish violence is therefore the author's starting point for her analysis of Slovak society's thinking and attitudes towards the remainder of the Jewish minority. She demonstrates that the perception of the Jews in Slovak public opinion at the time was still that of a 'foreign' element (as it was regarding the Magyars and Magyarizers) whose interests differed from those of the 'Slovak cause'. Among the well-established stereotypes was the belief that the Jews profited from black marketeering and lived beyond their means, taking advantage of the officially provided benefits. They also allegedly shunned work on the reconstruction of Slovakia, as they had also allegedly avoided taking part in the Uprising during the war. By contrast, Slovak official reports and the Slovak press from this period, when they mention the Jews at all, almost never address the Shoah, local antisemitism, or majority-society collaboration with the Tiso regime (1938–45)

Dissidents and the Holocaust: Independent Thinking about the ‘Night of Broken Glass’ in the German Democratic Republic and the Warsaw Ghetto Uprising in the Polish People’s Republic

Stephan Stach

This is a Czech translation of ‘Dissidentes Gedenken: Unabhängiges Holocaustgedenken in der DDR und der Volksrepublik Polen’, in Peter Hallama and Stephan Stach (eds), *Gegengeschichte: Zweiter Weltkrieg und Holocaust im ostmitteleuropäischen Dissens* (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag 2015, pp. 207–36). The article is concerned with commemoration ceremonies on Holocaust Memorial Days – the ‘Kristallnacht’ of 9 November 1938 in the German Democratic Republic and the Warsaw Ghetto Uprising of 19 April 1943 in the Polish People’s Republic – organized by dissidents in both countries in the 1980s. These commemorations were both an attempt by emerging civil society to reclaim interpretations of history which were different from the master narratives produced by the State-Socialist regimes and were also part of the opposition movements’ political struggle with their governments. In a comparison of these events, the author concludes that despite all their differences they constituted an often overlooked but important contribution to public memory in Poland and Eastern Germany and also motivated the two societies to reflect on the meaning of the Shoah.

A Czech ‘Vergangenheitsbewältigung’: The Holocaust in Czech Samizdat

Peter Hallama

This is a Czech translation of “‘Vergangenheitsbewältigung’ auf Tschechisch: Der Holocaust im tschechischen Samizdat”, which is published in Peter Hallama and Stephan Stach (eds), *Gegengeschichte: Zweiter Weltkrieg und Holocaust im ostmitteleuropäischen Dissens* (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag 2015, pp. 237–60). The author analyses representations of the Holocaust in Czech dissident literature published as samizdat in the 1970s and 1980s. He concentrates on historical writings, but also considers journalistic contributions, memoirs, and works of belles-lettres, as well as translations of publications. In particular, the article considers two aspects that highlight the difficulties one faced and continues to face when trying to fully integrate the Holocaust into Czech national history. First, the Holocaust was often understood by the dissidents as evidence of the inhuman nature of totalitarian regimes. This interpretation, however, led to placing the persecution of the Jews by the Nazi regime on the same level as the persecution of the Czechs by the Nazi and Communist regimes. Second, if there was a reassessment or questioning of the Czech national master narrative, then topics such as home-grown antisemitism or the Holocaust were not addressed. The dissidents admitted that Czechoslovakia also had its question of guilt, but they related it to the expulsion of the German

minority after the Second World War. The Holocaust, by contrast, did not generate any similar debate among the dissidents. The behaviour of Czechs during the Second World War, the attitude towards Jews, and domestic antisemitism were thus not questioned at all. The Holocaust has, according to the author, therefore tended to be overlooked or, at best, mentioned only incidentally in writing about twentieth-century Czech history – whether the authors published their texts in state-owned publishing houses or in samizdat.

Discussion

The History of the Victim: Concerning the Historiography and Politics of Identity of the Czech Jews

Vít Strobach

After the Changes of 1989 a change also took place in normative points of articulation of social conflict in eastern Europe. The paradigm of the social sciences, including historiography, changed as well. It is on the whole fair to call this the 'identity turn'. The meaning of the term 'identity' was inspired by history but changed into up-to-date forms. The article analyses points of friction where contact took place between majority Czech society and cultural identity, historical memory, and historiographical self-reflections of Czech Jews after the Changes of 1989 to 2012.

In this article, the author seeks to analyse the basic structure of statements about Jewish history in the Bohemian Lands in this period, and to determine what role the narrative of the victim plays in them. The author presents his hypothesis of the considerable influence of the 'lachrymose conception of Jewish history' in Czech historiography after the Changes of 1989. In this, he distinguishes between three paradigms, which he then further defines and assesses according to their functions: methodological nationalism, methodological totalitarianism, and methodological culturalism. He then identifies the constellations in which they appear both in academic and in public discourses, especially those influencing the politics of identity of the Czech Jews. At the same time, he seeks to explain why the schemes make it difficult to understand the modern history of the Jews of the Bohemian Lands.

The history of the Jews, according to the author, became locked in an interpretation based solely on the idea of 'eternal antisemitism and its victims'. This is therefore a good example of history/memory as an inherent component of ideology. As such, it has been operating in the undifferentiated space between scholarship and politics, and has been constructing the ethnocentric identity of the Jewish nation. This has led to a schematizing division of social relationships into adverse national and cultural (racial) camps, which have seemed to exist 'since time immemorial' and 'naturally', and to the gradual seclusion of the Jewish community

and its defining itself or being defined against other groups. This is evident not only in the approach of Czech Jews towards the Arabs (Muslims) but also in the assertion of the security discourse in their politics of identity in fields as specialized as architecture and social care.

Concerning Strobach's History of the Victim

Peter Hallama

In this contribution, the author responds to Vít Strobach's 'The History of the Victim: Concerning the Historiography and Politics of Identity of the Czech Jews', which is conceived as a polemic with the latest discussions about the history of the Jews, and not only those written by Czechs. The author considers it useful that Strobach is concerned only to summarize the content of the discussions, without drawing a clear line between historiography and politics, because he understands historians not only as academic actors but also as social and political actors. But, according to the author of this article, the results of the effort are not particularly convincing: Strobach's categorizations of the 'history of the victim' type is not based on a thorough analysis of the sources, but are instead a judgement based on assumptions, which have guided him in his selection of texts. In consequence of this intentionally selective approach, Strobach creates a distorted impression of the nature of the whole discussion, because in current Czech historiography about the Jews and the Holocaust normative concepts of the 'history of the victim' does not play much of a role. Similarly, it can hardly be claimed that the history of the Jews is often said to be identical with the history of antisemitism. Concerning the 'identity politics' of the Jews of the Bohemian Lands, it is misleading of Strobach to claim that a form of the historical collective memory clearly defined in this way is asserted in historiography, without naming who exactly is the bearer of this memory. Moreover, he fails to define his basic terms, which thus lack an analytical keenness. On the whole, Strobach is satisfied with a simplistic, unoriginal critique, and fails to use the opportunity to constructively move the discussion forward.

And There Is No New Thing under the Sun: What Is It We Actually Write and for Whom? (Marginal Notes on a Review by Antonie Doležalová)

Milan Ducháček

In response to a review of his biography of the Czech historian Václav Chaloupecký (1882–1951), *Václav Chaloupecký: Hledání československých dějin* (Prague: Karolinum, 2014), published in the previous issue of this journal (Antonie Doležalová, 'Hledání Václava Chaloupeckého', *Soudobé dějiny*, vol. 23 (2016), nos. 1–2, pp. 211–16), the author discusses the problem of composing a historical text

built on primary sources and, in connection with that, the reception, both in the field and amongst the general public, of contemporary Czech historiography. He also considers the limits of, and changes in, the popularization of the results of historical research.

Reviews

The End of the Myth of Secret-Police Provocation in Babice

Markéta Devátá

Stehlík, Michal. *Babické vraždy 1951* (Edice 1938–1953, vol. 1). Prague: Academia, 2016, 255 pp., ISBN 978-80-200-2593-7.

The publication under review seeks to reconstruct the best-known case of politically motivated violence against representatives of the Czechoslovak Communist regime in the 1950s and its consequences. On 2 July 1951, in an attack by an armed group in the village of Babice in the Bohemian-Moravian Highlands, three officials of the local National Committee were shot dead. In the following months, in a series of show trials, more than a hundred people were tried and sentenced, eleven of whom were sentenced to death. In addition, a number of locals were forced to leave the village. The reviewer appreciates that the author has worked thoroughly with the facts of these events, while bearing in mind the contexts, and convincingly rebutting the traditional speculations about the armed attack having in fact been a provocation by the Communist secret police (StB), which sought to use a police crackdown to crush the local resistance to the Communist regime. Nevertheless, the book suffers, according to the reviewer, from the author's having failed to take into account the broader context of the case, not interpreting events, and ignoring much of the literature on the topic.

The Transformation of a Dictatorship in the Transformation of the Border Areas

Marián Lóži

Mrňka, Jaromír. *Svéhlavá periferie: Každodennost diktatury KSČ na příkladu Šumperska a Zábřežska v letech 1945–1960*. Prague: Ústav pro studium totalitních režimů, 2015, 218 pp., ISBN 978-80-87912-34-8.

The title of this publication translates as ‘The stubborn periphery: Everyday life under the dictatorship of the Czechoslovak Communist Party, as seen in the examples of the Šumperk and Zábřeh districts from 1945 to 1960’. According to the reviewer, it demonstrates how much a regional perspective can contribute to the research of important historical topics. The author, according to the reviewer, endeavours to explain the transformations at the regional level in governing and in the operation of the Czechoslovak Communist Party in connection with the transformation of the border areas from the end of the Second World War to the beginning of the 1960s, using the examples of the districts of Zábřeh and Šumperk in north-west Moravia. The author focuses on local society and their mentality in its ethnic and social diversity. By contrast, the reviewer finds the depiction of imperious rule by directive to be superficial, although, admittedly, this was not the author’s focus.

Through Stalinist Brno

Jiří Pernes

Brummer, Alexandr, and Michal Konečný. *Brno stalinistické: Průvodce městem*. Brno: Host, 2015, 288 pp., ISBN 978-80-7491-478-2.

The publication under review is a historical guidebook, with entries and accompanying photographs on almost fifty places and buildings in Brno, the capital of Moravia. Its focus, however, is the city in the period of Czechoslovak Stalinism, that is, from the late 1940s to the early 1950s. The reviewer discusses the form of the book and some of the important background to Brno in that period. He appreciates the fact that although the book is intended for the general public this is not to the detriment of its scholarship and the reliability of its facts. He does, nevertheless, see a small shortcoming in the absence of a substantial introduction and chronology of events in Czechoslovakia in this period.

Politics as a Series of (Un)Deserved Defeats

Adéla Gjuričová

Pithart, Petr. *Po Devětaosmdesátém: Rozpomínání a přemítání* (Spisy Petra Pitharta, vol. 3). Prague: Academia, 2015, 490 pp., ISBN 978-80-200-2504-3.

From the 1960s to the 1990s, Petr Pithart (b. 1941) was a leading dissident. After the Changes beginning in late 1989 he became Premier of the Czech Government and, later, was for years the Speaker or Deputy Speaker of the Czech Senate. He is also the author of a number of books about politics and modern Czech history. In his most recent publication, whose title translates as 'After Eighty-nine: Recollections and Meditations' (the third volume of Pithart's collected works), he considers his role in the period from February 1990, when he was elected Czech Premier, to the defeat his party, the Citizen's Movement (Občanské hnutí), in the general elections of June 1992. The reviewer notes in particular the passages devoted to the division of powers between the Czech and Slovak governments on the one hand and the Federal Government on the other, the scenarios for economic reform, the privatization of industries, and politics in practice. According to the reviewer, Pithart moves in this publication between self-criticism and self-defence and is at his strongest when he avoids moralizing and sticks instead to factual description.

An American Witness to the End of the Czechoslovak Federation

Tomáš Zahradníček

Hacker, Paul. *Slovensko 1990–1993: Spomienky amerického diplomata*. Trans. from the English by Eva Salnerová. Bratislava: Artforum, 2014, 286 pp., ISBN 978-80-8150-042-8.

The book under review is a Slovak translation of Paul Hacker's *Slovakia on the Road to Independence: An American Diplomat's Eyewitness Account* (University Park: Pennsylvania State University Press, 2010). With this book, Hacker has made an important contribution to the small number of memoirs by diplomats which discuss Czechoslovakia after the collapse of the Communist regime. Hacker, from autumn 1990 to late 1992, was in charge of the newly established US consulate in Bratislava, and, after the creation of the Slovak Republic, became the US ambassador to that country. His memoirs discuss Slovakia particularly in the last years of the Czechoslovak federation, its road to independence, and its first steps as a sovereign state. He looks at events from the Slovak perspective, almost completely ignoring the Czech and Czechoslovak. The reviewer notes, for example, Hacker's depiction of the division of the federation, his sketch of the Slovak premier, Vladimír Mečiar

(b. 1942), and the affair over the discovery of the wiretapping of the US consulate general in Bratislava.

The Profits and Losses of the ‘Unholy Alliance’ between Zeman and Klaus

Petr Roubal

Kopeček, Lubomír. *Deformace demokracie? Opoziční smlouva a česká politika 1998–2002*. Brno: Barrister & Principal, 2015, 340 pp., ISBN 978-80-7485-031-8.

The publication under review, whose title translates as ‘A Deformation of Democracy? The Opposition Agreement and Czech politics, 1998–2002’, follows on from Kopeček’s *Éra nevinnosti: Česká politika 1989–1997* (The age of innocence, Czech politics, 1989–97, Brno: Barrister & Principal, 2010). It is concerned with the circumstances and consequences of what was popularly known as the Opposition Agreement (*opoziční smlouva*), which, after the general elections of 1998, was signed by the two largest Czech political parties – the Social Democratic Party, led by Miloš Zeman (b. 1944), and the Civic Democratic Party, led by Václav Klaus (b. 1941) – and concerns the terms and conditions under which the Klaus-led opposition would tolerate the Zeman-led government. The focus of this political-science interpretation is not only the main actors of the agreement but also the large opposition to it. The latter ultimately succeeded in preventing the pact from leading to a system run by only two parties. Despite its excessive dependence on journalistic sources, the publication, according to the reviewer, constitutes, together with the author’s preceding volume, a fundamental work on Czech political developments since the collapse of the Communist regime.

Three Times in the Resistance: General Čeněk Kudláček

Pavel Kreisinger

Jiránek, Tomáš: *Šéf štábu Obrany národa: Neklidný život divizního generála Čenka Kudláčka* (Paměť. Odboj, vol. 76). Prague: Academia 2015, 417 pp., ISBN 978-80-200-2354-4.

The book under review is a biography of Čeněk Kudláček (1896–1967), a general and military attaché, who fought in the First World War as a member of the Czechoslovak Legions in Russia and France, was in the resistance at home and abroad during the Second World War (sent to gain the support of Czechs and Slovaks living in Canada and Brazil), and was involved in intelligence work as an

exile following the Communist takeover in February 1948. The reviewer focuses on Kudláček's year on a diplomatic mission to Bolivia in the mid-1930s, a country that Czechoslovakia supported militarily in the war against Paraguay. On the whole, he appreciates that the book is both highly readable and truly scholarly.

Fumbling about in the Tangle of Ethnic Relations in the Balkans

Jan Pelikán

Rosůlek, Přemysl. *Albánci a Makedonská republika (1991–2014)*. Prague: Libri, 2015, 395 pp., ISBN 978-80-7277-326-2.

The reviewer thoroughly analyses this publication, which is devoted to the development of ethnic relations in Macedonia since the beginning of the 1990s. Though the author, according to the reviewer, has worked with a large base of sources and has done serious research, the result does not really reflect that effort. The reviewer points out a number of mistakes in interpretations and facts, as well as imprecision stemming from a general lack of truly understanding the wider historical context of the complicated problems of ethnic developments in this region.

Down to the Bottom of Society

Lucie Dušková

Kalifa, Dominique. *Les bas-fonds: Histoire d'un imaginaire*. Paris: Seuil, 2013, 394 pp., ISBN 978-2-02-096762-4.

The book under review, by the French historian Dominique Kalifa (is Director of the Centre for Nineteenth-century History at the University of Paris, where he specializes in the history of crime, transgression, social control, and mass culture in nineteenth and early twentieth-century Europe, particularly France), is concerned with the phenomenon of the 'lower depths' (or 'dregs of society'), as they emerged and changed into Euro-American culture, from the beginning of the nineteenth century to the present. The author does not seek to analyse this seemingly ungraspable topic using the methods of historical sociology, for it has long evaded study by the means available to the social sciences. Instead, he turns to the ways the subject has been represented by bureaucracies, journalists, tourism, and art. According to the reviewer, it is important how the author inverts the perspective, and demonstrates that the history of the dregs of society is mainly the history of majority society. That is to say, majority society has felt a need to describe and name its dark side and its fear of a changing world, to exclude, moralize, and discipline. One may regret that the work is limited to the francophone, anglophone,

and hispanophone worlds, but that means also that the topic remains an inspiring challenge to other scholars.

An Overly Biased Debunking of the ‘Black Legend’

Marek Šmíd

Guiducci, Pierluigi. *Oltre la leggenda nera: Il Vaticano e la fuga dei criminali nazisti*. Milan: Mursia, 2015, 430 pp., ISBN 978-8842555483.

The book under review, by an Italian historian and lawyer, is about the attractive topic of the role of the Roman Catholic Church, particularly the Vatican, in helping Nazi war criminals to avoid justice after the Second World War and to escape to countries of Western Europe, the Middle East, and Latin America. This dense work, which skilfully places the Vatican into international events after the Second World War, is based on the author's many years of research in the archives not only of the Vatican, but also of other countries in Europe and America. The result is a well-supported argument against the surviving ideological clichés used by some historians and against the black-and-white way of looking at things used by journalists. The author absolutely rejects the idea that senior members of the Vatican consciously helped Nazi officials. This might make his approach seem too much like apologetics, but the final judgement, according to the reviewer, can only be made after the relevant records of the Vatican Secret Archives have been made public.

Chronicle

Sino-Soviet Relations in the Global Cold War: A Report on the Twenty-fourth Berlin Colloquium on Contemporary History

Daniela Kolenovská

This is a report on the international colloquium on Sino-Soviet relations during the Cold War, which was held in Berlin, on 23 and 24 September 2016. It was organized by the American historian Austin Jersild with the support of the Berlin Center for Cold War Studies. The colloquium discussed in particular the global consequences of Sino-Soviet relations, and its participants sought to highlight new methods and approaches to researching the Cold War, to go beyond the most frequently covered topics of Soviet-American rivalry, and to take into account the whole system of international relations. The report concisely discusses the contents of the papers

presented there and the discussions that followed, pointing out the links between them.

Czech and Slovak Balkan Studies Today: The Seventh International Symposium on Balkan Studies

Milan Sovilj

This is a report on the Seventh International Symposium on Balkan Studies, which was held in Brno, on 28 and 29 November 2016. It was organized by the Institute of Slavic Studies at Masaryk University, together with the Moravian Museum and the Institute of History, part of the Czech Academy of Sciences. More than sixty historians, political scientists, philologists, ethnologists, and other specialists from the Czech Republic, Slovakia, Balkan countries, and Poland, participated in the symposium. In three sections, they presented papers about the history of the Balkans and Czecho-Slovak-Balkan relations: (i) history, ethnology, political science; (ii) linguistics; and (iii) literature and culturology.

Contributors

Markéta Devátá (b. 1968), a Russianist and historian, is the Academic Secretary of the Institute of Contemporary History, Prague. Her chief research interest is in the ideologization of the social sciences in Czechoslovakia from the end of the Second World War onwards, the history of institutions of higher learning in the twentieth century, the history of Russian and Ukrainian institutions in inter-war Czechoslovakia, and places of memory linked with the Communist past in the Czech Republic today. Her publications include *Marxismus jako projekt nové společnosti: Dvě studie ke společenským vědám* (1945–1969) (Prague, 2014) and, together with Doubravka Olšáková, Vítězslav Sommer, and Peter Dinuš, *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Prague, 2010).

Milan Ducháček (b. 1978), an historian, teaches at the Lauder Schools of the Jewish Community, Prague, and participates in research projects of the Ethnographical Institute, the Institute of Czech Literature, and the Historical Institute (all of the Czech Academy of Sciences). He is also Editor of *Marginalia historica*. His chief research interests are the history and theory of historiography, ethnography, and related social-science fields, as well as modern history in the culture of central Europe. His publications include *Václav Chaloupecký: Hledání československých dějin* (Prague, 2014).

Lucie Dušková (b. 1985) is a graduate of the University of Montpellier, and is doing her doctoral training in the Institute of Economic and Social History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. She is currently on a study-stay in the Historical Institute of the Slovak Academy of Sciences, Bratislava. Her research is mainly on popular culture, the mass media and everyday life in the Socialist dictatorship, and the history of Prague and Bratislava in the twentieth century.

Adéla Gjuričová (b. 1971) is a scholar in the Institute of Contemporary History, Prague. Her chief research interests are the development of the ideological

discourse of the Czech right wing after the Changes of late 1989 and, as the head of a group researching the topic, the Czechoslovak parliamentary system during the post-Communist transformation. Together with Jaroslav Cuhra, Jiří Ellinger, and Vít Smetana, she is an author of the four-volume textbook *České země v evropských dějinách*, covering the years 1918 to 2004 (Prague and Litomyšl, 2006) and, together with Michal Kopeček, Petr Roubal, Jiří Suk, and Tomáš Zahradníček, *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (Prague, 2011).

Peter Hallama (b. 1982), an Austrian historian, is a postdoctoral researcher at the École des hautes études en sciences sociales, Paris. His main research areas are the contemporary history of east-central Europe, particularly Czechoslovakia, Austria, and the German Democratic Republic, the history of cultural memory, and the gender history of Communism. In his current project, he focuses on the history of fatherhood in east-central Europe. His publications include *Zwischen Volksfront und Blockbildung: Die Wiener Tschechen und die KSČ 1948–1952* (Innsbruck, 2009), *Nationale Helden und jüdische Opfer: Tschechische Repräsentationen der Holocaust* (Göttingen, 2015), and, as co-editor with Stephan Stach, the essay volume *Gegengeschichte: Zweiter Weltkrieg und Holocaust im ostmitteleuropäischen Dissens* (Leipzig, 2015).

Daniela Kolenovská (b. 1976) teaches at the Institute of International Studies, Charles University, Prague, and works as a senior scholar on a postdoctoral project in the Centre for the Cold War and Its Aftermath, at the Institute of Contemporary History, Prague. Her area of specialization is the history of Russian historiography, Russian history and foreign policy, particularly Soviet, Czechoslovak-Soviet, and Czechoslovak-Chinese relations, and the standing of Czechoslovakia in the international Communist movement. Together with Michal Reiman, Bohuslav Litera, and Karel Svoboda, she published *Zrod velmoci: Dějiny Sovětského svazu 1917–1945* (Prague, 2013).

Pavel Kreisinger (b. 1987) is a Lecturer in Twentieth-century History at the Faculty of Arts, Palacký University, Olomouc, and also works at the Institute for the Study of Totalitarian Regimes, Prague. His research interests include the Czechoslovak resistance during the First and the Second World War, the Gestapo in the Protectorate of Bohemia and Moravia, and Czech-Australian relations in the twentieth century. He is the author of the biography *Brigádní generál Josef Bartík: Zpravodajský důstojník a účastník prvního i druhého československého odboje* (Prague, 2011).

Hana Kubátová (b. 1980), a historian, is an assistant professor in the Institute of Political Studies at the Faculty of Social Sciences, Charles University, Prague. Her research focus is the social history of the Shoah, antisemitism, and the modern history of Slovakia. Amongst her publications is *Nepokradeš: Náklady a postoje slovenské společnosti k židovské otázce, 1938–1945* (Prague, 2013), and, as a co-editor with

Kateřina Králová, the volume *Návraty: Poválečná rekonstrukce židovských komunit v zemích středovýchodní, jihovýchodní a východní Evropy* (Prague, 2016).

Jan Láníček (b. 1981) is a Lecturer in Jewish History at the School of Humanities and Languages of the University of New South Wales, Sydney. He specializes in modern European history, particularly Jewish history, including the Shoah. Among his publications are *Czechs, Slovaks, and the Jews, 1938–48: Beyond Idealisation and Condemnation* (Basingstoke, 2013), a Czech translation of which is forthcoming, and *Arnošt Frischer and the Jewish Politics of Early 20th-Century Europe* (London, 2016).

Marián Lóži (b. 1987) is employed in the Institute for the Study of Totalitarian Regimes, Prague, where he researches the years 1945 to 1989. He is currently also doing his doctoral training in the Institute of Economic and Social History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. His main area of academic interest is the history of the Communist Party of Czechoslovakia in the 1950s.

Jan Pelikán (b. 1959) is a docent in the Department of South Slav and Balkan Studies, at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. He specializes in the modern history of the Balkans, particularly the countries of the former Yugoslavia. He is the author of *Jihoslovanská krize: Kořeny a souvislosti* (Prague, 1996), *Jugoslávie a východní blok 1953–1958* (Prague, 2001), *Jugoslávie a Pražské jaro* (Prague, 2008), and *Novými cestami: Kosovo v letech 1958–1969* (Prague, 2014), and a co-author of *Dějiny jihoslovanských zemí* (Prague, 1998) and *Dějiny Srbska* (Prague, 2005).

Jiří Pernes (b. 1948) is a scholar in the Institute of Contemporary History at the Czech Academy of Sciences, and is in charge of the Brno branch of the Institute. In addition to the history of the Habsburgs, his research is chiefly on the history of the Communist movement and system in Czechoslovakia and exiles after the Communist take-over in Czechoslovakia in February 1948, often with an emphasis on biography. Amongst his many publications on Czech and central European history, particularly of the nineteenth and twentieth centuries, are *Habsburkové bez trůnu* (Prague, 1995), *Pod moravskou orlicí aneb Dějiny moravanství* (Prague, 1996), *Až na dno zrady: Emanuel Moravec* (Prague, 1997), *Takoví nám vládli: Komunističtí prezidenti Československa a doba, v níž žili* (Prague, 2003 and 2010), *František Josef I.: Nikdy nekorunovaný český král* (Prague, 2005 and 2011), *Komunistky s fanatismem v srdci* (Prague, 2006), *O trůn a lásku: Život a tragická smrt Františka Ferdinanda d'Este* (Prague, 2007 and 2014), *Krize komunistického systému v Československu v 50. letech 20. století* (Brno, 2008), *Kapitoly z dějin Vysokého učení technického v Brně 1899–2009: Cesta moravské techniky 20. stoletím* (Brno, 2009), and, most recently, an edition of dispatches from the Soviet, British, and Austrian embassies in Prague, *Zprávy z Prahy 1953* (Prague, 2016).

Petr Roubal (b. 1975) is a scholar in the Institute of Contemporary History, Prague. His area of research is modern political rituals and legitimization strategies of the

Czechoslovak Communist régime, the history of socialist physical training and the Sokol, the history of the Czechoslovak parliamentary system, and the political right-wing after the Changes of late 1989. His publications include *Československé spartakiády* (Prague, 2016), *Starý pes, nové kousky: Kooptace do Federálního shromáždění a vytváření polistopadové politické kultury* (Prague, 2013), and, together with Adéla Gjuričová, Michal Kopeček, Jiří Suk, and Tomáš Zahradníček, *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (Prague, 2011).

Milan Sovilj (b. 1981) is a Serbian historian. Until 2010 he worked in academic institutions in Belgrade. Now he is a research assistant in the Institute of Contemporary History, Prague, and the Historical Institute of the Faculty of Arts at the University of Hradec Králové. His chief research interests are the history of Yugoslavia and Czechoslovak-Yugoslav relations in the twentieth century. His publications include *Na provazi za nedostižnim: Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949* (Belgrade, 2012) and *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie* (Prague, 2016).

Stephan Stach (b. 1982) is a German historian. He is a postdoctoral researcher in the Institute of Contemporary History, Prague. His academic interest is the history of east-central Europe in the twentieth century with a focus on Poland, particularly the history of minorities policy, dissidents, memory, and research on the Shoah. Together with Christhardt Henschel, he edited a special issue of *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung* on minorities policy in inter-war Poland (vol. 62 [2013], no. 2). With Peter Hallama, he edited the volume *Gegengeschichte: Zweiter Weltkrieg und Holocaust im ostmitteleuropäischen Dissens* (Leipzig, 2015). And together with Yvonne Kleinmann and Tracie L. Wilson, he edited the volume *Religion in the Mirror of Law: Eastern European Perspectives from the Early Modern Period to 1939* (Frankfurt am Main, 2016).

Vít Strobach (b. 1981) is an historian at the National Technical Museum, Prague. His primary research interest is the social history of industrial cities in the twentieth century, the history of cities in which important companies have had their head offices (for instance Zlín), and the history of the working classes and strategies to discipline them. His publications include *Židé: národ, rasa, třída: Sociální hnutí a 'židovská otázka' v českých zemích 1861–1921* (Prague, 2015).

Marek Šmíd (b. 1979) is a research assistant in the History Institute of the Faculty of Arts at the University of South Bohemia, České Budějovice. The focus of his research is the twentieth-century history of the Church in the Bohemian Lands in the European context. His publications include *Nepřítel první republika: Radikalizace skupiny českých katolických intelektuálů v letech 1918–1938* (Brno, 2011).

Tomáš Zahradníček (b. 1971) is a scholar both in the Institute of Contemporary History, Prague, and in the Institute of Czech History at the Faculty of Arts, Charles University, Prague. He is a co-founder and director of the Muzeum České Sibiře

website. His research interests include Czech and central European political and cultural history of the twentieth century, international relations in this region, and the history of political thought. His publications include *Jak vyhrát cizí válku: Češi, Poláci a Ukrajinci 1914–1918* (Prague, 2000), *Polské poučení z pražského jara: Tři studie z politického myšlení (1968–1981)* (Prague, 2011), and, as a co-author with Adéla Gjuričová, Michal Kopeček, Petr Roubal, and Jiří Suk, *Rozdělení minulostí: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (Prague, 2011).

Contents

Central European Thoughts on the Holocaust

Articles

Jan Láníček	The Czechoslovak Section of the BBC and the Jews during the Second World War 293
Hana Kubátová	Now or Never: Post-war Anti-Jewish Violence and Majority Society in Slovakia 321
Stephan Stach	Dissidents and the Holocaust: Independent Thinking about the ‘Night of Broken Glass’ in the German Democratic Republic and the Warsaw Ghetto Uprising in the Polish People’s Republic 347
Peter Hallama	A Czech ‘Vergangenheitsbewältigung’: The Holocaust in Czech Samizdat 371

Discussion

Vít Strobach	The History of the Victim: Concerning the Historiography and Politics of Identity of the Czech Jews 391
Peter Hallama	Concerning Strobach’s History of the Victim 422
Milan Ducháček	And There Is No New Thing under the Sun: What Is It We Actually Write and for Whom? (Marginal Notes on a Review by Antonie Doležalová) 427

Reviews

Markéta Devátá	The End of the Myth of Secret-Police Provocation in Babice 435
----------------	--

Marián Lóži	The Transformation of a Dictatorship in the Transformation of the Border Areas	441
Jiří Pernes	Through Stalinist Brno	445
Adéla Gjuričová	Politics as a Series of (Un)Deserved Defeats	450
Tomáš Zahradníček	An American Witness to the End of the Czechoslovak Federation	454
Petr Roubal	The Profits and Losses of the ‘Unholy Alliance’ between Zeman and Klaus	460
Pavel Kreisinger	Three Times in the Resistance: General Čeněk Kudláček	464
Jan Pelikán	Fumbling about in the Tangle of Ethnic Relations in the Balkans	470
Lucie Dušková	Down to the Bottom of Society	478
Marek Šmíd	An Overly Biased Debunking of the ‘Black Legend’ ...	483

Chronicle

Daniela Kolenovská	Sino-Soviet Relations in the Global Cold War: A Report on the Twenty-fourth Berlin Colloquium on Contemporary History	487
Milan Sovilj	Czech and Slovak Balkan Studies Today: The Seventh International Symposium on Balkan Studies	491

<i>Annotations</i>	494
--------------------------	-----

<i>Abstracts</i>	502
------------------------	-----